

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. УТЕМИСОВА
M.UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Ғылыми журнал
БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал
ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal
BULLETIN WKU

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

№3

2023

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. Подгорска-Яхник Д. – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. Мардахаев Л.В. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. Кекеева З.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. Байтлесова Н.Қ. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. Қажимова К.Р. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. Мушаев В.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. Гилязов Т.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. Хасанов Ғ.Қ. – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. Мутиев З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. Сұлтанғалиева Р.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. Дабровски Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Бонора Ж.Л. – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. Сдықов М.Н. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. Нұрғалиева А.М. – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. Длужевска А. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Петришев В.П. – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. Мазбаев О.Б. – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. Маусымбаева А.Д. – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. Имашев Э.Ж. – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. Качмарек С. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. Морачевска Д. – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. Сапанов М.К. – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. Андронов Е.Е. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. Бакиев А.Г. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. Иманбаева А.А. – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттік және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № KZ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2023.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №KZ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилязов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутиев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султаналиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нургалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петришев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Сапанов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакиев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 1680-0761

The editorial Board of the scientific journal «Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangalieva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is [https:// vestnik.wku.edu.kz](https://vestnik.wku.edu.kz))

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2023.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

UDC 378

IRSTI 14.35

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).48

¹Sagnaikyzy Samal*, ²Ismagulova Zhaniya¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

* Corresponding author: samal7373@mail.ru

Email: zhaniyaismagulova@gmail.com

PEDAGOGICAL PRACTICE: FROM THE SOVIET MODEL

Annotation. *Modernizing the education system, improving the quality of education is one of the most important issues on the agenda. In this direction, various programs at the state level are being adopted. Professional practice is one of the tools for determining the competence of the specialties taught at the university. The problem of restructuring professional practice according to the standards of foreign countries is also often mentioned. It is not a secret that some of the educational scientists support the education standard of the Soviet era. The new generation of teachers is raising the issues of counting professional practice as the seniority of a future specialist, paying a salary for professional practice, and increasing the number of hours allocated to professional practice. In the course of the research topic, we will focus on the history of professional practice during the Soviet era and present the current situation within the mentioned topic.*

Keywords: *industrial practice; professional competence; competence approach; professional competence; student.*

Introduction

The relevance of the research topic is closely related to the need to qualitatively update the educational system of the Higher Education Institutions of the Republic of Kazakhstan. Since industrial practice of higher education institutions is the main tool for determining the competence of the future profession, the situation that arises during the practical implementation of industrial practice causes concern.

Currently, the traditional professional training course of the future specialist does not meet the demands of the market. Therefore, the requirements of the era of globalization oblige to review educational programs and teaching technologies in higher education institutions. One of the most important goals facing us is the training of qualified domestic specialists to enter the ranks of the economically competitive countries of the Republic of Kazakhstan. [1]. In this regard, the higher education system of the country plays a major role in training quality personnel. Human capital is the main factor of economic growth that determines the future of the country [2]. In this regard, the main goal of the higher education system is to train specialists with professional competencies necessary for experience. If we refer to the statistics on personnel training in our country, there is a conclusion that about 40% of graduates of higher educational institutions (hereinafter - universities) are not working in their specialty [3]. Undoubtedly, increasing the love of the future specialist for the chosen profession will help solve the problem of unemployment among young people. One of

the reasons for creating interest in the future profession of students within the university is to conduct professional practical work of future specialists in an interesting, meaningful and extensive manner [4].

Industrial practice plays a big role in learning the future profession of university students. Industrial practice is the main part of the educational process, which determines the competence of the student's future profession, determines the intricacies of the chosen profession. Currently, there are studies on the effective and negative aspects of industrial practice in higher education institutions, and there are also works in the sense that the rational aspects of the industrial practice of the Soviet era should be adapted to modern times and revived. Let's analyze them in the next stage.

Research materials and methods

During the research of the article, sources of evidence were collected and analyzed using quantitative and qualitative research methods. At the same time, theoretical analysis, comparison, practical-experimental work, survey and systematization of results, analysis of statistical results took place.

Upon gaining independence, universities teaching pedagogical specialties moved to new standards, the curriculum of subjects changed, the content and scope of professional practice changed. Nowadays, among the post-Soviet pedagogic scientists, the problems of reviving the rational aspects of the model of professional practice of the Soviet era are often raised. In particular,

A.N. Nikulnikov, N.D. Khmel, O. Mukhatova, A. Kaipbaeva and others. conducts scientific research and often publishes his works [5]. Now I will briefly review the history of professional practice in the Soviet era and focus on rational models of Soviet professional practice.

It is known that the process of training future teachers also went through different stages in the Soviet state. At the 1st congress of education workers in 1918, the issue of teacher training for the schools of the newly created Soviet state was discussed. N.K. Krupskaya made a great contribution to the organization of pedagogical practice. N.K. Krupskaya, who headed the State Scientific Council under the Council of People's Commissars of the RSFSR, attached great importance to the professional practice of future teachers. Nadezhda Konstantinovna emphasized that the Pedagogical University should become a professional laboratory [6]. Pedagogical universities should become a place where new, Soviet ideas are born in the new Soviet education system of students and teachers. It's no secret that the presence of industrial laboratories at universities is becoming an actual issue even now.

In the 1920s and 1930s, the structure of higher educational institutions that trained teachers was as follows -

- Pedagogical institutes
- Pedagogical technical schools
- Pedagogical courses
- Pedagogical classes

A graduate of the Pedagogical Institute received 3 years of theoretical education and 1 year of professional practice [7]. By order of the People's Education Commissariat, the student engaged in professional practice at school for 3 hours a day. In 1924, S. T. Shatsky emphasized that students of the Pedagogical Institute should combine theoretical knowledge with practice from the 1st year [8]. That is, he paid great attention to the fact that only professional practice would clarify the theoretical knowledge received at the institute. Stanislav Teofilovich said that the main shortcoming of the Soviet education system is the passive education of the future teacher, and he attached great importance to professional practice in the educational process [9]. In 1924, a new curriculum of pedagogical technical schools was adopted. According to this law, professional practice started from the 1st year. And the 4th year students of the pedagogical institute engaged in pedagogical practice during 1 year.

In 1930, the curriculum of Soviet pedagogical universities was modernized. Now 40% of study hours are devoted to professional practice.

According to the Law on Higher Education of 1939, professional practice started from the 2nd year. In the 2nd and 3rd years, passive professional practice took place, while the 4th year students conducted active lessons at school during 1 year.

In the 1940s and 50s, changes did not take place within the scope of professional practice. It is legal for future teachers to pay attention to political propaganda during professional practice only due to political events in the country.

In the 1960s, 30 weeks, i.e. 7 months, were allocated to the professional practice of future teachers. During these years, familiarization with the competence of pedagogical specialties was divided into several stages. Most of them were taught during professional practice.

According to the 1972 curriculum of the university, professional practice was carried out in 2-5 years. In the 2nd and 3rd years, the future teacher was obliged to be a guide in pioneer camps in the summer months. In the upper years, practice took place in schools.

Since 1984, the future teacher had to do social-pedagogical, educational work 4 hours a week during the 1st-3rd year. In the upper courses, he carried out professional practice within the walls of the school. During the years of "Reconstruction" there were no significant changes in the content and scope of professional practice [10]. Since 1991, the general Soviet education system has taken a new path.

In conclusion, in the education system of the Soviet era, professional practice was given great importance. From the first years of the state, the creation of industrial laboratories under universities was undertaken, and significant work was done in this direction.

Research results

Due to the tension of the labor market, the labor market is full of competition. The employment of specialists who have graduated from universities and do not have work experience is getting more difficult every year. University graduates should be adapted to enter the labor market. Industrial practice has a great place in this direction.

In the course of researching the topic of the article, we conducted a survey on the issue of conducting industrial practice. This survey showed the important aspects of the mentioned problem. 9 students of Kazakh Pedagogical National Girls' University and Caspian Public University in Almaty participated in the survey. The questionnaire consisted of two main questions. The first one is the role of industrial practice in determining the future professional competence, the following questions were based on the comparison of professional practice in the Soviet era with current professional practice, determining the rational points of professional practice in the Soviet era, and the respondents' identification of the signs that it is suitable to be included in the educational process of higher education institutions in the current period. In the analysis of the results of the survey, 70% of the students have become familiar with future professional competences during industrial practice. said that the interest in the chosen profession has increased. They noticed that they got to know the ins and outs of their future professions not on the basis of the theoretical knowledge they get at the university, but during industrial practice. At the same time, only 20% of the respondents said that the production practices were not organized at their level, and there were scandals on the part of the leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. They noticed that they got to know the ins and outs of their future professions not on the basis of the theoretical knowledge they get at the university, but during industrial practice. At the same time, only 20% of the respondents said that the production practices were not organized at their level, and there were scandals on the part of the

leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. They noticed that they got to know the ins and outs of their future professions not on the basis of the theoretical knowledge they get at the university, but during industrial practice. At the same time, only 20% of the respondents said that the production practices were not organized at their level, and there were scandals on the part of the leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. during production practice, they showed that they got to know the ins and outs of their future professions. At the same time, only 20% of the respondents said that the production practices were not organized at their level, and there were scandals on the part of the leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. told about the scandals that occurred on the part of the leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. told about the scandals that occurred on the part of the leaders. In particular; in the course of theoretical education, the lack of courses aimed at mastering the future profession at its own level within the university walls, the difficulties that occurred during the paperwork, the negligence of practice leaders, the small number of hours allocated to industrial practice, etc. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse. The remaining 10% of respondents said that they did not undergo professional practice at all. Unfortunately, it is not a secret that the problem of corruption in the education system is getting worse.

Most of the 9 respondents noted that they were not familiar with the history of industrial practice during the Soviet era. As an additional suggestion, the students mentioned the need for an elective course on the history of professional practice within the specialty they are studying.

Table 1 - The course of professional practice

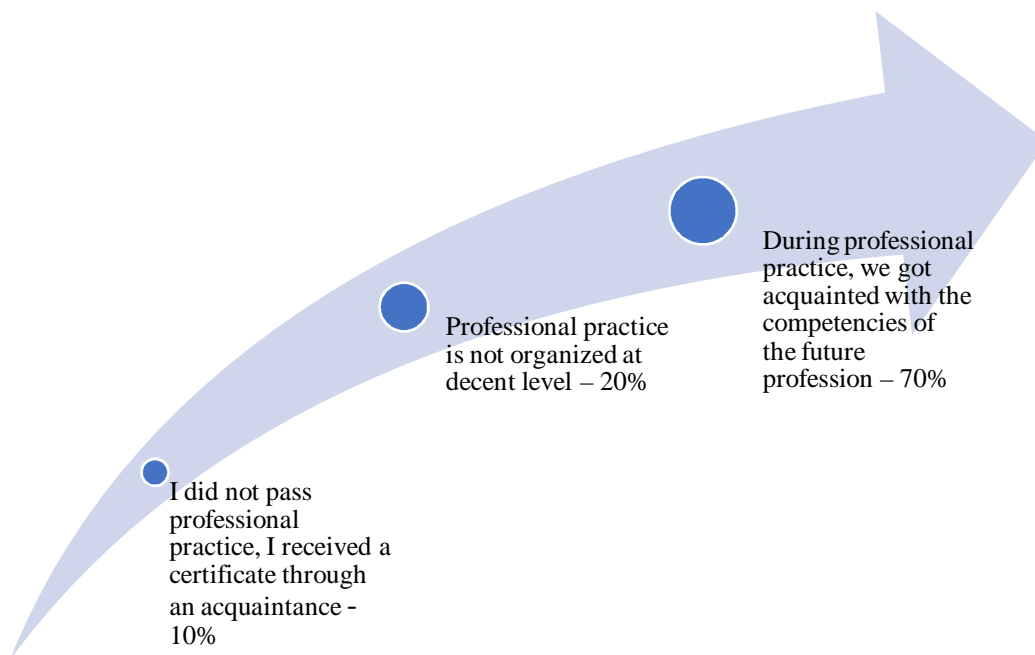
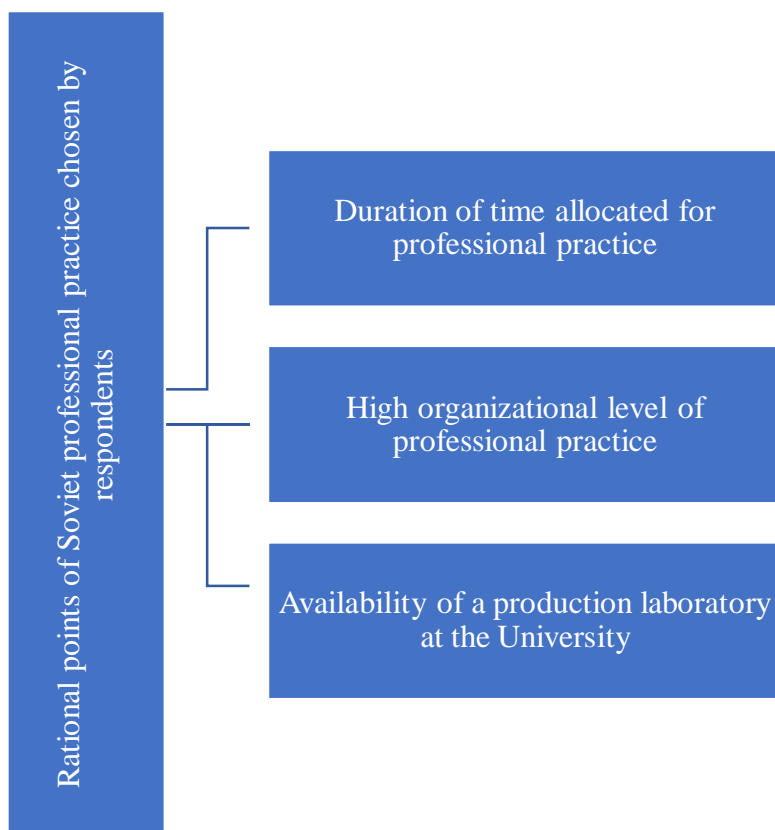

Table 2 - Rational points of professional practice in the Soviet era

Conclusion

Mastering the experience of advanced countries in the development of modern education in Kazakhstan, developing the abilities of the future specialist, increasing competitiveness, and forming professional competence are shown in the programs of educational universities. The goal of today's education is to train qualified specialists, taking into account knowledge, skills, and abilities. In conclusion, in this direction, it is becoming a requirement of the times to increase the hours of industrial practice in higher education institutions, to create a laboratory within the university walls or to supervise institutions where industrial practice takes place within the framework of dual education.

REFERENCES

- [1] The new political direction of the state with the "Kazakhstan-2050" Strategy - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>
- [2] Schultz, T.W. (1961) Investment in Human Capital. American Economic Review, 51, 1-17
- [3] Not working on a diploma, temporary work, low salary: the problem of unemployment in Kazakhstan // <https://azattyq-ruhy.kz>. 25.07.2022
- [4] Abasov Z.A. The role of pedagogical practice of students in their professional formation; Study guide. - M.: Infra-M6 2002 - 17 p.
- [5] Nikulnikov A.N. Peculiarities of pedagogical practice of students in the USSR (1918–1991), Siberian pedagogical journal No. 4 / 2018, Khmel N.D. Theoretical foundations of professional teacher training. Abstract of the competition for the degree of Doctor of Ped. Kyiv, 1986, O. Mukhatova, A. Kaipbaeva. Historical data of the education system in 1920-30// Journal of history. #3 (106). 2022, pp. 54-64.
- [6] N.K. Krupskaya. Reorganization of teacher training, 1923
- [7] Shatsky S. T. Pedagogical works: in 4 volumes. T. 2. - M.: Prosveshchenie, 1964. - 121 p.
- [8] Shatsky S.T. School for children or children for school, 1922
- [9] Shatsky S. T. Pedagogical works: in 4 volumes. T. 2. - M.: Prosveshchenie, 1964. - 301-347ss.
- [10] Nikulnikov Anton Nikolaevich. Peculiarities of pedagogical practice of students in the USSR (1918–1991), Siberian pedagogical journal No. 4 / 2018, page 95

Сағнайкызы С., Исмагулова Ж.Ж.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА: С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ

Аннотация. Модернизация системы образования, повышение качества образования - один из важнейших вопросов повестки дня. В этом направлении запускаются различные программы на государственном уровне. Профессиональная практика является одним из инструментов определения компетентности по специальностям, преподаваемым в университете. Также часто упоминается проблема реструктуризации профессиональной практики в соответствии со стандартами зарубежных стран. Ни для кого не секрет, что некоторые ученые в области образования поддерживают образовательный стандарт советской эпохи. Новое поколение преподавателей поднимает вопросы засчитывания профессиональной практики в трудовой стаж будущего специалиста, выплаты заработной платы за профессиональную практику и увеличения количества часов, отводимых на профессиональную практику. В ходе исследования мы сосредоточимся на истории профессиональной практики в советское время и представим текущую ситуацию в рамках упомянутой темы.

Ключевые слова: производственная практика; профессиональная компетентность; компетентностный подход; профессиональная компетентность; студент

Сағнайқызы С., Исмагулова Ж.Ж.**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКА: КЕҢЕСТІК МОДЕЛІ ТҰРҒЫСЫНАН**

Аннотация. Білім беру жүйесін жаңғырту, білім беру сапасын арттыру-бүгінгі күндердің ең маңызды мәселелердің бірі. Бұл бағытта мемлекеттік деңгейде түрлі бағдарламалар іске қосылуда. Кәсіби практика университетте оқытылатын мамандықтар бойынша құзыреттілікті анықтау құралдарының бірі болып табылады. Сондай-ақ, шет елдердің стандарттарына сәйкес кәсіби тәжірибені қайта құрылымдау мәселесі жиі айтылады. Кейбір білім беру ғалымдары кеңес дәуірінің білім беру стандартын қолдайтыны ешкімге құпия емес. Оқытушылардың жаңа буыны кәсіби практиканы болашақ маманның еңбек өтіліне есептеу, кәсіби практика үшін жалақы төлеу және кәсіби практикаға бөлінетін сағаттар санын көбейту мәселелерін көтереді. Зерттеу барысында біз Кеңес дәуіріндегі кәсіби практика тарихына тоқталып, аталған тақырып аясында қазіргі жағдайды қарастырдық.

Кілт сөздер: өндірістік практика; кәсіби құзыреттілік; құзыреттілік тәсіл; кәсіби құзыреттілік; студент

ӘОЖ378.1

МҒТАР 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2023. 91(3).49

¹Медешова А.Б.,¹Адельбаева Н.А.,¹Акимова С.М.,²Курмашева Д.Н.¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.,Қазақстан
²№42 «Ақ ниет» гимназиясы, Орал қ.,Қазақстан

E-mail: medeshovaa@mail.ru, saule_akim@mail.ru, kurmashevadin@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ PART-TIME ОҚЫТУДЫҢ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қашықтан білім беру әлемдік білім және ғылым саласындағы өзекті мәселе болып табылады. Біздің елімізде сырттай оқу формасының жойылуы жұмыс жасап жүріп немеседенсаулығына, отбасылық, әлеуметтік жағдайына байланысты кәсіби білім деңгейін көтеруді мақсат еткен азаматтар үшін проблема туғызды. Осындай жоғары білім беру жүйесіндегі сырттай оқу проблемасын part-time форматында қашықтан оқытуды жүзеге асыру арқылы шешуді көздейтін зерттеу барысында қазақстандық, шетелдік озық тәжірибелерді икемдеп трансформациялау бағыттары қарастырылады. Авторлар қашықтан оқытудың АҚШ, Еуропа елдеріндегі тәжірибелерін зерделеп, сандық және сапалық деректермен ұсынады. Зерттеуде шетелдік тәжірибелер тарихи, хронологиялық, әлеуметтік, педагогикалық ғылыми еңбектерді, академиялық есептерді талдау әдістері пайдаланылады. Part-time оқытудағы шетелдік тәжірибелердің озығын қазақстандық жоғары білім саласына енгізуге бағытталған педагогикалық шарттар тұжырымдалған. Мақалада шетелдік цифрлық білім беру тәжірибесінің Қазақстандағы жоғары білім жүйесіне трансформациялаудың тенденциялары айқын беріледі. Part-time оқыту әдістемесін жасақтауға бағдарланған зерттеу әлі жалғасып, алдағы уақытта ұтымды әдістемені ұсынады.

Кілт сөздер: part-time оқыту; онлайн білім беру; цифрлық білім беру; бакалавриат; магистратура; қашықтан оқыту; студенттер.

Kіріспе

XX–XXI ғасырлар тоғысында. білім беру институты ғылыми-техникалық прогрестің дамуына және оның қоғам өмірінің барлық аспектілеріне әсеріне байланысты елеулі құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Нәтижесінде қоғамдық санада миссия мен білім деңгейлері туралы идеялар жүйесі өзгерді. Бұл процесс салдарының бірі – жаңа білім беру парадигмасын құру, оның маңызды элементі – қашықтан оқыту. Оның пайда болуы бүкіл білім беру жүйесін жетілдіру бағытындағы прогрессивті қадам болды. Пацукевич О.В., Ленинг С.В сияқты мамандардың бағалауы бойынша, қашықтан білім беру – бұл халықтың кең топтары үшін оқытудың ең перспективті және қол жетімді түрі [1].

Қазақстан Республикасында 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап сырттай оқыту тоқтатылуына байланысты білім және ғылым министрі А.Аймағамбетов сырттай оқу формасы part-time оқыту жүйесіне көшірілетінін айтқан болатын [2]. Дегенмен, қазіргі кезге дейін қашықтан оқытудың part-time жүйесі нақтыланбай келеді. Соңғы жылдары қашықтан оқыту технологиясы болғанымен, оған оқу формасы ретінде қаралып, лицензия берілетін болды. Оны бүгінгі күні 50-ге жуық жоғары оқу орны (алдағы уақытта ЖОО) иеленген [3]. Сол себепті жұмыстан қол үзбеу мүмкіндігі көптеген азаматтар үшін проблема болып

отыр. Бұл part-time оқытудың әдістемесі жоқ екенін, қашықтан оқытудың әлсіз қалыптасып жатқанын байқатады. Бұл прблеманы шешуді біз бірнеше бағытқа бөліп зерттей бастадық. Атап айтқанда, «қашықтан оқыту», «цифрлық дидактика», «part-time оқыту» ұғымдарының педагогикалық мәнін ашу, part-time оқытудың моделін жасақтау, әдістемесін құру, ашық білім беру кеңістігін әзірлеу. Соның ішінде part-time оқытуды зерттеу оның шығу тарихын және оны жүзеге асырып отырған шетел (Батыс Еуропа мен АҚШ елдерінің мысалында) тәжірибелерін зерделеуді талап етеді. Осы мақсатта жүргізілген зерттеу бойынша қазақстандық part-time жүйені қалыптастырудың негізін болытын кейбір нәтижелер ұсынылады.

Зерттеу нысаны жоғары білім беру жүйесінде қашықтан білім беру үдерісі деп, зерттеудің пәні ретінде part-time оқытудың шетелдік тәжірибесін талдау деп анықталды. Ғылыми еңбектер мен академиялық есептерді талдау негізінде жоғары оқу орындарда part-time оқытуды жүзеге асыруға арналған педагогикалық шарттарды дайындауға әкеледі. Егер part-time оқытуды жүзеге асыруға арналған педагогикалық шарттар әзірленсе, онда «өмір бойы оқу» қағидасын бойына сіңірген, кәсіби білімі мен біліктілігін жетілдіретін, бәсекеге қабілетті мамандар көбейеді. Өйткені шетелдік озық тәжірибелерге сүйенетін қашықтан оқытудың мүмкіндіктерін пайдалану мен өндірістен қол үзбей оқу кәсібилікті дамытады. Ол қоғам талабын қанағаттандыратын маманның кәсіби шеберлігі заманауи технологиялық жаңарулармен сәйкес келуін қажет етеді.

Шетелде заманауи технологиялар білім алушылардың сабаққа қатынасу мәселелерін шешуге, оқытуға қажетті тәсілді ұйымдастыруға, оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін таңдауға, білім беру шығындарын оңтайландыруға көмектеседі.

Технологияның әсерінен білім беру ресурстарының формалары үлкен өзгерістерге ұшырады, ал оқыту қызметінің түрлері ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз келді. Бірақ соңғы онжылдықта білім берудегі озық технологиялардың саны артқаны соншалық, ғалымдар жаңа сапаның, білім берудің жаңа үлгілерінің: онлайн білім беру, электрондық оқыту, цифрлық білім берудің қалыптасқанын мәлімдейді [4].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мақсатына жету үшін ғылыми еңбектер мен жоғары оқу орындарының академиялық есептеріне талдау жүргізілді. Шетелде қашықтан білім беру және part-time оқыту қалай жүргізіледі деген сұрақтың шешімін табу үшін АҚШ және Еуропа елдерінің тәжірибелері бойынша деректер жүйеленіп және сапалы талдау жүргізілді, оларды графикалық интерпретациялау үшін теориялық және эмпирикалық әдістер кешені пайдаланылды.

Зерттеу бірнеше кезеңмен оздырылды: тақырыптың теориялық негізін оқып-үйрену, шетелдік part-time оқыту тәжірибелерін сұрыптау, озық тәжірибелерді отандық жоғары білім жүйесіне ендірудің жолдарын айқындау мақсатында педагогикалық шарттар дайындалды.

Шетелдік ғалымдар алғашқылардың бірі болып білім беру саласындағы заманауи ақпараттық технологияларды теориялық тұрғыдан негіздеп, практикада жүзеге асырды. «Ашық білім беру» ұғымы алғаш рет 1908 жылы қолданылғанымен оған ресми мәртебе берілмеген. П.А.Столыпин, П.Н.Милуков, М.М.Ковалевский, А.Л.Шанявкий басшылығымен Мәскеу Ашық (Халықтық) Университеті әлемде бірінші болып ашық білім беретін мекеме ретінде қызмет етуін бастаған [5]. Алайда ол кездегі білім беру технологияның жетіспейтіндігіне орай қазіргі «ашық білім беруден» әлдеқайда өзге деңгейде болытын.

Еуропалық қашықтан білім беру Ұлыбританияның ашық университетінің – осы бағыт бойынша университеттің пайда болуымен байланысты. 1971 жылы ашық университет өнер, жаратылыстану, математика сияқты пәндер бойынша пәнаралық курстарға 25 мың студент қабылдады. Бүгінгі таңда бұл университет қашықтан білім берудің ең ірі провайдері болып табылады. Өйткені елдің өзінде 13 оқу орталығы бар және оның филиалдары әлемнің 30 елінде ұсынылған. Статистикаға сүйенсек, ашық университет құрылғаннан бері 3

миллионнан астам студент білім алған [6]. Ашық университеттің толық академиялық мекеме ретінде пайда болуы көптеген елдерге айтарлықтай әсер етті.

Ашық университеттің үлгісі бойынша Германияда, Испанияда, Канадада, Францияда, АҚШ-та және т.б. университеттер құрыла бастады. Ол жоғары кәсіптік білімі бар мамандарды орталықтан жоспарланған қашықтан даярлаудан басталды. Қазіргі уақытта Германияның білім беру жүйесінде бірқатар қолданбалы ғылымдар бойынша жоғары білім алуды ұсынатын 15 неміс және 4 швед университеттерінің бірлестігін білдіретін виртуалды институт жұмыс істейді. Германиядағы тек қашықтан білім беруге маманданған жалғыз мемлекеттік университет – 1974 жылы құрылған Хагенсырттай университеті. Жыл сайын бұл ЖОО жылына 50 мыңнан астам студенттерге білім беру қызметтерін ұсынады. Оның филиалдары Германияның 50-ден астам қаласында орналасқан, ал студенттердің жалпы саны 88 мың адамға жетеді. Оқыту үшін оқу материалдары түрінде 1500-ден астам түрлі курстар ұсынылады. Ол жоғары білім алуға (бакалавр, магистр дәрежелері), сондай-ақ қолданыстағы біліктілікті арттыруға мүмкіндік береді. Айта кету керек, барлық академиялық емтихандар, дипломдар мен ғылыми дәрежелер күндізгі университеттерге толық сәйкес келеді [7].

1972 жылы Испанияда Ұлттық қашықтан білім беру университеті – елдегі ең ірі университет және Ұлыбританияның ашық университетінің тәжірибесін ескере отырып құрылған Еуропадағы екінші үлкен университет. Бұл университет Испанияның үкімет бақылауындағы жалғыз университет екенін атап өткен жөн. Қазіргі уақытта оған бүкіл ел бойынша 58 филиал, сондай-ақ әлемнің әртүрлі елдеріндегі 9 филиал кіреді. Онда студенттердің ең үлкен контингенті – 205 мың адам оқиды, 27 бағыттар бойынша бакалаврлар және 45 бағыттар бойынша магистрлер даярланады. Университеттің оқытушылар құрамы 800 адамнан тұрады, ал 2500 тьютор аймақтық және шетелдік толық емес жұмыс орталықтарында жұмыс істейді. Бұл ЖОО жоғары білім берудің ең жоғары стандартын қолдайды және өнерді қоспағанда, білімнің барлық салалары бойынша оқытуды ұсынады. Университет өзінің өмір сүру кезеңінде 2000 PhD дәрежесін берді. Онда қашықтан білім беру саласындағы зерттеулер, дайындамалар мен құжаттаманы насихаттайтын ЮНЕСКО-ның қашықтан білім беру кафедрасы орналасқан [8].

АҚШ-та жаңа технологиялардың қарқынды өсуін және білім берудегі ақпарат беру жүйелерінің дамуын көрсету үшін 1982 жылы Халықаралық сырттай білім беру кеңесі (correspondence education) өз атауын Халықаралық қашықтан білім беру кеңесі (distance education) деп өзгертілді. Ақпараттық технологияларды қолдану есебінен сырттай оқытуды қашықтан оқытуға трансформациялау шеңберінде 1980 жылдардың ортасына қарай бағдарламаның бір бөлігін қашықтан меңгерген студенттер саны 300 мың адамға дейін өсті. Алайда, мұндай студенттер АҚШ-та жоғары білім алғандардың жалпы санының тек 3 % құрады. 10 жылдан кейін, 1994 жылы 754 мың адам, 1997 жылы – 1632 мың адам қашықтан оқытудан өтті.

Jones International University (JIU) – 1994 жылы пайда болған АҚШ-тағы тек қашықтан оқыту бағдарламаларын ұсынатын алғашқы онлайн университет. Бұл 1987 жылдан бастап білім беру курстарын тарату үшін теледидарды пайдаланып тәжірибе жасаған телекомпанияның иесі Г.Р. Джонс құрған жеке коммерциялық ұйым. Америкадағы алғашқы коммерциялық емес онлайн-университет Western Governors University болып саналады. Оны 1997 жылы 19 шығыс штаттарының губернаторлары құрды [9].

АҚШ пен Батыс Еуропа елдердегі қашықтан білім беру, өз кезегінде, түбегейлі жаңа білім беру форматы ретінде қарастырылмайды, бірақ сырттай білім берудің мұрагері ретіндегі part-time оқытудың құралы болып саналады. Part-time оқыту – модульдер бойынша аралас немесе күндізгі – сырттай оқу формасы болып табылады. Білім алушы ЖОО-на тек бірнеше күнде ғана, икемді сабақ кестесі негізінде келіп сабаққа қатынасады.

АҚШ, Батыс Еуропа және Австралия елдерінде part-time оқыту негізінде білім алып, жұмыс істейтін студенттердің саны жылдан жылға көбеюде. Баррон Австралия

университетінде оқитын он жергілікті студенттің тоғызына жуығы part-time оқып, жұмыс істеп жүргенін анықтады [10].

Шетелдік студенттер part-time оқыту форматы көмегімен оқуын қолдау үшін аптасына 30 сағатқа дейін жұмыс істейді. Уоттс пен Пикеринг Ұлыбританияда күндізгі бөлімде part-time оқитын студенттер арасында жұмыс жасайтындардың жиі кездесетінін анықтады [11]. Алайда, еңбек саласы жоғары біліммен тығыз байланысты болуы керек. Студенттердің жұмыс орны олардың білім беру бағдарламалары саласымен бірдеу болу қажеттілігі де ескерілуі қажет. Осыған байланысты интергацяны жүзеге асыру үшін цифрлық білімді дамыту шетелдік білім беру жүйесінде қалыптасып келеді.

АҚШ-та 2010 жылдары студенттердің жалпы санының азайса да, онлайн оқитын студенттер саны өсе берді. 2018 жылы студенттердің 34,5% - ы кем дегенде бір пәнді қашықтан оқыды. Бұл көрсеткішке тек қашықтан оқитын студенттердің 14% және part-time форматында оқитын студенттердің 20,5 % кіреді (1-кесте).

Кесте 1 – 2018-2021 жылдардағы АҚШ университеттерінің студенттер контингенті

Университетте р тобы	Кем дегенде 1 қашықтық курсы бар студенттер, %				Тек қашықтан оқитын студенттер, %				Күндізгі және қашықтан оқытуды біріктіретін студенттер (part-time формат), %			
	2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021	2018	2019	2020	2021
Public	34,1	36,1	76,4	74,1	11,1	11,8	45,9	43,2	23,1	24,3	30,5	28,3
Private nonprofit	28,7	32,1	65	57	17	20,7	34	33,6	10,6	11	26,2	21,5
Private for-profit	73,4	67,8	78,8	71,2	62,8	55,5	66,6	57,4	10,6	12,3	12,2	11,1
Барлық студенттердің санына шаққандағы, %	34,5	36,3	74,7	68,4	14	21,5	44,3	41,2	20,5	14,8	30,4	27,2

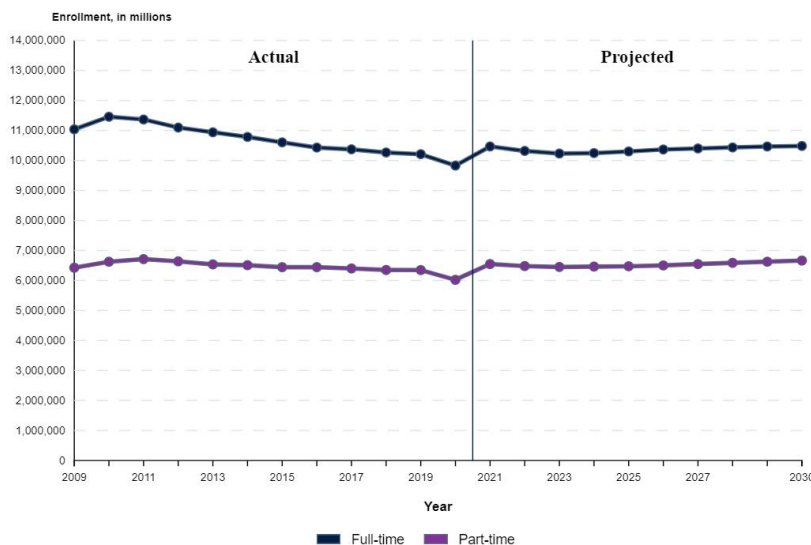
2009-2020 жылдар аралығында күндізгі бөлімде оқитын студенттер саны 11 пайызға (11,0 миллионнан 9,8 миллион студентке дейін), ал қашықтан оқитындар 6%-ға (6,4 миллионнан 6,0 миллион студентке дейін) қысқарды. 2019 жылмен салыстырғанда 2020 жылы қабылдау күндізгі бөлімде оқитын студенттер үшін 4% - ға, ал қашықтан оқитын студенттер үшін 5% - ға төмен болды. 2020-2030 жылдар аралығында күндізгі бөлімде оқитындар саны 7 пайызға (9,8 миллионнан 10,5 миллион студентке дейін), ал сырттай бөлімде 11 пайызға (6,0 миллионнан 6,7 миллион студентке дейін) өседі деп болжануда (АҚШ-тың Ұлттық білім статистикасы орталығының мәліметтері бойынша) (сурет-1).

Курстар мен бағдарламаларды қашықтан оқыту студенттерге икемді оқу мүмкіндіктерін ұсынады. Олар әсіресе 2020 жылдың көктемінде короновирустық пандемияда әлемде білім беруге кедергі жасаған кезде маңызды болды. 2020 жылдың күзінде барлық бакалавриат студенттерінің шамамен 75%-ы (11,8 миллион) кем дегенде бір қашықтан оқыту курсына қабылданды, ал барлық бакалавриат студенттерінің 44 %-ы (7,0 миллион) тек қашықтан оқыту курстарына қатысты. Кем дегенде бір қашықтан оқыту курсына қабылданған бакалавриат студенттерінің саны 2020 жылы 2019 жылдың күзіндегі пандемияға қарағанда 97%-ға жоғары болды (2019 ж. - 6,0 млн., 2020 ж. - 11,8 млн.). Тек қашықтан оқыту курстарында оқитын бакалавриат студенттерінің саны 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 186 пайызға жоғары болды (7,0 миллионға қарсы 2,4 миллион).

Бакалавриат студенттерінің пайыздық көрсеткіші (сурет-2) тек қашықтан оқыту курстарына қабылданған оқу орнына байланысты өзгерді (яғни мемлекеттік, жеке коммерциялық емес немесе жеке коммерциялық).

Сурет 1 – 2009-2030 жылдары жоғары оқу орындарына студенттерді нақты және болжамды қабылдау графигі

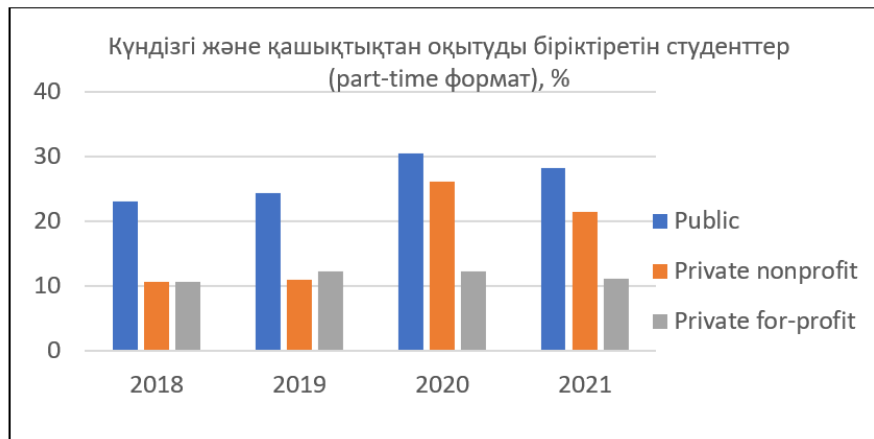
2020 жылдың күзінде тек қашықтан оқыту курстарынан өткен жеке коммерциялық оқу орындарындағы студенттерінің үлесі (66,6%) мемлекеттік оқу орындарындағы (45,9%) және жеке коммерциялық емес ұйымдардағы (34%) студенттерінің үлесінен жоғары болды. Атап айтқанда, тек қашықтан оқыту курстарынан өткен бакалавриат студенттерінің пайызы жеке коммерциялық оқу орындарында ең жоғары болды (73%). Студенттердің тек 4%-ы ғана қабылданғанына қарамастан, жеке коммерциялық оқу орындары тек қашықтан оқыту курстарына қабылданған студенттердің 6%-ын құрады.

Сурет 2 – Тек қашықтан оқитын жоғары оқу орындарындағы бакалавриат студенттерінің пайыздық көрсеткіші (оқу орындарының түрлері бойынша)

Пандемия кезінде жоғары оқу орындары күндізгі және қашықтан оқытуды (part-time оқытуды) біріктіретін бакалавриат студенттерінің саны жекеге қарағанда мемлекеттік жоғары оқу орындарында (30,5%) айқын өсті (сурет.3). Яғни, мемлекеттік жоғары оқу орындары онлайн курстардың үлесін арттыруға мәжбүр болды. Жалпы, 2019 жылмен салыстырғанда part-time оқитын студенттердің пайызы 2020 жылы 14,8% - дан 30,4% - ға

дейін айтарлықтай өсті. Part-time оқытудың көптеген сарапшылары бұл өсімді карантин жағдайында мәжбүрлі шараларға жатқызады, бірақ АҚШ Ұлттық білім статистикасы орталығының болжамы бойынша бұл көрсеткіш қалыпты өсуде. Бірақ 2021 жылдың сандық көрсеткіштерін қарайтын болсақ, пандемиядан кейін тек қашықтан оқитын студенттер оқитын студенттердің азайғандығын байқаймыз. Бұл толық изоляцияны қажет еткен пандемияның салдары болуы мүмкін.

Сурет 3 –Part-time форматта оқитын жоғары оқу орындарындағы бакалавриат студенттерінің пайыздық көрсеткіші(оқу орындарының түрлері бойынша)

Сандық деректер part-time-да оқитын студенттер санының тұрақты өсуін көрсетеді. Пандемия бұған түрткі болды, бірақ бұл ауысу тек осыған байланысты емес.

Студенттерді қашықтан оқытудың көп жылдық тәжірибесі қашықтан оқытуда педагогикалық әдістерді бейімдеу мен қолданудың белгілі бір тәжірибесін қалыптастырды. Әрине, белгілі бір мемлекеттің білім беру жүйесіндегі мұндай тәжірибенің көлемі қашықтан оқыту формасының таралуына және оны қолданудың тарихи ұзақтығына тікелей байланысты.

Қашықтан оқытудың мәні мен ерекшеліктерін анықтау саласы келесі шетелдік ғалымдар Б. Холмберг, Дж. Даниелья, Д. Киган, А. Борк, Б. Хантер, Дж. Баат, Р. Деллинг, Ф. Ведемейер, М. Мур, О. Петере, К. Смит, И.В. Роберт, А.В. Хуторской т.б. тәжірибесінде қарастырылады.

АҚШ-та және Еуропа елдерінде және part-time оқыту семестрде 12-ден аспайтын ECTS кредитін қамтиды, осыған байланысты оқу ұзақтығын бакалавриатта 5-7 жылға дейін, магистратурада 3-5 жылға дейін, докторантурада 3-7 жылға дейін ұзартуға болады. Әрбір университет оқудың ұзақтығы, оқу қарқыны, full-time оқудан part-time және кері ауысу туралы мәселені дербес шешеді. Part-time оқыту кезінде кейбір жоғары оқу орындарының міндетті талабы барлық немесе белгілі бір офлайн сабақтарға қатысу болып табылады, жоғары оқу орындарының басқа бөлігі онлайн (қашықтан)/офлайн сабақ форматын, яғни аралас форматты таңдауға еркіндік береді.

Қазақстанда К.С. Ахметкаримова, Д.М. Джусубалиева, В.В. Егоров, М.Р. Нургужин, Г.Д. Жангисина, Г.М. Мутанов, А.Б. Шакаримова, Н.А. Завалко Е.Г. Гаевская, Т.К. Нурғалиев, Ж.А. Караев, Р.М. Дузбаева, М.И. Нежурина, Г.Б. Ахметова, А.Б.Медешова, т.б. қашықтан оқытуды ұйымдастыру мәселелерімен, оқытуда жаңа ақпараттық технологиялар құралдарын қолданудың дидактикалық және әдістемелік мәселелерімен айналысты.

Қазақстандық жоғары оқу орындары 2020 жылдың сәуірінде қашықтан оқытуға толығымен көшті және ол 2020-2021 академиялық жылы да сол форматта жалғасты. 2021-2022 оқу жылында оқыту аралас оқуға көбірек ұқсады. COVID-19 пандемиясы барлық

жоғары оқу орындарына олардың шығармашылық, бизнес немесе ұлттық болуына қарамастан айтарлықтай әсер етті, өйткені білім беру бағдарламаларының көпшілігі практикалық сабақтар өткізуді қарастырады. Білім беруде озық технологияларды қолданудың артықшылықтары одан да айқын болды.

Қазақстандық жоғары оқу орындары қашықтан оқытуды дамытуға әрқашан қызығушылық танытты және пандемияға дейін кейбір курстарды электрондық форматқа ауыстырды. Қазіргі уақытта қазақстандық жоғары оқу орындарында толық қашықтан оқыту жүзеге асырылмайды, негізінен аралас оқыту қолданылады [12].

Шетелдік жоғары оқу орындарының студенттерінде оқу формасын full-time немесе part-time таңдауға және олардың арасында еркін ауысу мүмкіндігі бар. Part-time оқыту атап айтқанда, аралас оқыту, негізінен онлайн және кампуста оқыту ретінде жүзеге асырылуы мүмкін. Қазақстанда білім алушыларда осы кезеңде мұндай таңдау жүргізілмейді, бұл жұмыс істейтін студенттер үшін шектеу болып табылады. Осыған байланысты жоба шеңберінде part-time оқытудың педагогикалық моделі құрылды және оқыту әдістемесін әзірлеу жоспарлануда, сондай-ақ онлайн оқыту жүзеге асырылатын білім беру платформасы әзірленетін болады. Колледжден кейін оқитын, екінші жоғары білім алатын бакалавриат студенттерін, сондай-ақ магистранттарды оқыту көзделеді. Сабақтарды ұйымдастыру бейне дәрістер, виртуалды зертханалар, практикалық сабақтар және тесттер арқылы қашықтан жүргізілетін болады.

Кәсіптік білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқытуды іске асыру үшін педагогикалық шарттар айқындалды:

Ү Білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқыту кәсіптік білім берудің ашық, демократиялық нысаны болып табылады. Оның *ұйымдастырушылық-технологиялық шарты*- ЖОО-ның кәсіптік білім бағдарламасы мен оған сәйкесті еңбек қызметін ұштастыра отырып, қашықтан білім алуына мүмкіндіктің болуы;

Ү Білім беру сапасын арттыруда басқарудың барлық деңгейлерінің, құрылымдық бөлімшелердің іс-әрекеттерін біріктіруге мүмкіндік беретін part-time оқытудың бейімделген *ұйымдастырушылық-басқарушылық құрылымын* әзірлеуді қамтитын *ұйымдастырушылық-басқарушылық шарты*;

Ү Full-time және part-time оқыту технологияларын интеграциялауды және ашық білім беру кеңістігі арқылы оқытудың интерактивті нысандары, әдістері мен құралдарының кешенін әзірлеуді көздейтін *әдістемелік-технологиялық шарттар*;

Ү Дәстүрлі оқытушы, тәлімгер, жаттықтырушы, коуч, басқарушы кеңесші рөлдерін біріктіруді көздейтін қазіргі заманғы part-time оқыту жүйесіндегі оқытушы функцияларының өзгеруіне байланысты *кадрлық шарттар*.

Қорытынды

Қашықтан білім берудің даму тарихы оның ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты қоғамның жаңа қажеттіліктеріне сәйкестігін айқын көрсетті. Цифрлық технологиялардың дамуымен АҚШ пен Еуропадағы қашықтан оқыту жүйесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Ол барлық жоғары оқу орындарында кеңінен таралды. Британдық ашық университеттің құрылуы әлемдегі қашықтан білім берудің теориялық негіздері мен тәжірибесінің дамуына айтарлықтай серпін берді. АҚШ пен Еуропаның қашықтан білім беру қызметтері нарығының дамуы айтарлықтай белсенді қарқынмен жалғасуда, бұл бір жағынан білім беру қызметтеріне сұраныстың артуына, екінші жағынан цифрлық технологиялардың дамуына ықпал етеді. Қашықтан білім беру негізінен part-time оқыту мен толық қашықтан білім беру жүйелерінде дамыған. Part-time оқыту шетелдік тәжірибеге толық еніп, білім беру жүйесінде сұранысқа ие білім формасына айналды. Қазақстандық білім беру жүйесін цифрлық технологиялар негізінде сырттай білім беруді part-time оқытумен алмастырып, трансформациялау түбегейлі өзгерістерді талап етіп отыр.

Зерттеу нәтижесінде анықталған part-time оқытудың шетелдік озық тәжірибесін қазақстандық жоғары білім беру жүйесіне бейімдеп енгізу үшін төмендегідей педагогикалық шарттар қанағаттандырылуы тиіс:

- ұйымдастырушылық-технологиялық шарты: ашық білім беру кеңістігінде еңбектен қол үзбей part-time оқу арқылы еркін кәсіби білім алу мен біліктігін дамытуға мүмкіндік беретін жағдайларды туғызу;

- ұйымдастырушылық-басқарушылық шарты: қазіргі университеттің құрылымына Университет 4.0 негізінде part-time оқыту жағдайларын қамтитын бөлімшелердің жұмысын қамтитындай өзгеріс енгізу арқылы басқару;

- әдістемелік-технологиялық шарт: part-time және full-time оқытуды цифрлық технологияның көмегімен интеграциялау негізінде интерактивті әдіс-тәсілдер мен ұйымдастыру формаларын кешенді түрде қамтамасыз ету;

- кадрлық шарт: part-time оқыту жүйесінде дәстүрлі оқытушының, жаттықтырушының, коуч, тәлімгердің, басқарушы кеңесшінің рөлдерін біріктіру және оқытушыларды үздіксіз оқыту мен дамытудың ресурсы болып табылатын оқытушылық-тьюторлық ортаны құру.

Алынған нәтижелер мен қорытындылар мамандарды кәсіби даярлау сапасын арттыру аясында part-time оқытуды іске асырудың шарттары мен бағыттарын одан әрі зерттеу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі ғылыми және ғылыми-техникалық жобалар бойынша қаржыландыратын АР14872018 «Кәсіптік білім беруді цифрландыру жағдайында part-time оқыту» жобасының бір бөлігі ретінде жүргізілді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Пацукевич О.В. Из истории зарубежного опыта дистанционного образования (на примере США и Западной Европы) // Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии. – 2018 – №3. – С. 187-190.

[2] Аймагамбетов А. Заочное образование в Казахстане видоизменяет – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kapital.kz/gosudarstvo/71164/zaochnoye-obrazovaniye-v-kazakhstane-vidoizmenyat.html>

[3] Наличие учебных онлайн для молодежи и/или взрослых – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://egov.kz/cms/ru/articles/distance_learning

[4] Чекалина Т.А., Тумандеева Т.В., Максименко Н.В. Основные направления и перспективы развития онлайн-обучения // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2018. – № 3 (31). – С. 44-52.

[5] Шульга Н.С. Открытое образование как практика XXI века // Человек в мире культуры. Региональные культурологические исследования. – 2017. – №2/3 (21), – С. 266-272.

[6] Дистанционное образование в Великобритании. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.osvita.ua/abroad/higher_school/distance-learning/14757/

[7] Мерола, Р. Что говорит статистика о трансграничном онлайн-образовании // Международное высшее образование. Русскоязычная версия информационного бюллетеня International Higher Education (Бостонский колледж, США). – 2017. – № 89. – С. 28–30.

[8] Национальный Университет дистанционного образования Испании: классика и современность. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bakalavr-magistr.ru/news/511>.

[9] Website of Western Governor's University. – Retrieved from <https://www.wgu.edu/about.html>.

[10] 20 Oldest Colleges in America That Offer Online Degree Programs – Retrieved from <https://www.onlinecollegeplan.com/oldest-colleges-online-degree-programs>.

[11] Watts, C., & Pickering, A. (2000). Pay as You Learn: Student Employment and Academic progress. *Education & Training*, Vol. 42, 3, 129-135. – Retrieved from <https://doi.org/10.1108/00400910010372670>.

[12] Medeshova A., Kassymova A., Mutalova Zh., Kamalova G., Distance Learning Activation in Higher Education. *European Journal of Contemporary Education*. E-ISSN 2305-6746. 2022, 11(3), 831-845. – Retrieved from <https://doi.org/10.13187/ejced.2022.3.831>.

REFERENCES

[1] Pacukevich O.V.(2018) Iz istorii zarubezhnogo opyta distancionnogo obrazovaniya (na primere SShA i Zapadnoj Evropy) [From the history of foreign experience of distance education (on the example of the USA and Western Europe)]. *Vestnik Belorusskoj gosudarstvennoj sel'skohozjajstvennoj akademii – Bulletin of the Belarusian State Agricultural Academy*, 3, 187-190 [in Russian].

[2] Aimagambetov A. (2018) Zaочноe obrazovanie v Kazahstane vidoizmenjat [Correspondence education in Kazakhstan will be modified]. Retrieved from <https://kapital.kz/gosudarstvo/71164/zaочноe-obrazovaniye-v-kazahstane-vidoizmenyat.html> [in Russian].

[3] Nalichie uchebnyh onlajn dlja molodjozhi i/ili vzroslyh [Availability of online training courses for young people and/or adults]. Retrieved from https://egov.kz/cms/ru/articles/distance_learning [in Russian].

[4] Chekalina T. A., Tumandeeva T. V., & Maksimenko N. V. (2018). Osnovnye napravleniya i perspektivy razvitiya onlajn-obucheniya [Main directions and prospects of online learning development]. *Professional'noe obrazovanie v Rossii i za rubezhom – Professional education in Russia and abroad*, 3(31), 44-52. [in Russian].

[5] Shul'ga N.S.(2017). Otkrytoe obrazovanie kak praktika XXI veka [Open education as a practice of the XXI century]. *Chelovek v mire kul'tury. Regional'nye kul'turologicheskie issledovaniya – A person in the world of culture. Regional cultural studies*, 2/3 (21), 266-272. [in Russian].

[6] Distancionnoe obrazovanie v Velikobritanii [Distance education in the UK] [Electronic resource]. Retrieved from http://ru.osvita.ua/abroad/higher_school/distance-learning/14757. [in Russian].

[7] Merola, R. (2017). Chto govorit statistika o transgranichnom onlajn-obrazovanii [What does statistics say about cross-border online education]. *Mezhdunarodnoe vysshee obrazovanie. Russkojazychnaja versija informacionnogo bjulletenja – International higher education. The Russian version of International Higher Education (Boston College, USA)*, 89, 28-30 [in Russian].

[8] Nacional'nyj Universitet distancionnogo obrazovaniya Ispanii: klassika i sovremennost' [National University of Distance Education of Spain: classics and modernity] [Electronic resource]. Retrieved from <http://bakalavr-magistr.ru/news/511> [in Russian].

[9] Website of Western Governor's University. – Retrieved from <https://www.wgu.edu/about.html>.

[10] 20 Oldest Colleges in America That Offer Online Degree Programs – Retrieved from <https://www.onlinecollegeplan.com/oldest-colleges-online-degree-programs>.

[11] Watts, C., & Pickering, A. (2000). Pay as You Learn: Student Employment and Academic progress. *Education & Training*, Vol. 42, 3, 129-135. – Retrieved from <https://doi.org/10.1108/00400910010372670>.

[12] Medeshova A., Kassymova A., Mutalova Zh., Kamalova G., Distance Learning Activation in Higher Education. *European Journal of Contemporary Education*. E-ISSN 2305-6746. 2022, 11(3), 831-845. – Retrieved from <https://doi.org/10.13187/ejced.2022.3.831>.

Медешова А.Б., Адельбаева Н.А., Акимова С.М., Курмашева Д.Н.
**АНАЛИЗ ПРАКТИКИ PART-TIME ОБУЧЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНОМ
ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ**

Аннотация. Дистанционное образование является актуальной проблемой в мировой сфере образования и науки. Отмена заочной формы обучения в нашей стране стала проблемой для граждан, которые работали или хотели повысить уровень профессионального образования заочно, в связи со здоровьем, семейным, социальным положением. В ходе исследования рассмотрены направления гибкой трансформации в системе высшего образования, предусматривающей решение проблемы заочного обучения путем осуществления дистанционного обучения в part-time формате на основе казахстанского и зарубежного передового опыта. Авторы изучили опыт дистанционного обучения в США, странах Европы и привели количественные и качественные данные. В исследовании используются зарубежные практики, методы анализа исторических, хронологических, социальных, педагогических научных трудов, академических отчетов. Сформулированы педагогические условия part-time обучения, направленные на внедрение передового зарубежного опыта обучения в сферу казахстанского высшего образования. В статье наглядно представлены тенденции трансформации зарубежной цифровой образовательной практики в систему высшего образования в Казахстане. Данное исследование еще продолжается и в скором будущем будет представлена разработанная методология part-time обучения.

Ключевые слова: part-time обучение; онлайн образование; цифровое образование; бакалавриат; магистратура; дистанционное обучение; студенты.

Medeshova A.B., Adelbaeva N.A., Akimova S.M., Kurmasheva D.N.
**ANALYSIS OF PART-TIME LEARNING EXPERIENCE THROUGH FOREIGN
DIGITAL EDUCATION**

Abstract. Distance education is an urgent problem in the world field of education and science. The abolition of the correspondence form in our country has created a problem for citizens who, while working or due to health, family, social status, set themselves the goal of improving the level of professional education. In the course of the research, the directions of flexible transformation of Kazakhstani and foreign best practices are considered, the purpose of which is to solve the problem of distance learning in the higher education system through the introduction of part-time study. The authors study the experience of distance learning in the USA and European countries and present it with quantitative and qualitative data. The research uses methods of analysis of foreign experience historical, chronological, social, pedagogical scientific works, academic reports. Pedagogical conditions aimed at introducing the best of foreign experience in part-time study into the Kazakh higher education have been formulated. The article clearly presents trends in the transformation of foreign digital education experience into the higher education system in Kazakhstan. An exploration focused on the development of the part-time teaching methodology is still ongoing and offers a rational methodology in the future.

Keywords: part-time study; online education; digital education; undergraduate; graduate; distance learning; students.

ӘОЖ 371.3.54
ГТАХР31.01.45
DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).50

Ж.А.Садуақас, Н.С.Далабаева

**әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.**

E-mail: s.zhansaya01@icloud.com

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ КОЛЛЕДЖДЕРІНЕ АРНАЛҒАН «ЖАСЫЛ ХИМИЯ» ЭЛЕКТИВТІ КУРСЫН ЖАСАУ

Аңдатпа. Жұмыста техникалық және кәсіптік білім беру колледждері үшін «Жасыл химия» элективті курсының құрудың маңыздылығы қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – элективті курстардың маңыздылығын дәлелдеу және осы колледждерде «Жасыл химия» курсының негізінде Шетелдік және отандық авторлардың іргелі және жаңа еңбектеріне шолу жасалып, ұсынылған курстың практикалық маңыздылығы да бағаланды. Зерттеу нәтижелері мен талдаулары элективті курстарды, оның ішінде «Жасыл химияны» құрудың маңыздылығын растайды. Олар студенттердің белсенді қатысуына, олардың дағдыларының дамуына және оқу үлгерімінің жақсаруына ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай курстар экологиялық сананы қалыптастырады және экологиялық таза химия саласындағы білім мен дағдыларды дамытады. Зерттеу нәтижелері техникалық және кәсіптік білім беру колледждерінде «Жасыл химия» элективті курсының негізінде қажеттілігін растайды. Курс студенттердің экологиялық санасын қалыптастыруға және олардың экологиялық таза химия бойынша кәсіби дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Алынған нәтижелерді колледж әкімшілігі мен оқытушылар оқу үрдісіне элективті курстарды әзірлеу және негіздеу кезінде пайдалана алады. Олар білімнің әртүрлі салаларында студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытуға бағытталған жаңа элективті курстарды әзірлеуге де негіз бола алады.

***Кілт сөздер:** элективті курстар; Жасыл химия; техникалық және кәсіптік білім; оқу процесі; экология мәселелері.*

Кіріспе

Қазіргі әлемде қоршаған ортаны қорғау және тұрақты даму мәселесінің өзектілігі күннен-күнге айқындала түсуде. Климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның ластануы, табиғи ресурстардың сарқылуы және басқа да экологиялық мәселелер шұғыл және тиімді шешімдерді талап етеді. Бұл тұрғыда білім беру мекемелері экологиялық ойлауды қалыптастыруда және студенттерді тұрақты дамуға қатысты мәселелерге дайындауда маңызды рөл атқарады.

Техникалық және кәсіптік білім беру колледждері өндіріс пен технологияның әртүрлі салаларында жұмыс істейтін студенттерге практикалық әсер етудің бірегей мүмкіндігіне ие. Дегенмен, осыған қарамастан, мұндай колледждердің оқу жоспарларында экологиялық тұрақтылық пен жасыл химияға қатысты мамандандырылған элективті курстар жиі жоқ. Бұл студенттердің болашақ мансабында кездесетін қиындықтарға дайын болмауына және таза технологияларды негіздеу мүмкіндіктерін жіберіп алуына әкеледі.

Зерттеудің мақсаты – оқу үрдісіндегі элективті курстардың маңыздылығын дәлелдеу және техникалық және кәсіптік білім беру колледждерінің студенттері үшін «Жасыл химия» курсының негізінде.

Зерттеу объектісі – техникалық және кәсіптік білім беретін колледждердің элективті курсы, ал зерттеу пәні – «Жасыл химия» элективті курсын құру және оның студенттерге, қоғамға және қоршаған ортаға әсері.

Осы мақсатқа жету үшін жұмыста келесі міндеттер шешіледі:

1. Экологиялық тұрақтылық пен жасыл химияның теориялық аспектілерін зерттеу.
2. Техникалық және кәсіптік колледждердегі қолданыстағы оқу бағдарламаларын талдау
экологиялық аспектілерді интеграциялау тұрғысынан білім беру.
3. Ағымдағы тақырыптар мен оқыту әдістерін қамтитын «Жасыл химия» элективті курсын әзірлеу.
4. Курстың тиімділігін және оның студенттерге және қоршаған ортаға әсерін бағалау.

Зерттеудің гипотезасы «Жасыл химия» элективті курсын құру студенттердің экологиялық тұрақтылық туралы түсінігін тиімді қалыптастырады және болашақ кәсіби қызметінде жасыл химиялық принциптерді қолдану дағдыларын қалыптастырады деп болжайды.

Жұмыс келесідей құрылымдалған: екінші бөлім экологиялық тұрақтылық пен жасыл химияның негізгі тұжырымдамаларын қарастыратын әдебиеттерге шолу жасауға арналған. Үшінші бөлімде қолданыстағы оқу бағдарламаларын талдау және «Жасыл химия» элективті курсын әзірлеуді қамтитын зерттеу әдістемесі сипатталған. Төртінші бөлімде курстың тиімділігін зерттеу және бағалау нәтижелері берілген. Қорытындыда жұмыс қорытындыланып, алынған нәтижелер жинақталып, техникалық және кәсіптік білім беру колледждері үшін «Жасыл химия» сияқты элективті курстарды құрудың маңыздылығы туралы қорытындылар жасалады.

Материалдар мен тәсілдер

Бұл бөлімде Техникалық және кәсіптік білім беру колледждеріне арналған «Жасыл химия» элективті курсын әзірлеу зерттеуінде қолданылатын материалдар мен әдістер сипатталған.

1. Зерттеу сұрағы:

Бұл жұмыстың зерттеу мәселесі техникалық және кәсіптік білім беру колледждерінің студенттерінде экологиялық тұрақтылық түсінігін және жасыл химия принциптерін қолдануды тиімді дамытатын «Жасыл химия» элективті курсын құру болып табылады.

2. Қойылған гипотеза:

Зерттеудің гипотезасы «Жасыл химия» элективті курсын әзірлеу және енгізу студенттердің экологиялық тұрақтылық туралы түсінігін тиімді қалыптастырады және олардың болашақ кәсіби қызметінде жасыл химиялық қағидаларды қолдану дағдыларын қалыптастырады деп болжайды.

3. Зерттеу кезеңдері:

1) «Жасыл химия» элективті курсына кіріктірілуі тиіс негізгі ұғымдар мен принциптерді анықтау үшін экологиялық тұрақтылық және жасыл химия бойынша әдебиеттерді талдау.

2) Экологиялық тұрақтылық пен жасыл химияны оқытудағы олқылықтарды анықтау үшін техникалық және кәсіптік білім беру колледждеріндегі қолданыстағы оқу бағдарламаларын зерделеу.

3) «Жасыл химия» элективті курсының мазмұны мен құрылымын әзірлеу, оның ішінде өзекті тақырыптарды, дәріс материалдарын, практикалық жаттығуларды және зертханалық жұмыстарды таңдау.

4) Оқытудың тиімді әдістерін әзірлеу, оның ішінде заманауи педагогикалық тәсілдерді қолдану, ақпараттық технологияларды қолдану және студенттерді белсенді қатыстыру.

5) Техникалық және кәсіптік білім беру колледжінде «Жасыл химия» элективті курсын енгізу.

6) Студенттердің білімі мен түсінігін талдау, сондай-ақ жасыл химиялық принциптерді қолдану дағдылары мен дағдыларын бағалау арқылы курстың тиімділігін бағалау.

7) Зерттеу нәтижелерін талдау және қорытындыларды тұжырымдау.

4. Зерттеу әдістері:

Қойылған мақсаттарға жету және қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды:

- Аналитикалық әдіс: экологиялық тұрақтылық, жасыл химия және қолданыстағы оқу бағдарламалары бойынша әдебиеттерді талдау;

- Эксперттік әдіс: негізгі ұғымдар мен принциптерді анықтау.

Әдебиетке шолу. Бұл бөлімде элективті курстарды әзірлеуге байланысты нәтижелерді қамтитын шетелдік зерттеулерге шолу берілген. Бұл зерттеулер элективті курстарды құрудың маңыздылығын және олардың білім беру процесіне әсерін түсінуге елеулі үлес қосады.

Kember D. және Leung D. «Characterizing a teaching and learning environment conducive to making demands on students while not making their workload excessive» атты еңбектерінде жоғары білімдегі элективті курстардың тиімділігін зерттеді [1]. Зерттеушілер студенттерге өз пәндерін таңдауға мүмкіндік беретін элективті курстар олардың белсенді қатысуына және ынталануына ықпал ететінін, сондай-ақ өз бетінше оқыту дағдыларын дамытатынын анықтады.

Albion P.R. және Ertmer P.A. «Beyond the myths and magic of mentoring: How to facilitate an effective mentoring program» атты еңбектерінде элективті курстардағы тәлімгерлік рөлін зерттеді [2]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тиімді тәлімгерлік студенттерді білім беру процесіне белсенді тартуға ықпал етеді, олардың сенімділігін арттырады және кәсіби дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Blanton L.P. және Styron R.A. «The impact of elective classes on students 'academic performance and educational attainment» атты еңбектерінде студенттердің академиялық көрсеткіштеріне элективті курстардың әсерін зерттеді [3]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, элективті курстардан өткен студенттер жоғары академиялық жетістіктерге қол жеткізіп, білім беру бағдарламасын табысты аяқтау мүмкіндігіне ие болды.

Zainuddin Z. және Perera C.J. «The influence of learning approaches on academic performance among undergraduate engineering students» атты еңбектерінде студенттердің академиялық үлгеріміне оқыту тәсілдерінің әсерін зерттеді [4]. Зерттеу көрсеткендей, оқудың белсенді және практикалық тәсіліне негізделген элективті курстар материалдың жақсы меңгерілуіне және студенттердің үлгерімін арттыруға ықпал етеді.

Oliver R. өзінің «The influence of using multimedia on students 'learning experiences: A review of the literature» атты еңбегінде мультимедиялық құралдардың білім беру үдерісіне әсерін зерттеді [5]. Автор мультимедианы элективті курстарда пайдалану студенттердің қызығушылығы мен ынтасын едәуір арттыра алатынын, сондай-ақ олардың материалды түсінуі мен меңгеруін жақсартатынын баса айтады.

Smith J. және Brown A. «The impact of elective courses on students 'career development» атты еңбектерінде студенттердің мансаптық дамуына элективті курстардың әсерін зерттеді [6]. Зерттеу нақты дағдылар мен құзыреттерді дамытуға бағытталған элективті курстар студенттердің болашақ кәсібін таңдауға және мансаптық мүмкіндіктеріне айтарлықтай әсер ететінін анықтады.

Wang L. және Xu Y. өздерінің «The effectiveness of interdisciplinary elective courses in fostering creative thinking skills» атты еңбектерінде студенттердің креативті ойлауды дамытудағы пәнаралық элективті курстардың тиімділігін зерттеді [7]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мұндай курстар шығармашылық ойлауды дамытуға, инновациялық ойлау қабілетіне және күрделі проблемаларды шешуге ықпал етеді.

Johnson R. және Williams K. «The role of elective courses in promoting cultural awareness and dia» атты еңбектерінде студенттер арасында мәдени сананы арттыру мен әртүрлілікті сезінудегі элективті курстардың рөлін зерттеді [8]. Зерттеу көрсеткендей, мұндай курстар толеранттылықты, мәдениетаралық түсіністікті және адамдар арасындағы айырмашылықтарды құрметтеуді дамытуға ықпал етеді.

Chen S. және Liu H. өздерінің «The impact of elective courses on students 'critical thinking abilities» атты еңбектерінде студенттердің сыни ойлау қабілетінің дамуына элективті курстардың әсерін зерттеді [9]. Зерттеу көрсеткендей, проблемалық жағдайларды талдау және дәлелді дамытуды қамтитын элективті курстар сыни ойлау және логикалық пайымдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Martin D. және Thompson R. «The benefits of elective courses in promoting student engagement and retention» атты еңбектерінде студенттердің тартылуын ынталандыруда және олардың оқу процесінде ұсталуын арттыруда элективті курстардың пайдасын зерттеді [10]. Зерттеу нәтижелері студенттерге пәндерді өз қызығушылығы бойынша таңдауға мүмкіндік беретін элективті курстардың олардың ынтасын, белсенділігін және оқу қызметіне қатысу дәрежесін арттыратынын көрсетеді.

Garcia A. және Lopez M. өздерінің «The role of elective courses in developing entrepreneurial skills» атты еңбектерінде студенттердің кәсіпкерлік дағдыларын дамытудағы элективті курстардың рөлін зерттеді [11]. Зерттеу көрсеткендей, мұндай курстар студенттер арасында креативтілікті, басқару дағдыларын және кәсіпкерлік белсенділікті дамытуға ықпал етеді.

Park J. және Kim S. «The impact of elective courses on students 'self-efficacy beliefs» атты еңбектерінде элективті курстардың студенттердің өз қабілеттеріне сеніміне әсерін зерттеді [12]. Зерттеу нәтижелері студенттерге өз дағдыларын қолдануға және дамытуға мүмкіндік беретін элективті курстардың студенттердің өзіндік тиімділік деңгейін арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Осы еңбектерді талдау техникалық және кәсіптік білім беру колледждері үшін «Жасыл химия» элективті курсы әзірлеуді зерттеудің айтарлықтай өзектілігін көрсетеді. Алайда, осы тақырып бойынша жұмыстардың болуына қарамастан, осы бап толтыратын олқылықтар анықталды. Нақты айтқанда, әдебиетте Қазақстандағы техникалық және кәсіптік білім беру колледждері үшін арнайы «Жасыл химия» элективті курсы әзірлеуге назар аударылатын зерттеулер жоқ. Бұл техникалық және кәсіптік білім беру контекстінде экологиялық білім беруді дамыту саласындағы жаңа ғылыми үлесті білдіретін осы зерттеуді жүргізуге қажеттілікті туғызады.

Нәтижелерді талқылау. Жүргізілген талдау негізінде техникалық және кәсіптік білім беру колледждеріне арналған «Жасыл химия» элективті курсы құрылымы әзірленді. Курста жасыл химияға енгізу, жасыл химия қағидаттары, синтездің жасыл әдістері, жасыл еріткіштер мен орта, жасыл талдау әдістері және өнеркәсіптегі жасыл химия сияқты модульдер бар. 1-кесте бағамның жалпы құрылымын және әрбір модульдің ұзақтығын көрсетеді.

1 кесте – «Жасыл химия» элективті курсының құрылымы

Модуль	Ұзақтығы (сағат)
Жасыл химияға енгізу	10
Жасыл химия қағидаттары	5
Синтездің жасыл әдістері	10
Жасыл еріткіштер мен орталар	3
Жасыл талдау әдістері	10
Өнеркәсіптегі жасыл химия	10
Барлығы	48
Ескертпе: автор жасаған деректер	

Жүргізілген зерттеу «Жасыл химия» элективті курсының тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Ол үшін алдын ала және пост-тесттер, сондай-ақ студенттерге сауалнама жүргізілді. Нәтижелер көрсеткендей, курстан өткеннен кейін студенттер жасыл химияның негізгі қағидаттарын түсіну мен білімдерін едәуір жақсартты. 2-кесте курстан өткенге дейін және кейін студенттердің орташа балының өзгеруін көрсетеді.

2 кесте – Курстан өткенге дейін және кейін студенттердің орташа балының өзгеруі

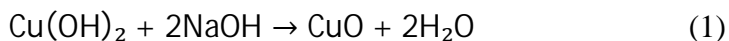
Топ	Орташа балл (дейінгі)	Орташа балл (кейінгі)	Өзгеріс
1-топ	60	80	+20
2-топ	65	85	+20
3-топ	55	75	+20
4-топ	70	90	+20

Нәтижелер көрсеткендей, курстан өткеннен кейін студенттер барлық топтарда жасыл химияның негізгі қағидаттарын түсіну мен білімдерін едәуір жақсартты. Студенттердің орташа балы 20 бірлікке өсті, бұл курстың студенттерді даярлау деңгейіне оң әсерін көрсетеді.

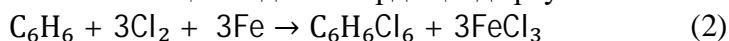
Біздің зерттеуіміздің нәтижелері шетелдік және қазақстандық ғалымдардың алдыңғы зерттеулерінің нәтижелерімен келісіледі, олар сондай-ақ білім беру процесіне және тиісті курстарды әзірлеуге жасыл қағидаттарды енгізудің маңыздылығын атап көрсетеді. Біздің жұмысымыз техникалық және кәсіптік білім беру колледждеріне табысты енгізілуі мүмкін «Жасыл химия» нақты элективті курсын таныстыра отырып, қазіргі білімді толықтырады.

Формулалар. 1 және 2-формула «Жасыл химия» элективті курсы шеңберінде зерттелген және олардың экологиялық маңыздылығы тұрғысынан қаралған химиялық реакциялардың мысалдарын білдіреді.

Экологиялық қауіпсіз катализаторды синтездеу

Экологиялық зиянды заттардың ыдырауы

Зерттеу нәтижелері

Аталған зерттеу аясында техникалық және кәсіптік білім беру колледждері үшін «Жасыл химия» элективті курсын құру бойынша жұмыс жүргізілді. Жұмыстың мақсаты білім беру процесінде элективті курстардың маңыздылығын дәлелдеу және техникалық және кәсіптік білім беру колледждерінің студенттері үшін «Жасыл химия» курсын енгізуді негіздеу болды. Әдіснама қолданыстағы жұмыстарды талдауды, курс құрылымын әзірлеуді, алдын ала және пост-тестілерді өткізуді, сондай-ақ студенттерге сауалнама жүргізуді қамтыды.

Зерттеу нәтижелері «Жасыл химия» элективті курсы студенттердің білім деңгейіне оң әсерін тигізетінін көрсетті. Курстан өткенге дейін және кейін студенттердің орташа балына жүргізілген талдау нәтижелердің айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Студенттердің орташа балы 20 бірлікке өсті, бұл курстың тиімділігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар «Жасыл химия» элективті курсын құрудың негізділігін және оның техникалық және кәсіптік білім беру колледждерінің білім беру процесіндегі маңыздылығын растайды. Әзірленген курс студенттерге жасыл химия саласында қажетті білім мен дағдыларды ұсынады, бұл оларға өздерінің кәсіби қызметіне жасыл қағидаттарды енгізуге дайын болашақ мамандар болуға мүмкіндік береді.

Одан әрі жұмыс мынадай перспективалар мен мүмкіндіктерге бағытталуы мүмкін:

- Химия саласындағы жасыл қағидаттар мен әдістер туралы білімді тарату мақсатында басқа колледждер мен оқу орындарына «Жасыл химия» элективті курсы енгізу;
- Жаңа тақырыптар мен модульдерді қосу жолымен курсты одан әрі дамыту, сондай-ақ жасыл химияның нақты аспектілерін зерделеуді тереңдету;
- Курстың студенттердің кәсіби дамуына және олардың өзінің болашақ мансабында жасыл әдістерді қолдануға тартылуына ұзақ мерзімді әсерін бағалау үшін қосымша зерттеулер жүргізу.

Жалпы, «Жасыл химия» элективті курсы құру жасыл химия саласында білім беруді дамытудағы өзекті және маңызды қадам болып табылады. Өзірленген курс студенттерге теориялық білімді ғана емес, экологиялық аспектілерді есепке алу және тиімді жасыл әдістерді пайдалану барған сайын маңыздылығын арттыратын салада табысты жұмыс істеу үшін қажетті практикалық дағдыларды да ұсынады.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Кембер, Д. және Леунг, Д. «Оқушылардың жүктемесін шамадан тыс арттырмай, оларға талаптар қоюға қолайлы оқыту мен оқу ортасын сипаттау». Жоғары білім журналы 88, № 2 (2017): 209-232.

[2] Albion, P.R., & Ertmer, P.A. «Тәлімгерліктің мифтері мен сиқырынан тыс: тиімді тәлімгерлік бағдарламасын қалай жеңілдетуге болады». Білім беру технологиялары жүйелері журналы 45, № 3 (2016): 393-414.

[3] Blanton, L.P., & Styron, R.A. «Элективті сабақтардың оқушылардың оқу үлгеріміне және білім деңгейіне әсері». Жоғары білім журналы 82, № 2 (2011): 174-196.

[4] Zainuddin, Z., & Perera, S.J. «Оқыту тәсілдерінің бакалавриат студенттерінің академиялық үлгеріміне әсері». Жоғары оқу орнындағы белсенді оқыту 19, № 1 (2018 ж.): 45-56.

[5] Оливер, Р. «Мультимедианы қолданудың оқушылардың оқу тәжірибесіне әсері: әдебиеттерге шолу». Білім беру мультимедиа және гипермедиа журналы 28, № 1 (2019): 63-87.

[6] Smith, J., & Brown, A. «Элективті курстардың студенттердің мансаптық дамуына әсері». Мансаптық даму журналы 28, № 3 (2019): 210-225.

[7] Ван, Л., Сюй, Ю. «Шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастырудағы пәнаралық элективті курстардың тиімділігі». Creative Behavior журналы 41, № 2 (2018): 115-130.

[8] Джонсон, Р. және Уильямс, К. «Мәдени хабардарлық пен әртүрлілікті ілгерілетудегі элективті курстардың рөлі». Халықаралық көп мәдениетті білім беру журналы 22, № 3 (2019): 134-150.

[9] Чен, С., және Лю, Х. «Элективті курстардың студенттердің сыни ойлау қабілеттеріне әсері». Жоғары білім журналы 89, № 3 (2018): 421-442.

[10] Мартин, Д., және Томпсон, Р. «Студенттердің сабаққа қатысуы мен сабақта қалуына ықпал етудегі элективті курстардың артықшылықтары». Студенттік істерді зерттеу және тәжірибе журналы 56, № 4 (2019): 325-341.

[11] Гарсиа, А., Лопес, М. «Кәсіпкерлік дағдыларды дамытудағы элективті курстардың рөлі». Business Education журналы 25, № 1 (2020): 56-72.

[12] Park, J., & Kim, S. «Элективті курстардың студенттердің өзіндік тиімділік сенімдеріне әсері». Педагогикалық психология журналы 112, № 5 (2020): 893-908.

REFERENCES

[1] Kember, D. және Lewng, D. «Oqwşılardıñ jüktemesin şamadan tıs arttırmay, olarğa talaptar qoyuğa qolaylı oqıtıw men oqw ortasın sıpattaw». Joғarıbilimjwrnalı 88, № 2 (2017): 209-232 [Kember, D., & Leung, D. "Characterizing a teaching and learning environment conducive to making demands on

students while not making their workload excessive." *Journal of Higher Education* 88, № 2 (2017): 209-232].

[2] Albion, P.R., & Ertmer, P.A. «Tälimgerliktiñ mifteri men siqırman tıs: tüimdi tälimgerlik baғdarlamasını qalay jeñildetwege boladı». *Bilim berw texnologiyaları jüweleri jwrnalı* 45, № 3 (2016): 393-414 [Albion, P.R., & Ertmer, P.A. "Beyond the myths and magic of mentoring: How to facilitate an effective mentoring program." *Journal of Educational Technology Systems* 45, № 3 (2016): 393-414].

[3] Blanton, L.P., & Styron, R.A. «Élektivti sabaqtardıñ oqwşılardıñ oqw ülgerimine jäne bilim deñgeyine äseri». *Joғarıbilimjwrnalı* 82, № 2 (2011): 174-196 [Blanton, L.P., & Styron, R.A. "The impact of elective classes on students' academic performance and educational attainment." *Journal of Higher Education* 82, № 2 (2011): 174-196].

[4] Zainuddin, Z., & Perera, C.J. «Oqıtw täsilderiniñ bakalavriat stwdentteriniñ akademiyalıq ülgerimine äseri». *Joғarıoqwormındağıbelsendioqıtw* 19, № 1 (2018 j.): 45-56 [Zainuddin, Z., & Perera, C.J. "The influence of learning approaches on academic performance among undergraduate engineering students." *Active Learning in Higher Education* 19, № 1 (2018): 45-56].

[5] Oliver, R. «Mwltimediani qoldanwdıñ oqwşılardıñ oqw täjiribesine äseri: ädebietterge şolw». *Bilim berw mwltimedia jäne gipermedia jwrnalı* 28, № 1 (2019): 63-87 [Oliver, R. "The influence of using multimedia on students' learning experiences: A review of the literature." *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia* 28, № 1 (2019): 63-87.]

[6] Smith, J., & Brown, A. «Élektivtikwrstardıñstwdentterdiñmansaptıqdamwınaäseri». *Mansaptıqdamwjwrnalı* 28, № 3 (2019): 210-225 [Smith, J., & Brown, A. "The impact of elective courses on students' career development." *Journal of Career Development* 28, № 3 (2019): 210-225].

[7] Van, L., Syuy, Yu. «Şıғармашılıq oylaw daғdıların qalıptastırwdağı pänaralıq élektivti kwrstardıñ tüimdiligi». *Creative Behavior jwrnalı* 41, № 2 (2018): 115-130 [Wang, L., & Xu, Y. "The effectiveness of interdisciplinary elective courses in fostering creative thinking skills." *Journal of Creative Behavior* 41, № 2 (2018): 115-130].

[8] Djonson, R. jäne Wilyams, K. «Mädeni xabardarlıq pen ärtürlilikti ilgeriletwdegi élektivti kwrstardıñ röli». *Xalıqaralıq köp mädeniätti bilim berw jwrnalı* 22, № 3 (2019): 134-150 [Johnson, R., & Williams, K. "The role of elective courses in promoting cultural awareness and diversity." *International Journal of Multicultural Education* 22, № 3 (2019): 134-150].

[9] Çen, S., jäne Lyu, X. «Élektivti kwrstardıñ stwdentterdiñ sini oylaw qabileterine äseri». *Joғarı bilim jwrnalı* 89, № 3 (2018): 421-442 [Chen, S., & Liu, H. "The impact of elective courses on students' critical thinking abilities." *Journal of Higher Education* 89, № 3 (2018): 421-442].

[10] Martın, D., jäne Tompson, R. «Stwdentterdiñ sabaqqa qatıswı men sabaqta qalwına ıqpal etwdegi élektivti kwrstardıñ artıqşılıqtarı». *Stwdenttik isterdi zerttew jäne täjiribe jwrnalı* 56, № 4 (2019): 325-341 [Martin, D., & Thompson, R. "The benefits of elective courses in promoting student engagement and retention." *Journal of Student Affairs Research and Practice* 56, № 4 (2019): 325-341].

[11] Garsia, A., Lopes, M. «Käsipkerlik daғdıları damıtıwdağı élektivti kwrstardıñ röli». *Business Education jwrnalı* 25, № 1 (2020): 56-72 [Garcia, A., & Lopez, M. "The role of elective courses in developing entrepreneurial skills." *Journal of Business Education* 25, № 1 (2020): 56-72].

[12] Park, J., & Kim, S. «Élektivti kwrstardıñ stwdentterdiñ özindik tüimdilik senimderine äseri». *Pedagogikalıqpsixologiyajwrnalı* 112, № 5 (2020): 893-908 [Park, J., & Kim, S. "The impact of elective courses on students' self-efficacy beliefs." *Journal of Educational Psychology* 112, № 5 (2020): 893-908].

Ж. А. Садуакас, Н. С. Далабаева

СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА "ЗЕЛЕНАЯ ХИМИЯ" ДЛЯ КОЛЛЕДЖЕЙ ТЕХНИЧЕСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В работе исследуется важность создания элективного курса "Зеленая химия" для колледжей технического и профессионального образования. Цель исследования - доказать значимость элективных курсов и обосновать внедрение курса "Зеленая химия" в указанные колледжи. Был проведен обзор фундаментальных и новых трудов зарубежных и отечественных

авторов, а также оценена практическая значимость предлагаемого курса. Результаты и анализ исследования подтверждают важность создания элективных курсов, включая "Зеленую химию". Они способствуют активному участию студентов, развитию их навыков и повышению успеваемости. Кроме того, такие курсы формируют экологическое сознание и развивают знания и навыки в области экологически чистой химии. Результаты исследования подтверждают необходимость внедрения элективного курса "Зеленая химия" в колледжи технического и профессионального образования. Курс способствует формированию экологической осознанности студентов и развитию их профессиональных навыков в экологически чистой химии. Полученные результаты могут быть использованы администрацией колледжей и преподавателями при разработке и внедрении элективных курсов в учебный процесс. Они также могут служить основой для разработки новых элективных курсов, направленных на развитие профессиональных компетенций студентов в разных областях знания.

Ключевые слова: элективные курсы; Зеленая химия, техническое и профессиональное образование; образовательный процесс; экологические проблемы.

Zh. A. Saduakas, N. S. Dalabaeva

CREATION OF AN ELECTIVE COURSE "GREEN CHEMISTRY" FOR COLLEGES OF TECHNICAL AND VOCATIONAL EDUCATION

Annotation. The paper examines the importance of creating an elective course "Green Chemistry" for colleges of technical and vocational education. The purpose of the study is to prove the importance of elective courses and justify the introduction of the "Green Chemistry" course in these colleges. A review of the fundamental and new works of foreign and domestic authors was carried out, and the practical significance of the proposed course was also assessed. The results and analysis of the study confirm the importance of creating elective courses, including "Green Chemistry". They promote the active participation of students, the development of their skills and the improvement of academic performance. In addition, such courses form environmental consciousness and develop knowledge and skills in the field of environmentally friendly chemistry. The results of the study confirm the need to introduce the elective course "Green Chemistry" in colleges of technical and vocational education. The course contributes to the formation of environmental awareness of students and the development of their professional skills in environmentally friendly chemistry. The results obtained can be used by college administrations and teachers in the development and implementation of elective courses in the educational process. They can also serve as a basis for the development of new elective courses aimed at developing students' professional competencies in various fields of knowledge.

Keywords: elective courses; Green chemistry; technical and vocational education; educational process; environmental issues.

УДК 37.018.2

МРНТИ 14.25.05; 14.25.09

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).51

¹Ф.И.Собянин*, ²В.Ю.Салов, ²А.Н.Жищенко, ²Т.И. Клименко,
²Л.В. Демченко, ³Макашев Ш.А.

¹Федеральное государственное автономное образовательное учреждение
высшего образования «Белгородский государственный национальный
исследовательский университет»,

Белгород, Российская Федерация

²Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Казахстан,
г. Уральск

³Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета,
Казахстан г.Уральск

*Автор-корреспондент: sosnovi60@mail.ru

E.mail: sosnovi60@mail.ru, mila_demchenko_67@mail.ru, Makashev7676@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ К ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ И ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. Рассматривается проблема формирования мотивации у обучающихся к физической культуре, здоровому образу жизни. Цель проведенного исследования заключалась в выявлении особенностей мотивации учащихся 9 классов школ России к физическому совершенствованию. Основными методами исследования были анализ и обобщение данных специальной литературы, анкетный опрос, математическая обработка данных в виде вычисления процентного соотношения мнения школьников по заданным вопросам, анализ полученных данных и их интерпретация. В результате исследования выявлены степень раздражения респондентов, обусловленная необходимостью посещать занятия по физической культуре, оценка важности физической культуры для будущей жизни, уровень чувства ненужности физической культуры для опрошенных, степень достижения целей с применением физической подготовленности и здорового образа жизни, вероятность продолжения занятий физическим совершенствованием и частота занятий физической культурой. Полученные данные значимы для управления педагогами формированием положительной мотивации у учащихся к физической культуре и здорового образа жизни в образовательном процессе в условиях школы.

Ключевые слова: мотивация, обучающиеся; физическая культура; здоровый образ жизни; здоровье; отношение к физической культуре; педагогические аспекты; воспитание; педагоги; ценности; здоровое общество.

Введение

Во всем мире отмечается резкое снижение двигательной активности населения, особенно учащейся молодежи. Намечились тенденции на омоложение многих болезней[1], снижаются показатели физического развития и физической подготовленности учащихся во всем мире[2, 3, 4]. На этом фоне обостряется необходимость внедрения новых популярных видов физической культуры, привлечения молодежи к двигательной активности, занятиям физическими упражнениями и разнообразными видами спорта. Однако, часто проблема

заключается в том, чтобы заинтересовать молодых людей физическим совершенствованием, сформировать у них положительную мотивацию по отношению к физической культуре и ведению здорового образа жизни [5,6,7]. Но сделать это совсем непросто, необходимо иметь ясное представление о том, как относятся, например, школьники среднего школьного возраста к физической культуре. Поэтому так актуально исследовать педагогические аспекты мотивации обучающихся к здоровому образу жизни и физической культуре. Целью проведенного исследования являлось изучение ряда особенностей мотивации обучающихся 9-х классов, что даст возможность школьным учителям целенаправленно формировать мотивацию детей к занятиям физической культурой и организации здорового образа жизни.

Материалы и методы исследования

В исследовании применялись анализ и обобщение данных специальной литературы, анкетный опрос российских учащихся 9-х классов школ г. С.-Петербурга (n=240) и г. Белгорода (n=238). Анкета была анонимной и представляла собой таблицу, включающую серию вопросов, варианты ответов, направленных на выявление ряда показателей, отражающих мотивацию учащихся по отношению к физической культуре и здоровому образу жизни. В частности, выявлялись следующие конкретные параметры мотивации:

- 1- степень раздражения учащихся, обусловленного необходимостью заниматься физической культурой в школе, что показывало негативное отношение к физической культуре и здоровому образу жизни;
- 2- определение важности физической культуры для ученика в его будущей жизни;
- 3- определение степени ненужности физической культуры для ученика в настоящее время;
- 4- определение степени достижения цели в деятельности ученика с помощью физической культуры;
- 5- определение вероятности продолжения занятий физической культурой учащимися после окончания обучения в школе;
- 6- частота занятий физической культурой в неделю.

Полученные данные сравнивались в процентном соотношении для определения ведущих тенденций в мотивации учащихся по указанным показателям. Они носят предварительный характер для продолжения работы в избранном направлении. Исследование проводилось в 2022-2023 гг.

Результаты исследования

Во всем мире давно проводятся исследования, посвященные проблеме формирования мотивации у обучающихся к занятиям физической культурой и ведению здорового образа жизни. В частности, определяются основные направления формирования устойчивой мотивации к физкультурно-спортивной деятельности [5], внедряются здоровьесберегающие компетентности у школьников 7-11 классов на уроках здоровья на занятиях по химии и физике [6], разрабатываются основы здоровьесберегающей деятельности учителей на уроках в школе [8]. Ведется постоянный поиск новых подходов и методик в данном направлении: разрабатывается идея совместного обучения и обучающихся игр для повышения физкультурной мотивации обучающихся [2], разрабатываются специальные модели для повышения уровня мотивации занимающихся [3], предлагается активизировать мотивацию путем внедрения спортивного образования [9], развивать самодетерминированную мотивацию во внеклассной работе в форме игры [10], проводятся регулярные исследования особенностей мотивации учащихся школ [11] и многие другие исследования. Вместе с тем, сохраняется необходимость изучения состояния физкультурно-спортивной мотивации обучающихся, ее особенности, динамики.

Изучение специальной литературы позволило уточнить некоторые вопросы при составлении анкеты и варианты ответов на них. Ниже дана таблица, в которой представлены

результаты проведенного опроса в виде процентного соотношения опрошенных по каждому вопросу анкеты.

Вопрос о наличии раздражения у некоторых учащихся перед началом занятий был отмечен некоторыми учителями физической культуры и потому был включен в анкету. По таблице видно: ленинградские школьники в большей степени раздражаются (ответы «всегда раздражает», «иногда раздражает», «очень редко» в сумме набирают 34% респондентов), когда идут на уроки физической культуры, чем белгородские (28%). При этом почти одна треть белгородских школьников (29%) никогда не раздражается перед уроками физической культуры. Сам факт появления раздражения у школьников уже является проблемой, на которую педагоги должны обратить пристальное внимание. Необходимо выяснить, почему у детей появляется раздражение перед физкультурным занятием и с чем это связано. Ситуацию можно было бы существенно изменить, учитывая, что более 40% в каждой опрошенной группе затрудняется с ответом.

Если школьников так раздражает урок физической культуры в школе, то может он совершенно не важен для учащихся и стоит его вообще убрать из школьной программы и из расписания занятий? И действительно, полученные результаты показывают, что больше 30% в каждой выборке считают, что физическая культура для реализации планов учащихся не очень важна, а еще 33-38% затрудняется ответить на вопрос и 13-17% респондентов точно утверждают – физическая культура для них совершенно не важна.

Тогда логично было бы предположить, что физическая культура становится лишней для школьников и она мешает всему процессу обучения в школе! Однако, данные опроса не дают на это оснований, потому что «не мешают» занятия физической культуры 31-38% респондентов, а почти 50% респондентов не могут точно сформулировать свой ответ и вообще затрудняются его дать в анкете.

И все же остается неясным вопрос о практической значимости или незначимости физической культуры и здорового образа жизни для школьников. Чтобы конкретизировать позицию респондентов, вопрос был привязан к достижению цели в какой-либо деятельности респондентов (номер 4). Всего лишь 9-15% респондентов никакой цели не достигли благодаря занятиям физической культуры, зато так или иначе достигли цели на основе занятий физической культурой (формулировки «достиг цели» и «почти все») 25-27% опрошенных. Этот факт наводит на мысль о возможной недооценке обучающимися значения для себя физической культуры, которая в реальной действительности оказывается им даже практически полезна.

Еще один признак, который должен был показать уровень мотивации по отношению к физической культуре – это намерение заниматься физическими упражнениями в ближайшем будущем после окончания школы. Данные опроса показывают удручающую картину: обязательно будут и точно будут заниматься физической культурой по словам школьников только 23-27% из их числа, точно не будут заниматься 16-20% и 5-8% лишь предполагают такую возможность теоретически. В то же время 49-52% школьников затрудняется ответить на поставленный вопрос и это очень большие отрицательные цифры.

Но ответы респондентов на последний вопрос анкеты существенно оптимизирует общую ситуацию по состоянию искомой проблемы. Он простой и максимально прямой: «Сколько раз в неделю Вы занимаетесь физической культурой и спортом?». Оказалось, что с разной частотой в неделю физической культурой занимается от одного-двух раз и до четырех и даже более 35-41% обучающихся. Ситуацию спасают уроки физической культуры в школе.

Те школьники, которые занимаются 3-4 раза в неделю и более скорее всего тренируются в одном из видов спорта. Но таких набирается всего 13-14%. Данный факт говорит о сохраняющейся актуальности идеи «спортизации» в общеобразовательных учреждениях, которые начинали развиваться довольно давно в США, а затем были поддержаны с учетом российской специфики в некоторых школах России при активной

теоретико-методической поддержке профессоров Бальсевича В.К., Лубышевой Л.И., их учениками и последователями.

Таблица 1 – Результаты опроса обучающихся 9-х классов

№	Вопросы	Школьники г. С.-Петербурга (n=240)		Школьники г. Белгорода (n=238)	
		Варианты ответа	%	Варианты ответа	%
1	Раздражает ли Вас тот факт, что Вам приходится заниматься физической культурой в школе?	Варианты ответа		Варианты ответа	
		Всегда раздражает	9	Всегда раздражает	3
		Иногда раздражает	8	Иногда раздражает	5
		Очень редко	17	Очень редко	20
		Затрудняюсь ответ.	45	Затрудняюсь ответ.	43
	Никогда	21	Никогда	29	
2	Насколько важна физическая культура для реализации Ваших планов?	Очень важна	4	Очень важна	8
		Важна	6	Важна	5
		Не очень важна	40	Не очень важна	36
		Затрудняюсь ответ.	33	Затрудняюсь ответ.	38
		Не важна	17	Не важна	13
3	Не мешают ли Вашему обучению занятия физической культурой?	Очень мешают	4	Очень мешают	2
		Мешают	7	Мешают	5
		Не очень мешают	10	Не очень мешают	8
		Затрудняюсь ответ.	48	Затрудняюсь ответ.	47
		Не мешают	31	Не мешают	38
4	Достигли ли Вы цели в какой-то деятельности благодаря занятиям физической культурой и спортом?	Достиг все цели	13	Достиг все цели	16
		Почти все	12	Почти все	11
		Многие не смог	21	Многие не смог	16
		Затрудняюсь ответ.	45	Затрудняюсь ответ.	42
		Ни одной цели	9	Ни одной цели	15
5	Будете ли Вы заниматься физической культурой после окончания школы?	Да, обязательно	8	Да, обязательно	10
		Буду	15	Буду	17
		Может быть	5	Может быть	8
		Затрудняюсь ответ.	52	Затрудняюсь ответ.	49
		Точно нет	20	Точно нет	16
6	Сколько раз в неделю Вы занимаетесь физической культурой и спортом?	Больше четырех	1	Больше четырех	3
		Три-четыре раза	13	Три-четыре раза	10
		Один-два раза	21	Один-два раза	28
		Затрудняюсь ответ.	42	Затрудняюсь ответ.	39
		Ни разу	23	Ни разу	20

Заключение

1. Выявлена негативная тенденция у обучающихся 9-х классов общеобразовательных российских школ, проявляющаяся в виде некоторого раздражения по отношению к участию некоторых школьников в уроках физической культуры (до 30% опрошенных). Этот факт требует специального педагогического изучения, выявления причин подобных ситуаций и способов их устранения.

2. Преобладающая масса опрошенных низко оценивает важность занятий физической культурой для себя в будущем (49-57% опрошенных считают, что физическая культура в реализации личных будущих планов «не очень важна» и «не важна»). Как показал дальнейший анализ результатов опроса, высказанная оценка противоречит некоторым

практическим результатам занятий физической культурой учащихся. Педагоги в своей работе должны разъяснять не только значение физической культуры для всего общества, но и важность физического совершенствования для каждого человека на протяжении всей жизни.

3. Определение мнения части опрошенных о том, что физическая культура только мешает основному обучению в школе (15-21% опрошенных) является серьезной ошибкой респондентов и недостатком работы педагогов в школе. Поэтому сами учителя, а также руководство школ должны систематически подчеркивать значение физической культуры и постоянно поддерживать ее статус в качестве обязательной и необходимой учебной дисциплины в школьном образовании.

4. Ответ на вопрос о достижении целей учащихся в различной деятельности с помощью физической культуры обнаружил ошибочное мнение респондентов о ее низкой практической ценности в настоящее время (30-31%). Педагогическая задача в этой связи состоит в том, чтобы провести разъяснительную работу со школьниками и показать на примерах возрастающую ценность физической культуры фактически во всех сферах социальной жизни с учетом развивающегося научно-технического прогресса, компьютеризации и цифровизации общества.

5. Вероятность продолжения занятий учащимися физической культурой после завершения обучения в школе относительно невысокая: только 23-27% из них имеют на это твердое намерение, 5-8% в этом не очень уверены и 16-29% подобную перспективу твердо отрицают.

6. Частота занятий школьниками физической культурой от одного раза в неделю до четырех и более составляет 35-41%, но регулярно спортом из них предположительно занимается только 13-14%. Поэтому в школах необходимо активнее вести педагогическую работу по пропаганде спорта и здорового образа жизни, организовывать новые спортивные секции, оздоровительные кружки, приглашать для воспитательных мероприятий известных спортсменов, тренеров, поддерживать связи с выпускниками школ, добившихся в спорте высоких достижений.

7. В процессе проведения опроса отмечается, что подавляющая масса респондентов (от 33 до 52%) остается весьма пассивной, не высказывает свое конкретное мнение по вопросам и часто пользуется вариантом ответа «затрудняюсь ответить». Этот факт говорит о том, что у многих обучающихся не сформирована устойчивая положительная мотивация по отношению к физической культуре и здоровому образу жизни, поэтому педагогам предстоит длительная и кропотливая работа в этом направлении.

8. В исследовании не ставилась задача обязательного сравнительного анализа между обучающимися г. С.-Петербурга и г. Белгорода, хотя иногда заметна небольшая разница в показателях. Проведение сравнительного анализа по подобному вопросу требует увеличения выборки обследованных и специального математико-статистического аппарата.

Благодарности

Выражаем благодарность учителю физической культуры ГБОУ «Школа № 641 с углубленным изучением английского языка Невского района г. Санкт-Петербурга», Санкт-Петербург, Савченко Н.П., любезно предоставившего эмпирический материал по обследованию учащихся в Невском районе г. С.-Петербурга.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Основные показатели деятельности медицинских организаций и состояния здоровья населения Белгородской области за 2021 год. Сборник. Министерство здравоохранения Белгородской области. ОГКУЗ «Медицинский информационно-аналитический центр». - 2022. – 221 с.

[2] Chiva-Bartoll, O., Salvador-García, C., and Ruiz-Montero, P. J. (2018). Teaching games for understanding and cooperative learning: can their hybridization increase motivational climate among physical education students? *Croat. J. Educ.* 20, 561–584. doi: 10.15516/cje.v20i2.2827

[3] Casey, A., and MacPhail, A. (2018). Adopting a models-based approach to teaching physical education. *Phys. Educ. Sport Pedag.* 23, 294–310. doi: 10.1080/17408989.2018.1429588

[4] Anthropological and teo-anthropological Views on Physical Activity from the of Constantine the Great to modern Times: Book of proceedings. The third international conference. Leposavich. 2017. 348 p.

[5] Саракаева С.А., Сокаев Х.М. Основные направления повышения у подростков устойчивой мотивации к здоровому образу жизни // Балтийский гуманитарный журнал. 2018. Т.7, №2 (23). С.317-320.

[6] Хорошева Т.А. Формирование здоровьесберегающей компетентности у школьников 7-11 классов посредством включения уроков здоровья при изучении физики и химии // Азимут научных исследований: педагогика и психология. - 2017. Т.6. - №3 (20). С. 278-280.

[7] Samuel Jesudoss. FIEP BULLETIN. Volume 88. № 1. 2018. 100 p. DOI: 10.13140/RG.2.2.25453.23525.

[8] Ирхин В.Н., Ирхина И.В. Здоровьесберегающая деятельность учителя на уроке. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ». - 2017. - 136 с.

[9] Burgueño, R., Medina-Casabón, J., Morales-Ortiz, E., Cueto-Martin, B., and Sánchez-Gallardo, I. (2017). Sport education versus traditional teaching: influence on motivational regulation in high school students. *Cuad. Psicol. Deporte* 17, 87–97.

[10] Carrasco-Beltrán, H. J., Reigal, R. E., Fernández-Uribe, S., Vallejo-Reyes, F., and Chirsa-Ríos, L. J. (2018). Self-determined motivation and state of flow in an extracurricular program of Small-Sided Games. *An. Psicol.* 34, 391–397. doi: 10.6018/analesps.34.2.258621

[11] Собянин Ф.И., Савченко Н.П., Трусова О.В., Ковалева Р.Е., Шиловских К.В., Прокопенко А.В. Особенности мотивации обучающихся к здоровому образу жизни в современных условиях / Ф.И. Собянин, Н.П. Савченко, О.В. Трусова, Р.Е. Ковалева, К.В. Шиловских, А.В. Прокопенко // Современные проблемы науки и образования. – 2023.- № 3.

REFERENCES

[1] Main indicators of the performance of medical organizations and the health status of the population of the Belgorod region for 2021. Collection. Ministry of Health of the Belgorod Region. OGPUZ "Medical Information and Analytical Center". - 2022. - 221 p. [Osnovnyye pokazateli deyatel'nost' meditsinskikh organizatsiy i sostoyaniya zdorov'ya naseleniya Belgorodskoy oblasti za 2021 god. Sbornik. Ministerstvo zdravookhraneniya Belgorodskoy oblasti. OGPUZ «Meditsinskiy informatsionno-analiticheskiy tsentr». - 2022. - 221 s].

[2] Chiva-Bartoll, O., Salvador-García, C., and Ruiz-Montero, P. J. (2018). Teaching games for understanding and cooperative learning: can their hybridization increase motivational climate among physical education students? *Croat. J. Educ.* 20, 561–584. doi: 10.15516/cje.v20i2.2827

[3] Casey, A., and Mac Phail, A. (2018). Adopting a models-based approach to teaching physical education. *Phys. Educ. Sport Pedag.* 23, 294–310. doi: 10.1080/17408989.2018.1429588

[4] Anthropological and teo-anthropological Views on Physical Activity from the of Constantine the Great to modern Times: Book of proceedings. The third international conference. Leposavich. 2017. 348 p.

[5] Sarakayeva S.A., Sokayev K.H.M. Osnovnyye napravleniya povysheniya u podrostkov ustoychivoy motivatsii k zdorovomu obrazu zhizni // Baltiyskiy gumanitarnyy zhurnal. 2018. Т.7, №2 (23). С.317-320.

[6] Khorosheva T.A. Formirovaniye zdorov'yesberegayushchey kompetentnosti u shkol'nikov 7-11 klassov posredstvom vklyucheniya urokov zdorov'ya pri izuchenii fiziki i khimii // Азимут научных исследований: педагогика и психология. - 2017. Т.6. - №3 (20). С. 278-280.

[7] Samuel Jesudoss. FIEP BULLETIN. Volume 88. № 1. 2018. 100 p. DOI: 10.13140/RG.2.2.25453.23525.

[8] Irkhin V.N., Irkhina I.V. Zdorov'yesberegayushchaya deyatel'nost' uchitelya na uroke. Belgorod: ID «Belgorod» NIU «BelGU». - 2017. - 136 s.

[9] Burgueño, R., Medina-Casabón, J., Morales-Ortiz, E., Cueto-Martin, B., and Sánchez-Gallardo, I. (2017). Sport education versus traditional teaching: influence on motivational regulation in high school students. *Cuad.Psicol.Deporte* 17, 87–97.

[10] Carrasco-Beltrán, H. J., Reigal, R. E., Fernández-Urbe, S., Vallejo-Reyes, F., and Chiroso-Ríos, L. J. (2018). Self-determined motivation and state of flow in an extracurricular program of Small-Sided Games. *An. Psicol.* 34, 391–397. doi: 10.6018/analesps.34.2.258621

[11] Cobyenin F.I., Savchenko N.P., Trusova O.V., Kovaleva R.Ye., Shilovskikh K.V., Prokopenko A.V. Osobennosti motivatsii obuchayushchikhsya k zdorovomu obrazu zhizni v sovremennykh usloviyakh / F.I. Sobyenin, N.P. Savchenko, O.V. Trusova, R.Ye. Kovaleva, K.V. Shilovskikh, A.V. Prokopenko // *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*. – 2023.- № 3.

**Ф.И.Собянин*, В.Ю.Салов, А.Н.Жищенко, Т.И. Клименко,
Л.В. Демченко, Макашев Ш.А.**

ОҚУШЫЛАРДЫ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУҒА ЫНТАЛАНДЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Оқушылардың дене шынықтыруға, салауатты өмір салтына деген ынтасын қалыптастыру мәселесі қарастырылуда. Зерттеудің мақсаты Ресей мектептерінің 9-сынып оқушыларын физикалық жетілдіруге ынталандыру ерекшеліктерін анықтау болды. Зерттеудің негізгі әдістері арнайы әдебиеттер деректерін талдау және жалпылау, сауалнамалық сауалнама, берілген сұрақтар бойынша оқушылардың пікірінің пайыздық қатынасын есептеу түріндегі деректерді математикалық өңдеу, алынған деректерді талдау және оларды түсіндіру болды. Зерттеу нәтижесінде дене шынықтыру сабақтарына қатысу қажеттілігіне байланысты респонденттердің тітіркену дәрежесі, болашақ өмір үшін дене шынықтырудың маңыздылығын бағалау, сауалнамаға қатысқандар үшін дене шынықтырудың қажетсіздігін сезіну деңгейі, дене шынықтыру мен салауатты өмір салтын қолдана отырып, мақсаттарға жету дәрежесі, дене шынықтыру сабақтарын жалғастыру ықтималдығы және дене шынықтыру сабақтарының жиілігі анықталды. Алынған мәліметтер мұғалімдерді мектеп жағдайында білім беру процесінде оқушылардың дене шынықтыруға және салауатты өмір салтына деген оң уәждемесін қалыптастыруды басқару үшін маңызды.

Кілт сөздер: мотивация, білім алушылар; дене шынықтыру; салауатты Имидж өмір; денсаулық; дене шынықтырумен қарым-қатынас; педагогикалық аспектілер; тәрбие; педагогтар; құндылықтар; салауатты қоғам.

**Sobyenin Fyodor, Salov Vladimir, Alexander N. Zhishchenko, Klimenko Tatiana,
Lyudmila V. Demchenko, Makashev Shyntas**
**PEDAGOGICAL ASPECTS OF MOTIVATING STUDENTS TO A HEALTHY
LIFESTYLE AND PHYSICAL CULTURE**

Annotation. The problem of formation of motivation among students for physical culture, healthy lifestyle is considered. The purpose of the study was to identify the features of motivation of students of grades 9 of schools in Russia for physical improvement. The main research methods were analysis and generalization of special literature data, questionnaire survey, mathematical data processing in the form of calculating the percentage of students' opinions on the questions asked, analysis of the data obtained and their interpretation. As a result of the study, the degree of irritation of respondents due to the need to attend physical education classes, assessment of the importance of physical culture for future life, the level of feeling of uselessness of physical culture for respondents, the degree of achievement of goals with the use of physical fitness and a healthy lifestyle, the likelihood of continuing physical improvement classes and the frequency of physical culture classes were revealed. The data obtained are significant for teachers' management of the formation of positive motivation among students for physical culture and a healthy lifestyle in the educational process in school conditions.

Keywords: motivation, students; physical culture; healthylifestyle; health; attitude to physical culture; pedagogical aspects; education; teachers; values; healthy society.

ӘОЖ 378.857

ҒТАХР 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).52

Булатова К.Б. Алшекенова Д. Т.***М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*****Автор-корреспондент: alshekenova.dilnaz@mail.ru**

E-mail: kanzhan_46@mail.ru, alshekenova.dilnaz@mail.ru

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫНДА БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ
ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада ЖОО – да биологиялық пәндерді оқытудың белсенді әдістері, дәріс формалары (кіріспе дәріс, екеу ара дәріс, визуальды дәріс, мәселелік дәріс, шолу дәріс т.б.) қарастырылған. Оқыту процесінде цифрлық технология формаларының түрлері және оның қолдану жолдары көрсетілген. ХБ – 21/1, ХБ – 41, ХБ – 43, БГ – 41 топ студенттеріне «Омыртқасыздар зоологиясы», «Эволюциялық теория» пәндерінен практикалық және зертханалық сабақтарда көрнекілік әдістер, биологияны оқытудағы техникалық құралдар (бейне және аудиоматериалдарды пайдалану), оқытудағы интерактивті тақталарды пайдалану, қашықтықтан оқыту, on-line оқытуды қолдану, дидактикалық ойындар, рольдік ойындар, белсенді оқыту формалары (модульдік оқыту, мультимедиялық жүйені қолдану) және т.б. қолданылатындылығы көрсетілген. Сабақ барысында «Wordwall», «Learningapps.org», «Joyteka», «Randomus», «Padlet» цифрлық платформалар қолданылды.

Кілт сөздер: түр; буынаяқтылар; шаянтәрізділер; кеңірдектыныстылар; бунақденелілер.

Жоғары оқу орынында биологиялық пәндерді оқытудың белсенді әдістері Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына және Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік білім беру стандартына және ЖОО–ның ішкі нормативті құжаттарына негізделіп дайындалған [1].

ЖОО-да оқытудың кредиттік технологиясы оқу үрдісінің барлық іс - әрекетінде оқытудың әртүрлі әдістерін (дәрістер, практикалық-зертханалық сабақтар, СОӨЖ) пайдалануға мүмкіндік береді [2].

Биологияны оқытудың белсенді әдістері – ұрпақтан ұрпаққа тіршілікті аса үлкен құндылық деп, түсіндіруді қалыптастырады. Оның қалыптасуы мен дамуы әлеуметтік - экономикалық елдің тарихи саясатының, қоғамдық саяси ойлардың дамуының, биологиялық және педагогикалық ғылым тұрғысында қалыптасты. Биологияны оқыту әдісі педагогикалық ғылымдар саласына жатады, сондықтан пәннің құрылымы оқытудың жалпы білім беру және тәрбиелеу міндеттеріне сай түзіледі [3,4]. Бұл жүйені меңгеру оқытушының биология пәндерін тәрбиелеу оқыту процестерін басқаруына мүмкіндік береді. Оқу материалын меңгеру білім алушылардың интеллектуальдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі жетілдіріп, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [5].

Жоғары оқу орынында биологиялық пәндерді оқытудың әдістері мен тәсілдердің қалыптасқаны белгілі. Олардың кейбір ерекшеліктеріне байланысты топтастыруға болады: дәріс, зертханалық - практикалық сабақтар, СОӨЖ.

Жоғары оқу орнында дәріс – оқытудың дидактикалық циклінің басты негізі. Дәріс формалары: кіріспе – дәріс, мәселелік дәріс, визуальды дәріс, екеу – ара дәріс, шолу дәріс т.б.

«Омыртқасыздар зоологиясы» пәнінен ХБ – 21/1 топ студенттеріне «Буынаяқтылар типі. Желбезектыныыстылар тип тармағы. Шаянтәрізділер класының ұйымдасу ерекшелігі және классификациясы», «Кеңірдектыныыстылар тип тармағы. Бунақденелілер класының марфофизиологиялық ерекшелігі» тақырыптары бойынша дәрістер өткізілді. Дәріс мәселелік дәріс, визуалды дәріс, дәстүрлі дәріс формаларымен және «Canva» платформасында презентация түрінде өткізілді (Сурет 3).

Дәріс формалары білім алушылар оқу материалдарымен толық танысып, түсініктерін қалыптастырады. Ал, презентация арқылы толық ақпаратты, бір мақсатта жұмылдырылған мәтіндер, гипермәтіндік сілтемелер, компьютерлік анимациялар, графика, видео, музыка және дыбыстық жазбаларды ыңғайлы түрде жеткізуге болады.

Дәріс тақырыптарына сай табиғи көрнекі материалдар (коллекциялар) таныстырылып, көрсетілді (Сурет 1,2).

Сурет 1- «Шаянтәрізділер класы» және «Буынақденелілер классының» коллекциялары

а

б

Сурет 2 - ҚР «Қызыл кітабына» енген жергілікті көбелек түрлері: а) Поликсена көбелегі (*Zeryntia polyxena* D.), б) Подалирий көбелегі - *Iphiclides podalirius* L.

Әрбір дәріс соңында қорытынды жасалып, білім алушылармен кері байланыс жасау үшін «Венн диаграммасы» әдісі қолданылды.

Сурет 3 - «Омыртқасыздар зоологиясы» пәнінен «Canva» платформасында өткізілген дәріс сабақтарынан көрініс

«Эволюция теориясы» курсынан «Түр - эволюция процесінің ерекше кезеңі», «Түрдің пайда болуы. Микроэволюция нәтижесі», «Макроэволюция және оның заңдылықтары» тақырыптары бойынша, ХБ – 41, ХБ – 43, БГ – 41 топ студенттеріне дәріс, практикалық және зертханалық сабақтар, СОӨЖ, жүргізілді. Сабақ барысында «Wordwall», «Learningapps.org», «Joyteka», «Randomus», «Padlet» платформалары қолданылды.

Әр платформаның өзіндік ерекшелігі, білім алушыларға берері көп. Студенттердің қызығушылығын арттырады, сабақ барысында өзара ой алмасып, пікірталастарда ашық сөйлеу арқылы үйренгенін саралап, салмақтап ой елегінен өткізеді.

Сурет 4 - «Эволюция теориясы» пәнінен «Randomus» платформасында өткізілген практикалық сабақ барысынан көрініс

«Randomus» платформасы арқылы білім алушылар топтастырылды. «Топтастыру» стратегиясы білім алушыларды еркін, ашық сөйлеуге үйретеді. Бұл стратегияның түсіндірмесі мынадай: «Randomus» платформасына жалпы топтың тізімі жазылып, қанша топқа бөлетінділігі анықталады (Сурет 4).

Сурет 5 - «Эволюция теориясы» пәнінен «Wordwall» платформасында өткізілген практикалық сабақ барысынан көрініс

«Wordwall» платформасы - білім алушылардың ақпаратпен жұмыс жасау іскерлігін қалыптастыру арқылы коммуникативтік қабілеттерін, ақыл-ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Бұл «Wordwall» платформасында сабаққа арналған бірнеше үлгілері бар.

Білім алушыларға соның ішінен, «Ұяшықтар әдісін» қолданылды (Сурет 5). Осы әдіс арқылы ашық сұрақтарға жауап бере отырып, шектік балға ие болады. Сұрақтар тақырыпқа сай құрастырылды:

- § «Түр» деген ұғымды кім енгізді?
- § Табиғи сұрыптау теориясы биологиялық көптүрліліктің пайда болуының революциялық негіздемесін берген ағылшынның табиғат зерттеушісі?
- § Микроэволюция терминін ғылымға енгізген Ресей ғалымы?
- § Түрдің популяциялық жіктелуі микроэволюция нәтижесін сызбамен түсіндіріңіз:
- § Бәрі кеңістікте тіршілік етіп, бір-бірімен еркін шағылысып ұрпақ беретін, генетикалық жүйе құрып, бір түрге жататын даралар жиынтығы?
- § Бір түр мен екінші түрдің арасындағы қарым - қатынас:
- § Әр түрдің нақты алып жатқан орнын анықтайтын критерий:
- § Таралу аймағының белгілі бөлігінде тіршілік ететін, үнемі еркін шағылысатын бір түр дарақтарының тобы қалай аталады?
- § Чарлз Дарвиннің эволюциялық теориясының биологиядағы маңызы?
- § Ж.Б.Ламарктың эволюциялық теориясының мәні?
- § В.Л.Комаровтың эволюциялық теориясының мәні?

«Joyteka» платформасындағы «Квест» ойыны арқылы тақырып бойынша сұрақтарға жауап берді. «Квест» ойыны арқылы сұрақтарға жауап бере отырып, бөлмеден шығу жолын іздейді. Сұрақтар қатары төменгідей қамтылды:

- § Популяция ішінде жүретін процесс, нәтижесінде түр түріші топтарға бөлінетін процесс-
- § Хеннигтің оның идеялары дәйекті және егжей-тегжейлі баяндалған монографиясы неше тараудан тұрды?
- § Ж.Б.Ламарк тұжырымдамасының кемшілігі:
- § "Түрлердің шығу тегі туралы" еңбегінің авторы?

«Квест» ойыны арқылы студенттің мінезін анықтауға болады. Адамның қиындыққа тап болған кездегі әрекеті, шынайы бетпердесін көрсетеді, бірлесе әрекет ету ойыншылардың

психологиясынан хабар береді (Сурет 6). Ойнай отырып, ойлайды. Әрекететуге, жеңіске жетуге бейімдейді.

Сурет 6 - «Эволюция теориясы» пәнінен «Joyteka», «Learningapps.org», платформасында өткізілген практикалық сабақ барысынан көрініс

«Learningapps.org» платформасындағы «Pemsiz әріптер» әдісін таңдап алынды. Бұл әдіс арқылы тақырыпқа сай сөздерді анықтап алып, сол сөздерді қатыстыра отырып студенттер «Постер» қорғады (Сурет 6). Жасырылған сөздер тақырыпқа сай таңдалып алынды:

1. Дарвин
2. Популяция
3. Критерий
4. Сұрыпталу
5. Ламарк
6. Микроэволюция
7. Түр
8. Линней
9. Гаттерия
10. Түрше
11. Оқшаулану
12. Эксперимент
13. Экоэлемент
14. Миграция
15. Эволюция

«ZipGrade» қосымшасы арқылы тест жауаптарын сканерлеп, жылдам нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді (Сурет 7). Білім алушы жауаптардың бірін таңдайды, оны алдын

ала басып шығарылған бланкісіндегі пішінге енгізіп, олардың нәтижесін телефон арқылы сканерлейді.

Сурет 7 - «Эволюция теориясы» пәнінен «ZipGrade» платформасында және «Tarsia» әдісі арқылы өткізілген практикалық сабақ барысынан көрініс

Білім алушыларға 20 тест сұрақтары берілді. Сұрақтарға жауап бере отырып, дәрісте меңгерген теориялық білімдерін жүйелеп нақтылап, нәтижеге ие болады.

Миға шабуыл мақсатында «Tarsia» әдісі пайдаланылды (Сурет 7). Бұл әдістің түсіндірмесі - қағаз қиындыларындағы берілген сұрақтармен жауаптарды үйлестіре отырып, фигура құрастыру.

Сонымен, биологиялық пәндерді («Омыртқасыздар зоологиясы», «Эволюциялық теория») оқытудың жаңа технологиялық әдістерін («Wordwall», «Learningapps.org», «Joyteka», «Randomus», «Tarsia», «Padlet») пайдалану білім алушылардың белсенділігін, ынталылығын, ізденімпаздығын, еркіндігін, шығармашылығын, дағдылар мен іскерлігін арттырады. Дамыта оқыту идеялары бойынша білім алушы оқу үрдісінде өздігінен ғылыми-әдістемелік ақпараттарды жинақтап, өз бетінше білім алуға үйренеді, тұлға ретінде қалыптасуға және білікті маман болуға бағытталады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] ҚР МЖМБС 3.09.325 – 2006
- [2] ҚР «Білім» заңы 27.07.2007
- [3] Бабанский Ю.К., Ильина Т.А., Жантеева З.У. «Педагогика высшей школы» А. – А., 1989
- [4] Исаева К.Р. «Приоритетные направления развития образования в Казахстана в Педагогика», 2008ж.
- [5] Пономарева И.Н. и др. «Общая методика обучения биология» Изд. «Академия», 2009

REFERENCES

- [1] KR MZHMBS 3.09.325 – 2006
- [2] KR "Bilim" zany 27.07.2007
- [3] Babansky Yu.K., Ilyina T.A., Zhantekееva Z.U. "Pedagogy of higher school" A. – A., 1989
- [4] Isaeva K.R. "Priority directions of education development in Kazakhstan in Pedagogy", 2008.
- [5] Ponomareva I.N. et al. "General methods of teaching biology" Publishing house "Academy", 2009

Булатова К.Б. Алшекенова Д. Т.

**АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН
В ВУЗЕ**

Аннотация. В данной статье рассмотрены активные методы преподавания биологических дисциплин в вузе, формы лекций (вводная лекция, две лекции, визуальная лекция, проблемная лекция, обзорная лекция и др.). В процессе обучения показаны виды форм цифровой технологии и способы ее применения. Для студентов групп ХБ – 21/1, ХБ – 41, ХБ – 43, БГ – 41 на практических и лабораторных занятиях по дисциплинам «Зоология беспозвоночных», «Эволюционная теория» наглядные методы, технические средства обучения биологии (использование видео и аудиоматериалов), использование интерактивных досок в обучении, дистанционное обучение, использование on-line обучения, показано, что используются дидактические игры, ролевые игры, формы активного обучения (модульное обучение, использование мультимедийной системы) и др. «Wordwall», «Learningapps.org», «Joyteka», «Randomus», "Padlet" использовались цифровые платформы.

Ключевые слова: вид; членистоногие; аскообразные; трахейнодышащие; насекомые.

Bulatova Kanzhan, Alshekenova Dilnaz**ACTIVE METHODS OF TEACHING BIOLOGICAL DISCIPLINES AT THE
UNIVERSITY**

Annotation. This article discusses active methods of teaching biological disciplines at the university, forms of lectures (introductory lecture, two lectures, visual lecture, problem lecture, review lecture, etc.). In the learning process, the types of forms of digital technology and ways of its application are shown. For students of groups XB – 21/1, XB – 41, XB – 43, BG – 41 in practical and laboratory classes in the disciplines "Zoology of invertebrates", "Evolutionary theory" visual methods, technical means of teaching biology (using video and audio materials), the use of interactive whiteboards in teaching, distance learning, the use of on-lineIt is shown that didactic games, role-playing games, forms of active learning (modular learning, the use of a multimedia system), etc. are used. "Wordwall", "Learningapps.org ", "Joyteka", "Randomus", "Padlet" used digital platforms.

Keywords: species; arthropods; crustaceans; tracheata; insects.

УДК 81-13/(37)

МРНТИ 16.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).53

Жазанова М.С., Ербулатова И.К.**Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан****E-mail:** zhazanova.mahabat@mail.ru**ИНТЕГРИРОВАННЫЙ ПОДХОД КАК ОСОБЫЙ ПРИНЦИП
ОБУЧЕНИЯ**

***Аннотация.** В статье затрагиваются вопросы формирования навыков речевой деятельности в мультикультурной аудитории применительно к интегрированному подходу к преподаванию русского языка. Рассматривается феномен интеграции, которая позволяет видеть мир целостно, нерасчлененно, как противоположность дифференциации науки, заключающейся в расчленении, разделении научного знания на все более специализированное, углубленное. Подчеркивается роль и значение процессов интеграции в процессе образования, состоящих в возможности преобразования имеющихся элементов в новые, что позволяет более эффективно формировать профессиональную компетентность личности. Практика показывает, что на уроках русского языка работа с текстом обычно осуществляется фрагментарно, что приводит к дисбалансу в формировании лингвистических и коммуникативных компетенций. Лингвистическая компетенция, предполагающая формирование лексических и грамматических речевых навыков, является ключом к развитию экспрессивных и рецептивных видов речевой деятельности. Авторы предлагают преодолеть фрагментарность в формировании речевой деятельности путем внедрения технологии ресурсного анализа художественного текста, которая предполагает систематическую поэтапную работу с русским художественным текстом в многоязычной аудитории для достижения множественного образовательного эффекта. В результате у студентов развивается способность к истинному пониманию, они начинают критически мыслить, осмысливать логическую последовательность частей текста, учитывать контекст, выражать свое мнение о прочитанном, обосновывая свою точку зрения.*

***Ключевые слова:** интегрированный подход; интеграция; межпредметные связи; комплексное чтение; речевая деятельность; лингвистическая компетентность; коммуникативная компетентность; контекст; стилистические нормы; логическая последовательность.*

Введение

Основной задачей, стоящей сегодня перед системой образования, является формирование профессиональной компетентности выпускаемых специалистов различного уровня. Профессиональная компетентность представляет собой интегрированное качество личности, включающее в себя систему различных элементов. Поэтому интегрированный подход, являясь конгруэнтным профессиональной компетентности специалиста как интегрированного качества личности, может служить одним из возможных средств ее формирования. Однако его реализация в педагогической действительности несколько

тормозится в связи с наличием самых различных и дискуссионных точек зрения, позиций и взглядов. Многообразие точек зрения, безусловно, свидетельствует о сложности изучаемого явления. В данной статье рассмотрим теоретические основы проблемы реализации в педагогической практике интегрированного подхода.

Интеграция и дифференциация – две неразрывно связанные, но в своей основе противоположные стороны непрерывного процесса человеческого познания. Они взаимосвязаны, находятся в диалектическом единстве и представляют собой важнейшую закономерность развития человеческого общества, заключающуюся в возможности, «с одной стороны, представлять мир как единое целое, с другой – глубже и конкретнее познавать закономерности и характерные особенности различных структур и систем» [1, с. 14].

Реализация интеграционного обучения, помимо повышения познавательного интереса и качества знаний учащихся, позволяет объединить в одно занятие несколько учебных предметов. Это не отправка каждого предметного контента в сочетании или замена нескольких предметов одним предметом, и это не исключает предметную структуру, а, скорее, служит установкой для нее.

В целом интеграция - это реализация взаимосвязей дисциплин на высоком уровне. Интеграция формирует целостность и объединяет различные науки в систематизации и накоплении знаний. Уровень взаимосвязи предметов решается с помощью основных дидактических задач, таких как изучение, анализ, систематизация знаний учащихся. Наиболее распространенным способом осуществления интеграции в практике учителей является проведение уроков через одного учителя и объединение уроков по нескольким предметам накопление знаний то есть синтез знаний, полученных по разным предметам.

Интеграция-это полный комплекс истинных изменений: трансформация всех школьных систем, ценность формирования, понимание роли учителя. С начала интеграционных движений за прошедшие 30 лет исследователи смогли на первом этапе обобщить, с какими проблемами сталкиваются участники реформы, а также получить положительный опыт.

Здесь можно упомянуть статью г. Стангвика «политика интеграционного обучения в Норвегии». По его словам: «профессиональная деятельность напрямую связана с ценностью становления. Чтобы идея интеграции действительно "сработала", необходимо иметь профессиональные мысли, которые учитывают умы учителя. Это, в свою очередь, требует специальных окончательных изменений».

По мнению Стангвика, как показывает опыт Норвегии, специалисты не могут в полной мере овладеть необходимыми профессиональными ролями. "Процесс включает в себя несколько этапов: переход от левого восприятия к положительному, выражая явное или скрытое возражение. Сегодня мы близки к заключительному этапу. Но на это потребовалось около 20 лет. "Но, по мнению авторов этого исследования, на самом деле у нас в конечном итоге есть страх. Мы боимся, что умрем сами, утверждая, что столкнемся с неизбежным. Страх, скрывающийся в этом конце, является привычкой нашей культуры. Учили всех убирать» их " подальше от глаз. Что будем делать? Нам отвечают: делай то, что делаешь все одно. Мы должны включить все. Нам не привычно, иногда страшно, но страх уходит. Глядя в лицо нашим страхам, мы продолжаем свое дело, несмотря на них, они становятся все меньше и дальше от нас.

Постановка проблемы

Наше исследование различных факторов достижения множественного образовательного эффекта в мультикультурной аудитории фокусируется на интегрированном подходе при формировании необходимых компетенций на материале речевых произведений – художественных текстов.

Опыт показал, что работа с текстом на занятиях по русскому языку, как правило, носит фрагментарный характер, что приводит к неравенству в формировании

лингвистических и коммуникативных компетенций. Обучение комплексному продуктивному чтению как процессу извлечения информации из анализируемого текста часто заменяется "проработкой" материала для чтения вслух, вопросно-ответными формами работы, переводом, пересказом и т.д. Чтению как особому виду речевой деятельности обучают не всегда. К сожалению, оно часто выпадает из поля зрения преподавателя. Чтение на занятиях во многих случаях, по-видимому, утратило свою автономию, превратившись в атрибут устной речи, в то время как материал для чтения становится дополнительным стимулом для развития разговорных навыков. Чтение текста и работа над его структурными компонентами оказывают значительное влияние на развитие речевых навыков учащихся, но нет необходимости, чтобы вся работа по чтению была подчинена этим заданиям.

Текст книги - это своего рода механизм с высокой концентрацией информации. Структура текста и приемы, создающие текстовое пространство, выбираются автором самостоятельно, что дает материал как для организации текста, так и для программирования читателя определенным образом, что, в свою очередь, формирует первое восприятие текста. Лингвистическая компетенция, включающая формирование лексических и грамматических навыков речи, является ключевым звеном в развитии экспрессивного и рецептивного видов речевой деятельности.

Таким образом, проблема синхронного формирования видов речевой деятельности рассматривается авторами в русле интегрированного подхода к обучению языку, основанного на работе с текстом в мультикультурной аудитории.

Вопросы исследования

Основой для формирования речевых навыков является связная единица - текст, который характеризуется свойствами, качественно отличающими его от других единиц языковой системы, поскольку только цельный текст может полностью выразить замысел автора, его концепцию, т.е. обладает смыслом, который не может быть сведен к сумме значений составляющих его языковых единиц.

Текст способен к смысловому приращению, что обусловлено функционированием речевого произведения в социокультурном контексте. Таким образом, целостный текст перестает быть чисто лингвистическим феноменом, превращаясь в нечто большее и более сложное, в частности, в культурный феномен, благодаря которому работа с текстом предстает как неразделимое единство различных аспектов: лингвистического и культурного. Лингвистические аспекты включают лексические, грамматические, стилистические, а речевые и культурные аспекты включают исторические, философские, политические, религиозные и другие аспекты, которые, как правило, представляют собой результат синтеза содержания и формы.

Таким образом, опора на текст как системное и комплексное явление и стимулирование всех видов речевой деятельности: как активной (говорение и письмо), так и пассивной (аудирование и чтение), позволяют успешно преподавать русский язык в мультикультурной аудитории.

Следует также рассмотреть вопрос о включении лингвистических и стилистических норм в коммуникативную норму как более широкий по объему, поскольку он охватывает все аспекты процесса общения: как текст, созданный коммуникантами, так и прагматические аспекты самого общения.

Коммуникативная норма также проявляется в ориентации на ценности и предписания, существующие в данной культуре, включая этические нормы и моральные императивы. В данном случае мы говорим о культурных рамках коммуникации, за пределами которых дискурс помечается как ненормальный. Этот фрейм будет охватывать все коммуникативное мультикультурное пространство, и поэтому в каждом конкретном случае можно говорить не только о положительной или отрицательной культурной окраске общения, но и об осознанности использования языковых единиц, в том числе выходящих за рамки нормы:

Источниками комизма в эстетическом аспекте являются речевые ошибки. Такие речевые ошибки, из-за которых создается противоречие между формой и содержанием речи, придают ей очевидный комический эффект. В то же время речевые нормы, которые нарушаются в высказываниях, играют главную роль в нашем восприятии речевого недостатка как комического, комедийного.

Намеренное отступление от языковой нормы объясняется не только желанием учителя создать атмосферу непринужденного общения на занятии, но и желанием научить использованию таких отступлений в речи в качестве языковой игры, чтобы вывести учащихся на новый уровень владения языком.

Цель исследования

Исследование направлено на преодоление фрагментации формирования речевой деятельности с использованием интегрированного подхода к обучению.

Работа с художественным текстом в такой среде на основе использования технологии анализа текстовых ресурсов должна сформировать своеобразный "банк" эталонных стереотипных грамматических сочетаний в языковой памяти учащихся. Закрепившись в сознании, система опорных грамматических сочетаний позволяет учащимся оценивать языковой фрагмент с позиций: "известный"/"неизвестный"; "типичный"/"нетипичный", "регулярный"/"нерегулярный" и т.д. Таким образом, в процессе многомерного подхода к работе с художественным текстом расширяется спектр стереотипных сочетаний, что позволяет применять речевые модели с использованием нового лексического материала.

В то же время достижение важнейших образовательных задач, обеспечивающих мотивацию и интерес к русскому языку, таких как: скорость речевой реакции, критическое мышление, коммуникативные навыки, улучшение памяти, воображения, креативности и т.д., становится возможным благодаря использованию технологии анализа текстовых ресурсов, которая усиливает аналитико-синтетическую обработку оригинального художественного текста.

Таким образом, описанный подход позволяет превратить урок русского языка как в процесс овладения определенными знаниями о языке, так и в процесс развития речи, мышления и духа учащихся. Результатом их активной познавательной деятельности станет формирование устойчивых навыков речепроизводства и понимания речи.

Методы исследования

Вышеупомянутые проблемы преподавания русского языка в мультикультурной аудитории привели к использованию следующих методов исследования:

- метод комплексного теоретического анализа феномена, направленный на изучение и систематизацию научной и методической литературы, анализ культурного и языкового содержания программ;

- метод компонентного анализа исследуемого явления, позволяющий выявить структурные, лингвистические, региональные и др. компоненты содержания обучения русскому языку, касающиеся аспекта формирования видов речевой деятельности;

- метод наблюдения за процессом преподавания русского языка в мультикультурной аудитории;

- сравнительный метод позволяет выявить и представить в материале как универсальные, так и специфические элементы языков и культур;

- метод системного описания рассматриваемого явления, представляющий виды речевой деятельности как единство синхронно создаваемых навыков вербализации мысли.

Выводы

В результате нашего исследования раскрыта структура технологии ресурсного анализа художественного текста как сложного, специально организованного вида деятельности в мультикультурной аудитории, состоящего из последовательных этапов.

На первом этапе преподаватель готовит учащихся к восприятию текста, который должен быть, прежде всего, интересным и развлекательным, основанным на чем-то знакомом, но в то же время содержащим интригу. Наиболее целесообразным представляется использование технологии продуктивного чтения, которая предполагает многогранную работу с текстом, помогающую учащимся понять содержание текста и активизировать новые языковые явления. Данная технология направлена на формирование универсальных коммуникативных действий, которые обеспечивают умение интерпретировать текст и излагать собственную точку зрения, адекватно понимать собеседника/автора, способность к вдумчивому чтению текста, про себя и вслух, а также универсальных когнитивных действий, основным из которых является умение извлекать информацию из текста.

На наш взгляд, такое чтение выступает средством формирования и контроля смежных речевых навыков, поскольку использование чтения позволяет учащимся оптимизировать процесс изучения языкового и речевого материала. На первый план выходит понимание текста и его подтекста, а также умение видеть и использовать языковые модели в будущем. В аспекте погружения в речевую структуру произведения процесс чтения как вида речевой деятельности преследует следующую цель: используя определенные технологии чтения, научить студентов извлекать из текста информацию в объеме, необходимом для решения конкретной коммуникативной задачи.

На втором этапе модифицируется работа над текстом. Аналитическая беседа строится на двух уровнях:

-уровень смысла, подразумевающий способность выделить сообщение и детали, иллюстрирующие основную идею(идеи), обобщить представленные факты, определить связи между событиями в тексте;

-уровень осмысленности, подразумевающий способность формировать суждение на основе фактов, делать выводы, оценивать представленные факты, понимать подтекст, сообщение, находить художественные средства выразительности и определять их роль в повествовании.

Проблемы на этом уровне обычно связаны с возможной многозначностью слова, спецификой его лексической и грамматической сочетаемости, особенностями синтаксических конструкций и т.д.

На третьем этапе преподаватель предлагает коммуникативно ориентированные задания по контролю лексики и грамматики, аудированию, письму и устной речи, основанные на материале обсуждаемого текста.

Анализируя формирование когнитивных операций в процессе развития речевых навыков в мультикультурной аудитории, необходимо подчеркнуть важность работы над лексикой и грамматикой русского языка: формирование осознания операций с грамматикой тесно связано с развитием когнитивных способностей и умением использовать определенные лексико-грамматические модели в конкретной речевой ситуации.

Организованная таким образом системная работа с художественным текстом в целом и с его фрагментами помогает выявлять различные типы эксплицитной и имплицитной информации, чувствовать себя уверенно в работе с различными типами такой информации. Способность студентов работать с различными типами текстов гарантирует им успешное взаимодействие с информационными ресурсами в будущем, после окончания учебы. Отсюда вытекает важность применения технологии ресурсного анализа художественного текста. В результате у студентов развивается способность к истинному пониманию, они начинают критически мыслить, осмысливать логическую последовательность частей текста, учитывать контекст, выражать свое мнение о прочитанном, излагая свою точку зрения.

Таким образом, реализуя данную технологию, преподаватель обращает внимание студентов на следующие ресурсы анализируемого художественного текста:

-на фонетическом уровне – к произношению слов /словосочетаний;

-на лексическом уровне – к лексическому значению, системным отношениям в лексике (синонимы, антонимы, сочетаемость, омонимия, полисемия), идиомам и др.;

-на морфологическом уровне – к значению падежей, падежных форм с предлогами и без; синонимичных и омонимичных предлогов; полных и сокращенных прилагательных; степеней их сравнения; форм глагола;

-на уровне синтаксиса – к построению простых и сложных предложений по различным шаблонам; выявлению связности текста, анализу композиционных особенностей и т.д.;

-на стилистическом уровне – к специфическому использованию стилистически и эмоционально окрашенных языковых средств и т.д.

Заключение

Таким образом, реализация данной технологии позволяет преподавателю создавать условия для развития познавательной активности за счет использования активных форм обучения, которые дают возможность учащимся осмысливать свой речевой опыт, трансформировать его и сочетать с теоретическими знаниями, формируя на этой основе свои навыки речевого общения. При этом языковые формулы и клише доводятся до автоматизма, а также вырабатывается свежий, творческий взгляд на использование определенных языковых средств в определенных речевых условиях. В мультикультурной аудитории такая комплексная работа способствует более глубокому пониманию как эксплицитной, так и имплицитной информации текста, развивает память, что позволяет достичь множественного образовательного эффекта. В сложных условиях многонационального состава учащихся именно уроки русского языка оказывают благотворное влияние на формирование культуры межэтнического общения и толерантности в мультикультурном обществе.

Интегрированный подход разрешает эффективно развивать интеллект учащегося, формировать научную картину мира. В процессе преподавания интегрированного курса возрастает темп изложения учебного материала, сам учебный материал предстает в различных ракурсах и аспектах, что концентрирует внимание обучаемых и стимулирует их познавательную деятельность. Также достоинством межпредметной интеграции является возможность применения различных форм и методов учебной работы, что позволяет уйти от однообразия в преподавании учебных дисциплин.

Структуру интегрированного подхода образуют содержательный, организационно-деятельностный и методический компоненты [3, с. 8].

Содержательный компонент включает в себя качественный отбор материала, соответствующий описанным выше требованиям (близость или совпадение объектов изучения, использование одинаковых или близких методов изучения, общие закономерности и общие теоретические концепции изучаемых дисциплин) и способствующий достижению целей интегрированного курса.

Содержание организационно-деятельностного компонента должно быть представлено различными формами учебной и внеучебной деятельности, что позволяет широко использовать творческие задания, возможности самостоятельной подготовки, самые разнообразные виды внеучебной деятельности.

Суть методического компонента при реализации интегрированного подхода состоит в заимствовании и трансформации методов обучения из других интегрируемых дисциплин. При этом спектр применяемых методов должен быть разнообразным, адекватным поставленной цели, современным технологиям и содержанию обучения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Давыдова К., Егорова О., Ковалевич Е., Томашева И. (2016). Цитирование как элемент интертекстуальности. *J. of Langu. и литература.*, 1, 60-63.

[2] Ермакова, Н. Л. (2017). Лингвистический анализ как неотъемлемая часть филологического анализа художественного текста. Извлечено из https://elibrary.ru/download/elibrary_30769223_69545571.pdf

[3] Горина И. И., Горобец Л. Н., Никульникова Я. С., Чернова Л. В. (2016). Речевые ошибки как источник комического эффекта в лингвоэстетическом аспекте. J. of Lang. и Literat., 7, 95-98.

[4] Хичкок, Д. (2018). Критическое мышление. В Эдварде Н. Залте (Ред.), Стэнфордской энциклопедии философии, извлеченной из <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/critical-thinking/>

[5] Каравас Э. (2015). Методы и практики ELT. Работа с навыками чтения (Издание: 1.0.). Извлечено из: <https://opencourses.uoa.gr/courses/ENL12>.

[6] Каримов З.Ш. Теория и практика институциональной интеграции высшего профессионального педагогического образования на основе синтеза внешнего и внутреннего компонентов: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук / З.Ш. Каримов. – Уфа, 2009. – 48 с.

[7] Борщева О.В. Структура интегрированного подхода к обучению иностранному языку // Вестник Московского государственного гуманитарного университета имени М.А. Шолохова. Сер. Педагогика и психология. – М.: Московский государственный университет имени М.А. Шолохова, 2011. – С. 5-8.

[8] Бессмельцева Е.С. Междисциплинарная интеграция в обучении студентов неязыковых факультетов иностранному языку // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2007. – № 27 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhpredmetnaya-integratsiya-v-obuchenii-studentov-neyazykovyh-fakultetov-inostrannomu-yazyku> (Дата обращения: 28.08.2014).

REFERENCES

[1] Davydova K., Egorova O., Kovalevich E., Tomasheva I. (2016). Citation as an element of intertextuality. J. of Langu. and literature., 1, 60-63. [Davydova K., Yegorova O., Kovalevich Ye., Tomasheva I. (2016). Tsitirovaniye kak element intertekstual'nosti. J. of Langu. i literatura., 1, 60-63].

[2] Ermakova, N. L. (2017). Linguistic analysis as an integral part of the philological analysis of a literary text. Extracted from https://elibrary.ru/download/elibrary_30769223_69545571.pdf [Yermakova, N. L. (2017). Lingvisticheskiy analiz kak neot'yemlemaya chast' filologicheskogo analiza khudozhestvennogo teksta. Izvlecheno iz https://elibrary.ru/download/elibrary_30769223_69545571.pdf]

[3] Gorina I. I., Gorobets L. N., Nikulnikova Ya. S., Chernova L. V. (2016). Speech errors as a source of comic effect in the linguoesthetic aspect. J. of Lang. and Literat., 7, 95-98. [Gorina I. I., Gorobets L. N., Nikul'nikova YA. S., Chernova L. V. (2016). Rechevyye oshibki kak istochnik komicheskogo effekta v lingvoesteticheskom aspekte. J. of Lang. i Literat., 7, 95-98].

[4] Hitchcock, D. (2018). Critical thinking. In Edward N. Zalt (Ed.), Stanford Encyclopedia of Philosophy, extracted from <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/critical-thinking/> [Khichkok, D. (2018). Kriticheskoye myshleniye. V Edvarde N. Zalte (Red.), Stenfordskoy entsiklopedii filosofii, izvlechennoy iz <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/critical-thinking/>].

[5] Karavas E. (2015). Methods and practices of ELT. Working with Reading Skills (Edition: 1.0.). Extracted from: <https://opencourses.uoa.gr/courses/ENL12> [Karavas E. (2015). Metody i praktiki ELT. Rabota s navykami chteniya (Izdaniye: 1.0.). Izvlecheno iz: <https://opencourses.uoa.gr/courses/ENL12>].

[6] Karimov Z.S. Theory and practice of institutional integration of higher professional pedagogical education based on the synthesis of external and internal components: Abstract of the dissertation of the Doctor of Pedagogical Sciences / Z.S. Karimov. – Ufa, 2009. – 48 p. [Karimov

Z.SH. Teoriya i praktika institutsional'noy integratsii vysshego professional'nogo pedagogicheskogo obrazovaniya na osnove sinteza vneshnego i vnutrennego komponentov: Avtoref. dis. ... d-ra ped. nauk / Z.SH. Karimov. – Ufa, 2009. – 48 s].

[7] Borshcheva O.V. The structure of an integrative approach to teaching a foreign language // Bulletin of the M.A. Sholokhov Moscow State University for the Humanities. Ser. Pedagogy and Psychology. – M.: M.A. Sholokhov Moscow State University, 2011. – pp. 5-8 [Borshcheva O.V. Struktura integrirovannogo podkhoda k obucheniyu inostrannomu yazyku // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta imeni M.A. Sholo-khova. Ser. Pedagogika i psikhologiya. – M.: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet imeni M.A. Sholokhova, 2011. – S. 5-8].

[8] Bessmeltseva E.S. Interdisciplinary integration in teaching foreign language to students of non-linguistic faculties // Izvestiya RSPU named after A.I. Herzen. – 2007. – No. 27 [Electronic resource] – Access mode: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhpredmetnaya-integratsiya-v-obuchenii-studentov-neyazykovykh-fakultetov-inostrannomu-yazyku> (Date of notification: 28.08.2014) [Bessmel'tseva Ye.S. Mezhpredmetnaya integratsiya v obuchenii studentov neyazykovykh fakul'-tetov inostrannomu yazyku // Izvestiya RGPU im. A.I. Gertsena. – 2007. – № 27 [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhpredmetnaya-integratsiya-v-obuchenii-studentov-neyazykovykh-fakultetov-inostrannomu-yazyku> (Data obrashcheniya: 28.08.2014)].

Жазанова М.С., Ербулатова И.К.

ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕ ҚАҒИДАТЫ РЕТІНДЕ БІРІКТІРІЛГЕН ТӘСІЛ

Аңдатпа. Мақалада орыс тілін оқытудың интегративті тәсіліне қатысты мультимәдени аудиторияда сөйлеу қызметінің дағдыларын қалыптастыру мәселелері қозғалады. Әлемді біртұтас, бөлшектенбеген, ғылыми білімді неғұрлым мамандандырылған, тереңдетілген деп бөлуден тұратын ғылым саралануының қарама-қайшылығы ретінде көруге мүмкіндік беретін интеграция феномені қарастырылады. Қолда бар элементтерді жаңаға айналдыру мүмкіндігінен тұратын білім беру процесіндегі интеграция процестерінің рөлі мен мәні сызылады, бұл жеке тұлғаның кәсіби құзыреттілігін неғұрлым эф-нәтижелі қалыптастыруға мүмкіндік береді. Практика орыс тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс әдетте үзінді жүзеге асырылатынын көрсетеді, бұл лингвистикалық және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда теңгерімсіздікке әкеледі. Лексикалық және грамматикалық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруды көздейтін лингвистикалық құзырет сөз қызметінің экспрессивті және рецептивті түрлерін дамытудың кілті болып табылады. Авторлар көптеген білім беру нәтижесіне қол жеткізу үшін көп тілді аудиторияда орыс көркем мәтінімен жүйелі түрде кезең-кезеңмен жұмыс істеуді көздейтін көркем мәтінді ресурстық талдау технологиясын енгізу арқылы сөйлеу қызметін қалыптастырудағы үзінділерді еңсеруді ұсынады. Нәтижесінде студенттердің шынайы түсіну қабілеті дамиды, олар сыни тұрғыдан ойлай бастайды, мәтін бөліктерінің логикалық реттілігін түсінеді, контексті ескереді, оқығандар туралы өз пікірлерін білдіреді, өз көзқарастарын негіздейді.

Кілт сөздер: интегративті тәсіл; интеграция; пәнаралық байланыстар; кешенді оқу; сөйлеу әрекеті; тілдік құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттілік; контекст; стильдік нормалар; логикалық жүйелілік.

Zhazanova Makhbat, Yerbulatova Imira

INTEGRATED APPROACH AS A SPECIAL LEARNING PRINCIPLE

Annotation. The article touches upon the issues of formation of speech skills in a multicultural audience in relation to an integrative approach to teaching the Russian language. The phenomenon of integration is considered, which allows you to see the world holistically, not dismembered, as the opposite of the differentiation of science, which consists in the division of

scientific knowledge into an increasingly specialized, in-depth one. The role and importance of integration processes in the process of education, consisting in the possibility of transforming existing elements into new ones, is emphasized, which makes it possible to more effectively form the professional competence of the individual. Practice shows that in Russian language lessons, work with text is usually carried out in fragments, which leads to an imbalance in the formation of linguistic and communicative competencies. Linguistic competence, involving the formation of lexical and grammatical speech skills, is the key to the development of expressive and receptive types of speech activity. The authors propose to overcome the fragmentation in the formation of speech activity by introducing the technology of resource analysis of a literary text, which involves systematic step-by-step work with Russian literary text in a multilingual audience to achieve multiple educational effect. As a result, students develop the ability to truly understand, they begin to think critically, comprehend the logical sequence of parts of the text, take into account the context, express their opinion about what they read, justifying their point of view.

Keywords: integrative approach; integration; interdisciplinary connections; complex reading; speech activity; linguistic competence; communicative competence; context; stylistic norms; logical sequence.

УДК 81`27
МРНТИ 16.21.51
DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).54

Пименова М. В.

**Международный гуманитарный университет им. П.П. Семенова – Тянь-Шанского,
Санкт-Петербург, Россия**

E-mail: MVPimenova@yandex.ru

МАКРОКОНЦЕПТЫ РОД & ОРДА КАК ФАКТ ЛИНГВОКУЛЬТУР И ЯЗЫКОВЫХ КАРТИН МИРА

***Аннотация:** В статье исследуется этимология слова «род» – репрезентант макроконцепта род & орда. Автор показывает связь форм исследуемого макроконцепта в разных языках: русском, тюркских, английском, латинском. На основании проведенного исследования делается вывод, что при соприкосновении с темой семантики слова орда сталкиваются неотделимые друг от друга две позиции: историческая и идеологическая. Русская языковая картина мира претерпела изменения: сейчас в ней отобразился европейский взгляд на русскую историю, корни этого автор видит в изменении идеологии, связанной с не до конца ясной историей Отечества. Макроконцепт род проанализирован как факт культурного наследия, через который можно увидеть значимые признаки национальной идентичности человека. Выявлены важные аспекты, объединяющие слова с корнем ord/ord/ort в разных языках.*

***Ключевые слова:** концепт; макроконцепт; мотивирующие признаки; лингвокультура; языковая картина мира; этимология; семантика.*

Введение

Цель статьи – описать этимологию слова *род* – репрезентанта изучаемого макроконцепта, показав связь его форм в разных языках. Согласно О.Н. Трубачеву, праформой слова *род* является *ord. Слова с этим корнем рассматриваются в русском, английском, немецком и латинском языках. Семантика производных указывает на связь с: 1. Военным сословием; 2. Военной терминологией; 3. Порядком и управлением; 4. Архитектурой и строительством; 5. Пищей; 6. Речью (языком); 7. Ткачеством (которое в русской лингвокультуре ассоциируется с жизнью: *нить жизни, жизнь оборвалась* и т.д.); 8. Семей (родом). Слово *орда* в современном русском языке означает: 1. Название крупных тюркских и монгольских феодальных государств в эпоху средневековья. 2. Ставка, местопребывание их правителей. 3. Название союзов кочевых племен. 4. Вражеское войско; полчище. 5. Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище (в этимологических словарях: «беспорядок, шум»). Русские летописи представляют слово *орда* в значении «войско (не всегда вражеское)». Упомянутые в этимологических словарях значения «стан, кочевье», «дворец/ шатер хана/ султана» и «военный лагерь» были вытеснены, т.е. налицо процесс десемантизации слова *орда*. Обнаруженные в былинах значения «государство» и «земля» в словарях русского языка не упоминаются вовсе. Как показывает анализ, русская языковая картина мира претерпела изменения – сейчас в ней отобразился европейский взгляд на нашу собственную историю. Корни этого видятся в изменении идеологии, связанной с не до конца ясной историей нашего Отечества.

Материалы и методы исследования

Материалами проведенного исследования послужили «Труды по этимологии: Слово. История. Культура» О. Н. Трубачева, толковые словари русского языка, латинско-русские словари; труды российских ученых, посвятивших свои работы исследованию макроконцепта «род», в том числе процессу семантического развития макроконцепта «род». Используются методы системного анализа, синтеза, методы компаративистики.

Результаты исследования

История страны показательна в аспекте национального языка. Язык развивается во времени, слова в ходе семантических сдвигов меняют свои значения, отображая тенденции потерь и приобретений новых смыслов, наблюдаемых в аспекте ментальности народа. Под *ментальностью* понимается «миросозерцание в категориях и формах родного языка, в процессе познания соединяющее интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных проявлениях» [1, с. 15].

В русской лингвокультуре существует ряд базовых концептов и макроконцептов, которые являются ключевыми для русского народа. Ключевой концепт (макроконцепт) выступает фактом культурного наследия, через него возможно увидеть значимые признаки национальной идентичности человека. Род – одна из основных форм общественной организации; это группа людей, имеющих одного предка. Эта форма отношений между людьми, которая в разных языках называется по-разному: *род, клан, жуз, тайп/ тейп* (англ. *tribe*), *линидж* (англ. *lineage*), *сеок* (алт., хак., шор. *сёок*; кирг., тув. *сөөк* – род по мужской линии) и т. д. Род – это система кровных родственников по отцовской или материнской линии. У рода есть «инвариантные признаки: экзогамия, однолинейный счет родства, общий предок, символы единства» [2, с. 321]. Как в русской лингвокультуре представлен *Род* как макроконцепт? Остановимся на этом вопросе подробнее.

В русском языке сохранились выражения, в которых мы видим различие между словами *род* и *племя*: *Какого ты роду-племени* означает «из какой семьи», *Без роду и племени* или *без роду, без племени* – «неизвестного происхождения, без родственных связей». В толковых словарях русского языка слово «племя» дефинируется как 1. сообщество из нескольких родов людей, которые имеют общий язык, живут совместно на какой-либо территории и т. п. 2. Племенем называют народность, в которую люди объединены общим происхождением и языком. Славянское племя. | Цыганское племя. [3, с. 879]. В русских былинах эти выражения встречаются часто с разными вариациями:

Вопрос:

Откудова (откул-ь/-ешн-и(-ой), удал-ый/-енькой (дородный) добрый молодец? / Ты (вы) ко(е/ё)й (какой) земли [да ты] ко(е/ё)й орды (Литвы) / какого города? / Ты чьего роду (и чьего) племени? Ты чьего (какого / коего) отца да чьей (какой) мат-ер/-ушк-и?

Ответ:

*(Родом) есть я (мы) из города (земли) [название города],
Из того села [название села]
(Есть я/ а зовут меня) [имя, отчество].*

По месту проживания определялось племя, а по имени – род героя. В народном эпосе, в былинной картине мира важно «получение сведений об имени, отчестве и родине героя, определяющих его принадлежность к своему или чужому миру» [4, с. 298].

Вопросы национальной идентичности занимают умы общественности на переломе времён. «Нация есть исторически сложившаяся общность людей, возникшая на базе единства языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в культуре» [5, с. 6]. Обратимся к слову *род* и его этимологии.

О.Н. Трубачев встраивает цепочку семантических связей: ст.-слав. *родъ* «происхождение, род» состоит в очевидном родстве с формами: ср.-в.-нем. *art*

«происхождение, род», нем. *Art* «вид, способ»; арм. *ordl* «сын», санскр. *rādhnōti* «выполняет, совершает» < *erdh, *ordh-, *redh, *rodh-; ср. также арм. *urja* (< i *ordyu : *ordi*) «пасынок». Сюда же относится хеттск. *fyardu*- ср. р. «правнук, потомок» и хеттск. иероглифич. *hartu*- «праправнук», возможно, из и.-е. *gordho- [6, с. 205].

Стереотипы, сформированные в сознании современников, не позволяют увидеть факты языка в аспекте этимологии. О.Н. Трубачев, разбирая этимологию слова *род*, указывает на индоевропейскую форму *-ord-*, которая «в итоге славянской метатезы» [6, с. 205] приводит к известному нам слову. В латинском языке отмечено много слов с корнем *ord/ ort*: *ortus* «место или родом из места»; *ortus* «рождение; происхождение на свет»; *oriundus ex Etruscis* «из этрусков» [7, р. 327]. На британских островах сохранилось племя *ордовиков*: «*Ordovīcēs*, um m. ордовики, племя в северной части нынешнего Уэльса, против острова Мона (ныне Anglesey)» [8, с. 711]. В русском языке известно слово *орда*: для носителей языка *род* и *орда* в наши дни уже не связаны друг с другом: этому мешают стереотипы [см. об этом подробнее: 9; 10; 11; 12].

Согласно «этимологическим словарям, слово *орда* пришло в русский язык из тюркских. Первоначально его значениями были: 1. Беспорядок, шум. 2. Стан, кочевье. 3. Дворец/ шатер хана/ султана. 4. Военный лагерь» [9, с. 199]. В русских былинах слово *орда* упоминается часто в значении «земля, страна вообще»: «*Ты откудоишний дородный добрый молодец, ты с какой земли да из какой орды*» (Первая поездка Ильи Муромца. Илья и Соловей-разбойник). В былинах слова *орда* и *земля* поясняют друг друга: «*И не матушка ли орда подымалася, Мать сыра земля от войска потрясалася...*» (Мамаево побоище).

О каких стереотипах мы говорим? Для нас Орда – это восточные земли, слово *орда* тесно связано с термином *татаро-монгольское иго*.

Об истории этого термина пишет историк В.И. Таланин: «Этот термин тоже является «кабинетным», поскольку современники его не использовали. Впервые он был употреблён применительно именно к власти Орды над Русью в виде *jugum barbarum* или *jugum servitutis* поляками Я.Длугошем (1479) и М.Меховским (1517). В своём почти классическом виде – *jugum tartaricum* или *jugo Tartarico* – его использовал (1577) Д.Принз фон Бухау (Daniel Prinz von Buchau, 1546-1608): советник Императорского Апелляционного Суда в Чехии, двукратный чрезвычайный посол «империи Запада» в Москву (1576, 1578). Он составил отчёт о своём первом московском посольстве уже в 1577 г. по личному указанию Максимилиана II, короля Германии (1562-1576) и «императора Запада» (1564-1576); поскольку принимал этот отчёт его сын – Рудольф II, король Германии (1575-1612) и «император Запада» (1576-1612), который затем послал его во второе посольство, то отчёт удовлетворил нового монарха. В печатном виде – в виде книги – отчёт Принза был издан в Силезии (1668) и очень скоро переиздан (1679, 1681, 1687). После этого этот термин начинает употребляться в сочинениях различных западных историков. На русском языке термин «татарское иго» был впервые опубликован в «Киевском Синописе» (1674), а именно в одном из списков «Сказания о Мамаевом побоище» (ок. 1521); в этом виде его использовал г-н Карамзин. Форму «монголо-татарское иго» впервые применил (1817) немецкий историк Ф.К.Х.Крузе (1790-1866). От него термин заимствовали гг. Соловьёв и Ключевский» [13, с. 195].

Однако в былинах словом *орда* описываются иные территориальные ориентиры: «*А и едем мы из дальней Орды, Золотой земли, от грозна короля Етмануйла Етмануйловича...*» (Про Ставра-боярина). Восточных правителей не называют королями, а имя Етмануйла Етмануйловича (Иммануил Иммануилович) подкрепляет это утверждение. Еще один контекст прямо указывает на западные земли и называет Литву *темной ордой*, правителем которой так же является король, которому платили дань: «*А кого бы мне послать повыхать Да во тую ли во землю да во дальнюю, да во тую ль во орду во темную, Во темную орду да в хоробру Литву, Ко тому ли к королю литовскому, Ко тому ли к Ботияну к Ботиянову, – А свезти-то дани ему, выходы...*» (Добрыня и Василий Казимирович. Добрыня в отъезде).

Крестоносцы – это особый воинский – рыцарский – *орден* (корень *орд*). *Орден* – это военно-монашеские организации европейских рыцарей в период крестовых походов в XI–XIII вв. Тевтонский орден, разбитый Александром Невским, совместно с Ливонским орденом в XIII–XIV веках постоянно воевал с Литвою, Польшею и Северо-Западной Русью. Рыцарские ордена характеризуются как дисциплинированные, имеющие строгую иерархию, воинские соединения, воевавшие, в том числе, и за гроб Господень. *Орден* рыцарей – военный термин, дополняемый еще рядом однокоренных слов, связанных с военным поприщем: *ордена́* – это награды за особые заслуги (первоначально – на военном поприще); *ординарец* – военный служащий, состоящий при командире для служебных поручений, для передачи приказаний и второе слово: *координация* – согласование, упорядочивание.

В современном русском языке у слова *орда* есть значения, которые либо не полные, либо дополняющие то, что сказано выше¹: выражением *фашистские орды* прямо указывается на западные страны, находящиеся в Европе. Хотя обычно упоминают метафорическое значение этого выражения. «Значения “государство” и “земля”, обнаруженные посредством контекстов из былин, в словарях русского языка не упоминаются вовсе» [9, с. 200]. «Европейский след», обнаруженный в семантике слова *орда* позволяет обратиться к языкам этих земель.

В английском языке соответствующих слов с таким корнем несколько: *order* «заказ», «порядок», «орден» (ср. так же: *in order that; in order to*), *ordinance, ordnance* – оба слова переводятся как «постановление», но первое означает «закон, установленный государственным органом», а второе – военный термин со значением «акт организации», оба слова восходят к среднефранцузскому *ordenance*. Есть два омофона: *hoard, horde* [14, p. 506], первый из которых используется в выражениях, переводимых: *hoards of local golfers* «клады местных игроков в гольф», *hoards of warriors* «клады воинов» [Там же], где глагол *hoard* букв. копить.

В отечественных энциклопедиях можно отыскать еще одно значение, «пропущенное» в словарях русского языка – «ранняя форма организации общества»: «1) у тюркских и монгольских народов первоначально военно-административная организация, затем становище кочевников, в Средние века – ставка правителя государства. 2) Устаревший термин, обозначающий самую раннюю форму организации общества (“первобытное человеческое стадо”). 3) В обиходном значении – многочисленное неорганизованное скопище людей» [15]. Два значения слова *орда*: «1. ранняя форма организации общества (“первобытное человеческое стадо”). 2. Вражеское войско; полчище» имеют явно выраженную негативную коннотацию. А это говорит о появлении ироничного компонента в структуре соответствующего концепта. В английском языке слово *Horde* означает «орда, большое скопление людей/ животных/ насекомых; полчище; банда, шайка». Ср. английские выражения: *motley horde* «всякий сброд»; где *motley* брит. |'mɒtlɪ| «пестрый, разноцветный, попури, шутовской костюм»; *horde of monkeys* «стая обезьян»; *primal horde stage* «первичная стадия организации семьи; орда»; *primal horde* «первобытная орда». В латинском языке есть слово *hordearius*, а, um [ордеум = *hordeum* «ячмень»], имеющее несколько значений: 1) ячменный; *aes hordearium* «ячменный» налог (годовой налог, который взимался с незамужних женщин в фонд содержания конского состава римск. армии; тж. деньги которые получал каждый всадник на содержание лошади) (*equus publicus*)»; 2) поспевающий вместе с ячменём; 3) питающийся ячменём (*gladiatores PM*) [8, с. 711]. Ячмень обыкновенный по-латыни *Hordeum vulgare*. Ячменный хлеб – более жёсткий и тяжёлый; считается более здоровым. Ранее составлял обыкновенную пищу для простого народа. В России из ячменя делают такие виды круп, как

¹ Орда-ы, мн. орды, ж. 1. ист. Название крупных тюркских и монгольских феодальных государств в эпоху средневековья, а также ставка, местопребывание их правителей. Золотая орда. Крымская орда. || Название союзов кочевых племен. 2. перен.; с определением. пренебр. Вражеское войско; полчище. Фашистские орды. 3. перен.; кого или какая. разг. Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище кого-л. [16, т. II, с. 638].

перловка, голландка и ячневая. Традиционное название высококачественного оливкового масла (из лучших маслин): *oleum ordinarium* [8, с. 711].

Ряд слов латинского языка противоречит семантике русского слова *орда* в «Словаре русского языка»: «Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище кого-л.»³: *ordinatim* adv. «по порядку, один за другим»; *ordo*, *in*is m «ряд, строй, порядок» [15: интернет-ресурс]; *ordinātē* [*ordinatus*] «в надлежащем порядке, правильно» [15: интернет-ресурс]. Порядок связан с управлением, порядком, распределением, устройением: *ordinātīm*, *ordinō*, *ordinātor*, *ordinātrīx*, *consul ordinārius*. Часть слов латинского языка с корнем *ord*: *ordo*, указывает на военную терминологию [15: интернет-ресурс].

Если затронуть вопрос о других европейских языках, то здесь мы сталкиваемся с основополагающими смыслами других лингвокультур: ключевой концепт немецкой ментальности *Ordnung* соотносится со словом *орда*. Слово *Ordnung* – репрезентант концепта – означает «порядок, строй, устав». Соответствующий концепт включает в свою базовую часть такие признаки, как «Disziplin (дисциплина), Gesetz (закон), Regeln (правило), Reihenfolge (последовательность)» [17, с. 231].

Военные – это особый вид сообщества людей, которые с давних времен выделяются в особое сословие. В Индии – это кшатрии – особая каста. В русском языке – это *орда*, казаческое войско: *казаки*. В латинском языке: *ordo*, *in*is m «сословие» [15: интернет-ресурс; 8, с. 711].

В отечественной архитектуре встречается термин *ордер*, характеризующий греческий (античный) стиль. Ордерная система имеет разновидности: *дорический ордер*, *ионический*, *коринфский*, различавшиеся пропорциями в размерах и декором. Несущие и несомые части в любом строении, созданном в дорическом ордере, ионическом или коринфском: цоколь по периметру храма, колонны – несущая часть; антаблемент – перекрытие из архитрава (балки, лежащей на колоннах), фриза – часть несомая. Архитектурный *ордер* (лат. *ordo* «строй, порядок») – тип архитектурной композиции, использующий определённые элементы и подчиняющийся определённой архитектурно-стилевой обработке. Здания, построенные в этом архитектурном стиле, находятся в странах по всему земному шару. Судя по всему, архитектурный *ордер* – пример типового строительного проекта. Есть ряд латинских слов и выражений с семантикой строительства с корнем *ord*, где содержится указание на нормативы: *lapis ordinarius* Vtr «ординарная каменная кладка, при которой верхний слой закрывает пазы нижнего»; 2) соответствующий обычным правилам, обычный, надлежащий, нормальный [8, с. 711].

Кроме слов, относящихся к военной терминологии, общественному сословию, другая часть слов латинского языка показывают семантику языка и общения, а также значения ткачества: *ordior*, *orsus sum*, *ordiri* начинать(ся); говорить, обращаться; навивать основу (ткацк.) [16: интернет-ресурс]; *oratio ordinaria* Sen правильно построенная речь; ср.: *jugum* навой (в ткацком станке) (*tela jugo vincire* O) [8, с. 711]. Язык объединяет род и племя – народ. Ткачество – традиционный вид женского труда: богиня-пряха в русской лингвокультуре – Макошь (Мокошь) – хранительница рода.

Круг ассоциаций замыкает ряд слов с корнем *ord* в латинском языке, который входит в тематическую группу «род, семья». К ним относятся: *jugum* ī n. [одного корня с *jungo*]: 1) ярмо (*juga imponere bubus* C); хомут (*demere juga equis* O); 2) парная запряжка, пара (волов, лошадей) (*multis jugis arare* C); пара, парочка (*jugum impiorum* C; *jugum aquilarum* PM); 3) чета, супруги (*par jugum* M) [8, с. 711].

Заключение

Анализ слов с корнем *ord/ord/ort* в разных языках позволил выявить несколько важных аспектов, их объединяющих:

1. они означают порядок, управление и устройство;
2. их семантика прямо указывает на военное сословие;

3. строительный термин, вошедший во все культуры европейских государств, показывает сильнейшее влияние на архитектуру этих стран со стороны языка-источника.

Как видим, только при первом соприкосновении с темой семантики слова орда сталкиваются две позиции: историческая и идеологическая, которые не отделимы друг от друга.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. – 326 с.

[2] Попов В.А. Концепты Род и Родовая организация: опыт переосмысления дефиниций // Сибирские исторические исследования. – 2020. – № 3. – С. 230–242.

[3] Дмитриев Д.В. Толковый словарь русского языка. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 1582 с.

[4] Черноусова И.П. Концепт знакомство в фольклорно-языковой картине мира (на материале эпических жанров) // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2014. – Вып. 3. – С. 297–306.

[5] Спицына Т.А. Национальная идентичность в контексте социокультурного кризиса в России: конец XIX – начало XX века: дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. – М., 2005. – 146 с.

[6] Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 3. – 696 с. – (Opera etymologica. Звук и смысл).

[7] Мусселиус В. Русско-латинский словарь. С.–Пб.: Издание К. Л. Риккера, 1891. – 433 с.

[8] Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. 1096 с.

[9] Пименова М.В. Процесс семантического развития слова орда // Тюркское языкознание XXI века: лексикология и лексикография: материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (10–11 сентября 2019 г.). – Казань: ИЯЛИ, 2019. – 320 с. – С. 198–201.

[10] Пименова М.В. Символический макроконцепт Род в русской лингвокультуре // Общество, язык и культура XXI века: сборник научных статей к 25-летию юбилею Кыргызско-Турецкого университета «Манас» / Под общ. ред. М.В. Пименовой. – Санкт-Петербург-Бишкек, 2021. – 402 с. – С. 32–41. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 20).

[11] Пименова М.В. Особенности структуры символического макроконцепта Род // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. – 2021. – № 2. Серия Филология. – С. 37–44.

[12] Пименова М.В. Структурные изменения макроконцепта Род в русской лингвокультуре // Педагогика: история, перспективы. – 2022. – Т. 5 (№ 5). – С. 113–127.

[13] Таланин В.И. История. Т. 3: Русская история до конца XVIII в. Мировая история до конца XVIII в. – Иркутск: Репроцентр А1. – 1183 с.

[14] Webster's dictionary of English usage. - Springfield (Mass.): Merriam-Webster inc., Cop. 1989. - 978 с.

[15] Аракин В. Латинско-Русский словарь [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.lib.ru/books/latinsko_russkii_slovar_-22820.html (дата обращения: 24.01.2024).

[16] Словарь современного русского языка / под ред. А.Е. Евгеньевой. М.: Русский язык, 1987. Т. II. 736 с. (МАС)

[17] Тахтарова С.С. Концепт «Ordnung» как культурная доминанта в немецкой лингвокультуре // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2009. – Вып. 3. – С. 229–234.

REFERENCES

- [1] Kolesov V.V. Drevnyaya Rus': nasledie v slove. Mir cheloveka. – SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2000. – 326 s.
- [2] Popov V.A. Koncepty Rod i Rodovaya organizaciya: opyt pereosmysleniya definicij // Sibirskie istoricheskie issledovaniya. – 2020. – № 3. – S. 230–242.
- [3] Dmitriev D.V. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. – M.: AST, Astrel', 2003. – 1582 s.
- [4] Chernousova I.P. Koncept znakomstvo v fol'klorno-yazykovoju kartine mira (na materiale epicheskikh zhanrov) // Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – 2014. – Vyp. 3. – S. 297–306.
- [5] Spicyna T.A. Nacional'naya identichnost' v kontekste sociokul'turnogo krizisa v Rossii: konec XIX – nachalo XX veka: dis. ... kand. filos. nauk: 24.00.01. – M., 2005. – 146 s.
- [6] Trubachev O. N. Trudy po etimologii: Slovo. Istoriya. Kul'tura. – M.: Rukopisnye pamyatniki Drevnej Rusi, 2009. – T. 3. – 696 s. – (Opera etymologica. Zvuk i smysl).
- [7] Musselius V. Russko-latinskij slovar'. S.–Pb.: Izdanie K. L. Rikera, 1891. – 433 s.
- [8] Dvoreckij I.H. Latinsko-russkij slovar'. M.: Russkij yazyk, 1976. 1096 s.
- [9] Pimenova M.V. Process semanticheskogo razvitiya slova orda // Tyurkskoe yazykoznanie XXI veka: leksikologiya i leksikografiya: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 80-letiyu sozdaniya Instituta yazyka, literatury i iskusstva im. G. Ibragimova Akademii nauk Respubliki Tatarstan (10–11 sentyabrya 2019 g.). – Kazan': IYALI, 2019. – 320 s. – S. 198–201.
- [10] Pimenova M.V. Simvolicheskij makrokoncept Rod v russkoj lingvokul'ture // Obshchestvo, yazyk i kul'tura XXI veka: sbornik nauchnyh statej k 25-letnemu yubileyu Kyrgyzsko-Tureckogo universiteta «Manas» / Pod obshch. red. M.V. Pimenovoj. – Sankt-Peterburg-Bishkek, 2021. – 402 s. – S. 32–41. (Seriya «Konceptual'nyj i lingval'nyj miry». Vyp. 20).
- [11] Pimenova M.V. Osobennosti struktury simvolicheskogo makrokoncepta Rod // Vestnik Kokshetauskogo universiteta im. SH. Ualihanova. – 2021. – № 2. Seriya Filologiya. – S. 37–44.
- [12] Pimenova M.V. Strukturnye izmeneniya makrokoncepta Rod v russkoj lingvokul'ture // Pedagogika: istoriya, perspektivy. – 2022. – T. 5 (№ 5). – S. 113–127.
- [13] Talanin V.I. Istoriya. T. 3: Russkaya istoriya do konca XVIII v. Mirovaya istoriya do konca XVIII v. – Irkutsk: Reprintcentr A1. – 1183 s.
- [14] Webster's dictionary of English usage. - Springfield (Mass.): Merriam-Webster inc., Cop. 1989. - 978 s.
- [15] Arakin V. Latinsko-Russkij slovar' [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: http://www.glib.ru/books/latinsko_russkii_slovar_-22820.html (data obrashcheniya: 24.01.2024).
- [16] Slovar' sovremennogo russkogo yazyka / pod red. A.E. Evgen'evoj. M.: Russkij yazyk, 1987. T. II. 736 s. (MAS)
- [17] Tahtarova S.S. Koncept «Ordnung» kak kul'turnaya dominanta v nemeckoj lingvokul'ture // Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie. 2009. – Vyp. 3. – S. 229–234.

Пименова М. В.

ТҮР & ОРДА МАКРОКОНЦЕПТТЕРІ

**ӘЛЕМНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТЕРІ МЕН ТІЛДІК СУРЕТТЕРІНІҢ
ФАКТІСІ РЕТІНДЕ**

Андатпа: Мақалада *түр & орда* макроконцептінің өкілі «түр» сөзінің этимологиясы қарастырылады. Автор зерттелетін макроконцептілердің әртүрлі тілдердегі: орыс, түркі, ағылшын, латын тілдеріндегі формалары арасындағы байланысты көрсетеді. Жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, *орда* сөзінің семантикасы тақырыбымен байланысқа түскенде

бір-бірінен ажырамас екі позиция: тарихи және идеологиялық тұрғыдан тоғысады деген тұжырым жасалған. Әлемнің орыс тілдік бейнесі өзгерді: қазір онда орыс тарихына еуропалық көзқарас көрсетілген, автор мұның тамырын Отанның толық емес тарихымен байланысты идеологияның өзгеруінен көреді. Түр макроконцепті мәдени мұра фактісі ретінде талданады, ол арқылы адамның ұлттық болмысының маңызды белгілерін көруге болады. Түрлі тілдердегі *ord/ord/ort* түбірлері бар сөздерді біріктіретін маңызды аспектілер анықталды.

Кілт сөздер: концепт; макроконцепт; мотивациялық белгілер; лингвомәдениет; әлемнің тілдік бейнесі; этимология; семантика.

Pimenova Marina

MACROCONCEPTS ROD & HORDE AS A FACT OF LINGUOCULTURES AND LANGUAGE PICTURES OF THE WORLD

Abstract: The article examines the etymology of the word "genus" – a representative of the macroconcept *genus & horde*. The author shows the connection of the forms of the macroconcept under study in different languages: Russian, Turkic, English, Latin. Based on the conducted research, it is concluded that when coming into contact with the topic of semantics of the word *horde*, two inseparable positions collide: historical and ideological. Russian language picture of the world has undergone changes: now it reflects the European perspective on the Russian history, the roots of this are seen in an ideology change associated with the history of the Fatherland, which is not entirely clear. The macroconcept of *genus* has been analyzed as a fact of cultural heritage, through which one can see significant signs of a person's national identity. Important aspects have been identified that combine words with the root *ord/ort* in different languages.

Keywords: concept; macroconcept; motivating features; linguistic culture; linguistic worldview; etymology; semantics.

UDC 81-13
IRSTI 16.01.07
DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).55

Baimukanova Zh.T.*, Kadyrgalieva S.I.

West Kazakhstan University named after Mahambet Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

* Corresponding author: zhannakhussainova@gmail.com

E-mail: zhannakhussainova@gmail.com, saule0312@mail.ru

METHODS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK FOR SENIOR STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Abstract. *The article "Methods of Organizing Independent Work for Senior Students in Foreign Language Education" focuses on the crucial role of self-directed learning in enhancing senior students' language skills. It offers a detailed analysis of various pedagogical strategies, such as differentiated instruction and project-based learning, to cater to diverse learning styles. The article also emphasizes the importance of digital technologies in language education and discusses the development of self-organization and discipline among students. Furthermore, it explores the integration of independent study with classroom activities, underscoring the significance of creative assignments and regular evaluation. This resource is valuable for educators looking to innovate foreign language teaching for senior students, aiming to create a dynamic and interactive learning environment.*

Keywords: *English Language Teaching; Independent Learning; Student Autonomy; Project-Based Learning; Technology in Education; Collaborative Learning; Individualized Learning Plans; Empirical Evidence; Classroom Practices; Language Acquisition.*

Introduction

The unique aspects of self-directed learning for senior students in foreign language education are multifaceted and pivotal for their academic and personal growth. This stage of education marks a transition where students are expected to evolve from passive recipients of knowledge to active, independent learners. The maturity and cognitive development at this age offer a fertile ground for cultivating skills such as critical thinking, problem-solving, and self-reflection, all of which are integral to mastering a new language. In pedagogical practical activities, each type of independent work is represented by the use of a vast array of exercises and assignments, utilized by educators in both curricular and extracurricular activities[1]. I. A. Zimmaya asserts that organizing and managing independent work is a responsible and quite complex task for any educator. In the process of learning a foreign language, each student must achieve a sufficiently high level of independence and activity to be capable of handling various tasks and acquiring new knowledge in the process of solving educational challenges[5].

One of the key characteristics of self-directed learning in this demographic is the shift towards a more goal-oriented approach. Senior students are often driven by specific objectives, whether preparing for exams, aiming for university admission, or pursuing personal interests and career aspirations. This goal-oriented mindset requires a learning framework that is not only flexible but also tailored to individual aspirations and learning styles.

Another significant aspect is the integration of technology in learning. Digital natives, as these students often are, find that online resources, language learning apps, and virtual communication platforms can greatly enhance their learning experience. These tools not only

provide access to an abundance of learning materials but also offer opportunities for practicing real-world language skills through online interactions and multimedia content.

Furthermore, at this stage, the role of the educator transforms. Teachers become facilitators and guides rather than sole sources of knowledge. They are tasked with creating a learning environment that encourages exploration, curiosity, and self-efficacy. This involves providing resources, guidance, and feedback, but also stepping back to allow students the space to explore and learn autonomously.

Lastly, self-directed learning at this level often incorporates an element of self-assessment and reflection. Students are encouraged to evaluate their progress, identify areas for improvement, and adapt their learning strategies accordingly. This reflective practice enhances language proficiency and instills a lifelong learning mindset, essential in today's ever-evolving world.

In summary, the self-directed learning of foreign languages in senior students is characterized by its goal-oriented approach, integration of technology, evolving role of educators, and an emphasis on self-assessment and reflective learning. These features combine to prepare students not just for academic success, but for a life of continuous learning and adaptation in a multilingual world.

Materials and Methods of Research

In the context of self-directed learning, particularly in foreign language education, the role of the teacher undergoes a significant transformation. The effectiveness of independent work depends not only on its proportion but also on the methods and approaches used in its organization and implementation, and on the rational combination with other types and forms of work in foreign language lessons[2]. No longer the sole fountain of knowledge, the teacher becomes a facilitator, mentor, and guide, playing a crucial role in shaping the environment in which self-directed learning thrives.

- Facilitator of Learning: The teacher's primary role is to create a learning environment that encourages exploration, curiosity, and self-motivation. This involves curating resources, designing activities, and setting up a framework within which students can navigate their learning journey. The teacher must ensure that the materials and tasks are not only aligned with the curriculum but also engaging and relevant to the students' interests and goals.
- Mentor and Guide: Teachers provide guidance and support, helping students set realistic and achievable learning goals. They play a vital role in helping students understand how to learn effectively, offering strategies for time management, goal setting, and effective study techniques. This mentorship is vital in helping students become independent learners.
- Provider of Feedback and Assessment: Constructive feedback is essential in self-directed learning. Teachers need to provide regular, meaningful feedback that helps students understand their progress and areas for improvement. This feedback should be specific, actionable, and encouraging, aimed at guiding students rather than simply evaluating them.
- Model of Lifelong Learning: Teachers can inspire students by being models of lifelong learning themselves. Demonstrating enthusiasm for learning new things, especially within the subject of foreign languages, can motivate students to embrace a similar attitude. Teachers can share their learning experiences, challenges, and how they overcome obstacles, thus creating a relatable and motivating learning environment.
- Integrator of Technology and Innovation: In an age where technology is integral to education, teachers should be adept at integrating various digital tools and resources into the learning process. This not only makes learning more engaging but also prepares students for the digital world. Teachers should be knowledgeable about the latest language learning apps, online resources, and multimedia tools, and guide students on how to use them effectively.
- Cultivator of Collaborative and Reflective Practices: Teachers should encourage students to work collaboratively and reflect on their learning. They can facilitate group activities, peer

reviews, and discussions that foster a sense of community and shared learning. Encouraging reflective practices helps students internalize what they have learned and develop critical thinking skills.

In summary, the teacher's role in self-directed learning is multifaceted and dynamic. It involves creating a supportive learning environment, guiding and mentoring students, providing constructive feedback, modeling lifelong learning, integrating technology, and fostering collaborative and reflective practices. By fulfilling these roles, teachers can significantly enhance the effectiveness and enjoyment of self-directed foreign language learning for their students.

Methodological Approaches to Self-Directed Learning

The methodology behind self-directed learning in foreign languages is as diverse as it is critical. It pivots on the principle of empowering students to take the reins of their educational journey, encouraging a more engaged and personalized approach to language acquisition. In his work "Independent Cognitive Activity of Schoolchildren in Learning," P.I. Pidkasisty identifies four types of independent work according to the level of students' independent productive activity:

by example;
reconstructive;
variative;
creative.

These types represent different levels of complexity and independence in the learning process, from following a given model to engaging in more creative and self-directed tasks[8]. This section delves into various methods and strategies that can be adopted to foster self-directed learning among senior students.

- **Differentiated Instruction:** Recognizing the individual differences in learning styles, abilities, and interests is fundamental. Differentiated instruction involves providing varied learning materials, tasks, and activities that cater to diverse learner profiles. This approach not only respects individual learning preferences but also challenges each student at their own level, making the learning process more effective and enjoyable.
- **Project-Based Learning (PBL):** PBL is a dynamic approach where students learn by actively engaging in real-world and personally meaningful projects. In the context of foreign language learning, projects might include creating a magazine in the target language, conducting interviews with native speakers, or developing a cultural exchange program. This method promotes not only language skills but also critical thinking, collaboration, and communication.
- **Flipped Classroom Model:** This model inverts the traditional learning environment by delivering instructional content, often online, outside of the classroom. It allows for the classroom time to be used for engaging in practical activities, discussions, and personalized guidance. In language learning, this could involve students watching language tutorials or listening to dialogues at home, then practicing speaking and writing skills in the classroom.
- **Self-Assessment and Reflective Practices:** Encouraging students to regularly assess their own work and reflect on their learning process is vital for self-directed learning. This could be facilitated through learning diaries, portfolios, or self-assessment checklists. Reflective practices help students understand their strengths and areas for improvement, fostering a sense of ownership and responsibility for their learning.
- **Incorporation of Technology and Multimedia:** Leveraging technology, such as language learning apps, online resources, and multimedia content, can greatly enhance self-study. These tools offer a vast array of interactive and engaging materials that cater to different learning styles and needs, making the learning process more dynamic and accessible.
- **Collaborative Learning Techniques:** Even in a self-directed learning environment, collaboration plays a key role. Techniques like peer tutoring, group discussions, and

collaborative projects can enhance language learning by providing opportunities for practice, feedback, and social interaction.

- **Gamification and Interactive Learning:** Introducing game elements in language learning, such as points, badges, and leaderboards, can significantly boost motivation and engagement. Interactive activities, such as language games, role-plays, and simulations, make learning more fun and memorable.

Each of these methods brings a unique dimension to self-directed language learning. By integrating a combination of these approaches, educators can create a rich, diverse, and stimulating learning environment that not only enhances language proficiency but also fosters a love for learning and self-improvement[6].

Project-Based Work and Creative Assignments in Language Learning

Engaging in project-based work and creative assignments can significantly enhance the experience of learning a foreign language. These approaches not only make learning more interactive and enjoyable but also allow students to apply their language skills in practical, real-world contexts. The primary goal of this phase is to create a positive motivational foundation for engaging in activities. This task can be achieved by students performing the following actions: forming a positive attitude towards educational and cognitive activities in mastering productive types of speech activities, forming elements of a positive "self-setting" for educational activities. This involves mentally auto-suggestive denial of unproductive psychological states, comparing the upcoming work with less pleasant activities, "immersing" oneself in the process of activity by performing initially successful speech actions, consciously minimizing unsuccessful actions against the background of generally successful activity, independently addressing long-term and specific reasons for unsuccessful learning actions in mastering productive speech activities, self-persuasion in the importance of mastering certain speech activity techniques, internal self-encouragement and self-reward for successful task completion, and emphasizing it to stabilize speech confidence, among others[4]. This section provides examples of projects and creative tasks specifically designed for self-directed work by senior students.

- **Cultural Exchange Project:** Students could initiate a project that involves partnering with a school in a country where the target language is spoken. This project could include regular correspondence, virtual meetings, and the creation of a joint presentation or digital magazine that explores cultural aspects of each country. This project not only improves language skills but also offers insights into the culture associated with the language.
- **Foreign Language Blog or Vlog:** Creating a blog or vlog in the target language is an excellent way for students to practice writing and speaking skills. The topics could range from daily life experiences to reviews of books, movies, or cultural events in the target language. This activity allows students to express themselves creatively while building their language proficiency.
- **Language Learning Podcast Series:** Students can create their own podcast series where they discuss various topics in the target language, interview native speakers, or teach language lessons to beginners. This project develops speaking and listening skills and can be shared with the wider school community or online.
- **Language and Cooking Show:** Combining language learning with cooking, students can create a video series or live presentations where they cook a dish from a country that speaks the target language, explaining the process in that language. This is a fun way to learn culinary vocabulary and cultural traditions related to cuisine.
- **Interactive Language Games and Challenges:** Designing and playing language games can be both fun and educational. Students could create crosswords, word search puzzles, or trivia quizzes in the target language. These games can be shared with peers to create a collaborative learning experience.

- Short Story or Playwriting: Encouraging students to write a short story, play, or script in the target language can greatly enhance creative writing skills. They could then perform or record their stories or plays, providing an opportunity to practice reading and speaking fluently.
- Virtual Reality (VR) Language Tours: If resources allow, students could use VR technology to create immersive language learning experiences, such as virtual tours of cities or historical sites in the country of the target language, complete with narrations or guided tours in that language.

Each of these projects not only aids in developing language proficiency but also enhances students' creativity, cultural awareness, and technological skills[3]. Creative assignments play a crucial role in increasing motivation, as they provide a sense of purpose and excitement, making the language learning process more meaningful and enjoyable. This approach to organizing independent work fosters the stimulation of students' creative self-development and self-education. Students, among whom surveys were conducted, note that they do not experience difficulties in performing independent work in foreign language learning when they have sufficient information received from the teacher[7].

Assignment Example:

Create a Podcast: My Favorite Book

Assignment: Record a 5-minute podcast in which you talk about your favorite book in English. Discuss the plot, main characters, and why you like this book. Try to use vivid and varied vocabulary.

Example of Completed Assignment:

Podcast Script:

"Hello everyone, welcome to my podcast 'Page Turners.' Today, I'm excited to share with you my all-time favorite book, 'To Kill a Mockingbird' by Harper Lee.

Let's dive into the heart of this classic. The story is set in the 1930s in a small town in Alabama and is narrated by a young girl named Scout Finch. The plot revolves around her father, Atticus Finch, a lawyer who courageously defends a black man, Tom Robinson, unjustly accused of a crime. This gripping tale not only unravels the harsh realities of prejudice and racism but also portrays the innocence and curiosity of childhood.

One of the most striking characters is Atticus Finch, a paragon of morality and justice. His unwavering stand for what is right, despite societal pressure, is truly inspirational. Then there's Scout, whose innocent perspective brings a unique freshness to the serious themes explored in the book. Her journey from naivety to a deeper understanding of the complexities of human nature is profoundly moving.

What makes 'To Kill a Mockingbird' so special to me is its timeless message of empathy and understanding. It teaches us to view the world from others' perspectives, and that's a lesson that resonates with me deeply.

Harper Lee's eloquent writing, filled with rich metaphors and vivid imagery, brings the story to life, making it a compelling read. The novel's ability to address heavy topics through the eyes of a child is both innovative and impactful.

So, that's why 'To Kill a Mockingbird' holds a special place in my heart. It's more than just a book; it's a mirror reflecting the society we live in, and a beacon of hope, teaching us the power of empathy and justice.

Thank you for tuning in to 'Page Turners.' Until next time, keep turning those pages and exploring new worlds through the magic of books!"

Research Outcomes

The study's investigation into the efficacy of independent work methodologies in foreign language education for senior students revealed multifaceted results. Primarily, the introduction of self-directed learning paradigms was found to substantially amplify student engagement and

intrinsic motivation. This escalation in self-motivation correlated with an enhanced sense of personal responsibility towards the language learning process. A consequent increase in language proficiency was evident, as quantified through standardized assessments and classroom performance metrics, encompassing a spectrum of linguistic competencies such as speaking, writing, listening, and reading.

Furthermore, an augmentation in self-regulatory capacities amongst students was observed. These capacities, including effective time management, strategic goal setting, and introspective self-assessment, extended their impact beyond linguistic proficiency, contributing to a holistic improvement in academic performance. The integration of digital technologies, encompassing educational applications and online resource platforms, was met with positive reception, providing both a supportive and engaging learning infrastructure.

A notable preference for creative and project-based learning over traditional didactic methodologies was also observed. These approaches facilitated practical application of language skills and engendered a profound cultural immersion and understanding. Crucially, the synergy between autonomous learning activities and structured classroom pedagogy demonstrated significant effectiveness, reinforcing content assimilation and practical language application.

The transformation of the educator's role from a conventional instructional paradigm to a facilitative model was positively perceived, enhancing the adaptability and personalization of the learning experience. This shift emphasized the educator's role in guiding and mentoring, rather than direct instruction, aligning with contemporary pedagogical frameworks.

In summation, the study underscores the proposition that a well-orchestrated integration of independent learning, supported by digital tools and harmonized with classroom engagement, markedly enhances linguistic outcomes in foreign language education for senior students. These methodologies promote learner autonomy, heightened engagement, and comprehensive proficiency in foreign language acquisition.

This graph illustrates the effectiveness of properly organized independent work among students:

- The blue bars on the left axis represent students' interest levels in independent work, measured on a scale from 1 to 10. Higher values indicate greater interest.

- The green line on the right axis shows the students' results, expressed as percentages. The points are connected to demonstrate the overall trend in performance.

Conclusion

The research presented in this article underscores the pivotal role of self-directed learning methodologies in enhancing the foreign language proficiency of senior students. The findings illuminate the multifaceted benefits of integrating independent work with structured classroom instruction, supported by digital tools and resources. This blended approach not only fosters linguistic proficiency but also cultivates essential life skills such as self-regulation, critical thinking, and cultural awareness.

The positive correlation between student engagement and the use of creative, project-based assignments highlights the need for educational paradigms that transcend traditional rote learning methods. By embracing innovative pedagogical strategies, educators can unlock the potential of students, equipping them with the tools and confidence to navigate and excel in a multilingual, globalized world.

Furthermore, the evolution of the teacher's role from a traditional knowledge dispenser to a facilitator and mentor aligns with the contemporary educational landscape's demand for a more personalized and student-centered learning experience. This shift is instrumental in creating a learning environment where students are encouraged to explore, engage, and take ownership of their learning journey.

In conclusion, this study advocates for a holistic approach to language education, one that harmonizes self-directed learning with classroom dynamics and leverages technology as an ally in the educational process. Such an approach is not only conducive to improved language learning outcomes but also prepares students for lifelong learning and global citizenship. As the field of education continues to evolve, these insights offer a valuable framework for educators and institutions seeking to enrich their language teaching methodologies and foster a more engaged, proficient, and well-rounded student body.

REFERENCES

- [1] Abasov Z. "Proektirovanie i organizatsiya samostoyatel'noy raboty studentov" // Vysshee obrazovanie v Rossii. 2007. № 10. S. 81-84.
- [2] Baranova Natalya Aleksandrovna, & Ozhigina Natalya Sergeevna (2016). "Osobennosti organizatsii samostoyatel'noy raboty uchashchikhsya po inostrannomu yazyku na starshe etape obucheniya v obshcheobrazovatel'noy shkole." *Kontsept*, (S12), 11-15.
- [3] Bulharauskene, M., English language teacher, Secondary School № 5, Petropavlovsk, North Kazakhstan Region. Available at <http://collegu.ucoz.ru>.
- [4] Giniyatullin I. A. "Razvitiye spetsial'noy poznovatel'noy kompetentnosti na starshe etape professional'nogo yazykovogo obrazovaniya" // *Lingvodidaktika, perevod i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*. 2007. S. 101-108.
- [5] Zimina, E. I. (2012). "Organizatsiya samostoyatel'noy raboty studentov-bakalavrov po inostrannomu yazyku." *Sotsial'no-ekonomicheskiye yavleniya i protsessy*, (12), 450-452.
- [6] Li, Z., Bonk, C.J. and Zhou, C. (2023), "Supporting learners self-management for self-directed language learning: a study within Duolingo", *Interactive Technology and Smart Education*
- [7] Mutaeva S.I., Alieva D.M.-S., & Mishaeva M.V. (2019). "Rol' samostoyatel'noy raboty pri izuchenii inostrannogo yazyka v vuze." *Mir nauki, kultury, obrazovaniya*, (1 (74)), 57-59.
- [8] Pidkasty P.I. "Samostoyatel'naya poznovatel'naya deyatel'nost' shkol'nikov v obuchenii." — M, 1990.

Баймуканова Ж.Т., Кадыргалиева С.И.
ШЕТ ТІЛДЕРІН ҮЙРЕНУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Андатпа. "Шет тілдерін үйрену процесінде жоғары сынып оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыру әдістері" мақаласы жоғары сынып оқушыларының тілдік дағдыларын арттыру үшін өзін-өзі оқытудың маңыздылығын көрсетеді. Онда әртүрлі оқыту стильдеріне бейімделген сараланған оқыту және жобалық тәсіл сияқты әртүрлі педагогикалық стратегиялардың егжей-тегжейлі талдауы берілген. Сондай-ақ, мақалада тілдік білім берудегі цифрлық технологиялардың рөлі баяндалады және оқушылардың өзін-өзі ұйымдастыруы мен тәртібін дамыту талқыланады. Сонымен қатар, шығармашылық тапсырмалар мен тұрақты бағалаудың маңыздылығын көрсете отырып, өзіндік жұмысты сыныптық қызметпен біріктіру қарастырылады. Бұл ресурс динамикалық және интерактивті білім беру ортасын құру мақсатында жоғары сынып оқушыларының шет тілдерін оқыту тәсілін жаңартуға ұмтылатын мұғалімдер үшін құнды.

Кілт сөздер: ағылшын тілін оқыту; өзін-өзі оқыту; оқушылардың автономиясы; жобалық оқыту; білім берудегі технологиялар; бірлескен оқыту; жеке оқу жоспарлары; эмпирикалық дәлелдер; сыныптағы тәжірибелер; тілді меңгеру.

Баймуканова Ж.Т., Кадыргалиева С.И.
МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
СТАРШЕКЛАССНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья "Методы организации самостоятельной работы старшекласников в процессе изучения иностранных языков" подчеркивает важность самостоятельного обучения для повышения языковых навыков старших учащихся. В ней представлен детальный анализ различных педагогических стратегий, таких как дифференцированное обучение и проектный подход, адаптированных к разнообразным стилям обучения. Также в статье освещается роль цифровых технологий в языковом образовании и обсуждается развитие самоорганизации и дисциплины у учащихся. Кроме того, рассматривается интеграция самостоятельной работы с классной деятельностью, подчеркивая значимость творческих заданий и регулярной оценки. Этот ресурс ценен для педагогов, стремящихся обновить подход к преподаванию иностранных языков у старшекласников, с целью создания динамичной и интерактивной образовательной среды.

Ключевые слова: преподавание английского языка; самостоятельное обучение; автономия учащихся; проектное обучение; технологии в образовании; совместное обучение; индивидуализированные учебные планы; эмпирические доказательства; практики в классе; приобретение языка.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

УДК 93/94

МРНТИ 03.20/03.29

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).56

Г. К. Жапекова*, Г.И. Кушенова**Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан*****Автор-корреспондент: gulfairusk@mail.ru****E-mail: gulfairusk@mail.ru, kushenovaganizhamal@gmail.com**

БЛАГОТВОРИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.

***Аннотация:** Статья посвящена изучению становления и развития форм и методов оказания благотворительности. В ней рассматриваются основные направления деятельности российского государства в сфере благотворительности, а также изменения в содержании конкретных форм благотворительности. Особое внимание уделяется роли благотворительности на территории Казахстана во второй половине XIX - начале XX веков. Авторы рассматривают эволюцию благотворительности и социальной помощи на различных этапах исторического развития в регионах Российской империи. Это включает анализ изменений в правовом регулировании социальной сферы и благотворительности, таких как законодательные акты и указы, которые регулировали деятельность благотворительных организаций и формы помощи нуждающимся, также исследует характерные черты различных форм и методов оказания социальной помощи, таких как создание благотворительных учреждений, систем обязательных работ, других мер социальной поддержки.*

***Ключевые слова:** Российская империя, Казахстан, благотворительность, Верненское благотворительное общество, генерал-майора А.Я. Фридэ.*

Введение

Первые благотворительные общества были связаны с распространением социальной помощи в сфере образования, медицины и помощи нуждающимся. Они оказали значительное влияние на развитие благотворительности в Российской империи, и стали отправной точкой для дальнейшего развития благотворительных организаций в стране.

Благотворительность - это акт добровольной помощи и поддержки нуждающимся и уязвимым группам населения. Она проявляется в различных формах и направлена на обеспечение социального благополучия и помощь тем, кто не способен самостоятельно справиться с жизненными трудностями. Главной целью благотворительности является оказание помощи и поддержки тем, кто не в состоянии себе обеспечить.

«Благотворительность, выражается в материальной помощи нуждающимся, лечении бедных больных, воспитании сирот и бесприютных детей и призрение (*забота о ком-либо, опека кого-либо*) дряхлых, увечных и неспособных к труду; различают благотворительность частную и общественную» [1]. Пожертвования могут быть сделаны

как финансовые, так и в виде материальных ресурсов или предоставления бесплатных услуг. В контексте благотворительности выделяют два основных вида:

Частная благотворительность - это добровольные пожертвования и помощь, предоставляемая отдельными частными лицами, семьями, бизнесами или другими частными организациями. Она может выражаться в форме денежных пожертвований, материальной помощи, предоставления услуг или участия в благотворительных мероприятиях. Частная благотворительность часто основана на личных ценностях и сочувствии к нуждающимся.

Общественная благотворительность - это форма помощи, организованная общественными организациями или государственными структурами с целью оказания помощи различным социальным категориям населения. К таким категориям относятся бедные больные, сироты, пожилые люди, инвалиды и другие. Общественная благотворительность может предоставляться через различные программы и проекты, такие как общественное призрение, общественные работы, дома трудолюбия и другие формы социальной поддержки. В Англии с XVII века в пользу благотворительности с членов прихода взимался особый налог для бедных. «В XVII-XVIII в. Была особенно распространена форма призрения посредством работных домов, куда помещались лица, просящие милостыню, для обязательных работ» [2]. В конце XIX века система призрения посредством работных домов считалась неэффективной и была заменена так называемой «трудовой помощью». трудовую помощь, которая предоставляется нуждающимся людям заработком и имеет характер призрения бедных.

Материалы и методы исследования

При написании статьи использовались материалы из фондов государственного архива Оренбургской области, энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона, а также сборника документов и материалов Семиречья за 1857–1912 годы и других публикаций по теме исследования.

Важными для исследования благотворительной деятельности является анализ культурологической и исторической литературы. Это предоставляет возможность осмыслить теоретические основы благотворительности и понять ее место и роль в культуре и обществе. Сравнительно-исторический метод используется для рассмотрения различных форм благотворительной деятельности на разных этапах ее развития. Сравнение исторических контекстов и традиций позволяет выявить общие закономерности и особенности развития меценатства в различных социокультурных условиях.

Результаты исследования

Главная цель общественных работ - это обеспечить занятость и помощь нуждающимся людям, которые временно остались без работы из-за сложившихся обстоятельств. Путем организации общественных работ государство или земства обеспечивают участникам работ возможность заработка и поддержание своего экономического благосостояния. Общественные работы обычно выбирают несложные виды работ, доступные для большинства. Это могут быть такие задачи, как рубка леса, земельные работы при проведении и ремонте дорог, уборка, строительство или ремонт общественных объектов и инфраструктуры. Такие меры являются временными и направлены на помощь населению в период кризиса или стихийного бедствия. Проведение общественных работ также способствует улучшению инфраструктуры и общественных благ, что, в свою очередь, может повысить экономическую активность в регионе и способствовать восстановлению после кризиса.

Удалов И. Д., Иванов Р. В. в работе «Первые благотворительные общества: история создания» [3]. выделяют следующие этапы благотворительности в Российской империи:

- I этап (XI–XVII вв.): В этот период благотворительность считалась преимущественно церковным делом. Некоторые редкие "огосударствления"

благотворительности имели место, например царь Алексей Михайлович устроил богадельню для стариков.

- II этап (конец XVII–XVIII в.): при правлении Петра I благотворительность перешла из сферы церковного попечения в государственную сферу. Государство начало учреждать богадельни и приюты для подкидышных младенцев, а также обратилось к зажиточным людям за пожертвованиями на социальные нужды.

- III этап (XVIII в.): появились системные законы и указы об общественном призрении и поддержке нуждающихся. Екатерина II принимала пожертвования на социальные программы и благотворительные заведения. Началось создание системы общественного призрения, которая охватывала различные категории нуждающихся. «Частные» благотворительные общества стали первыми самостоятельными общественными организациями в России. Они появились благодаря указу Екатерины II, который был опубликован в 1775 году [4].

Этот указ разрешал создание благотворительных обществ при дворянских сословиях и других общественных слоях. До этого момента благотворительная деятельность была преимущественно привилегией церкви и государства.

- IV этап (XIX в.): В период правления Александра I благотворительность в Российской империи стала важной отраслью государственной политики. В этот период были учреждены первые крупные благотворительные организации, а помощь бедным и нуждающимся приобрела официальный статус. Одной из таких крупных благотворительных организаций было Ведомство учреждений императрицы Марии, которое было создано в 1797 году. В это время появились различные благотворительные общества, которые занимались помощью нуждающимся в различных областях, таких как помощь бедным, лечение больных, воспитание сирот и др.

Под покровительством Императрицы Александры Федоровны начало развиваться попечительство о домах трудолюбия и работных домах. Дома трудолюбия стали вспомогательными учреждениями, предоставляющими помощь нуждающимся в различных формах. Они включали столовые, ночлежные приюты, ясли, трудовые приюты для подростков, а также конторы для регистрации нуждающихся и посредничества в поиске работы [5].

В период неурожайных лет (1902-1907), во многих губерниях России организовывались общественные работы, чтобы предоставить занятость и помощь населению, столкнувшемуся с недостатком работы и доходов. Журнал "Трудовая помощь" издавался с 1897 года и освещал темы, связанные с трудовой помощью и социальной помощью нуждающимся [6].

Со временем практика трудовой помощи и призрения бедных эволюционировала, и в развитых обществах она приобрела более гуманитарный и социальный характер, направленный на обеспечение поддержки и помощи тем, кто оказался в трудной жизненной ситуации, чтобы помочь им стать самостоятельными и улучшить свое положение. В XIX - начале XX века в Российской империи и других регионах бедность была серьезной проблемой, и государственные ресурсы не всегда были достаточны для помощи нуждающимся.

В целом, количество благотворительных организаций в России росли по прогрессивной шкале, так как благотворительность стала иметь систематический и организованный характер, а её основной целью является создание устойчивой и структурированной системы поддержки для нуждающихся.

Казбекова Н. А. в своем исследовании рассматривает деятельность благотворительных организаций на территории Казахстана сопредельных территориях» [7]. Общества оказывали финансовую поддержку и помощь в виде продовольствия, одежды и жилища нуждающимся. (Таб.№2).

Рассмотрим деятельность благотворительность на примере Верненского общества. Общество было основано в 1884 году, занималось оказанием помощи неимущим и бедным детям, особенно сиротам. Общество работало под руководством генерал-майора А.Я. Фриде. Здесь необходимо упомянуть о деятельности А. Я. Фриде (1838–1896), которая была весьма противоречивой. Он известен своим участием в Туркестанских походах. В 1864 году был переведен в Туркестанский военный округ, получил звание генерал-лейтенанта и был назначен командующим Семиреченским казачьим войском. В своем качестве наказного атамана Семиреченского казачьего войска, Фриде участвовал в многочисленных кампаниях и операциях по подавлению восстаний и сопротивления со стороны местного населения. Его деятельность была связана с жесткими мерами по укреплению российского влияния и контроля над территориями Казахстана и Средней Азии. Фриде также занимался улучшением инфраструктуры и развитием экономики в регионе. Он поддерживал строительство новых дорог, развивал торговлю и земледелие, что способствовало экономическому развитию области. Активно участвовал и в сохранении культурных памятников в регионе, так в отношении его имеются ряд предписаний и рапортов. В частности, предписание от 29 февраля 1884 года военного губернатора Семиреченской области А.Я. Фриде уездным начальникам и городничему г. Верного об охране памятников археологии от разрушения и расхищения; рапорт от 8 мая 1885 г. письмоводителя канцелярии начальника Сергиопольского уезда Смирнова военному губернатору Семиреченской области А.Я. Фриде о желании учителей народных школ участвовать в археологических раскопках; рапорт от 29 мая 1885 г., начальника Исык-Кульского уезда коллежского советника И.А. Колпаковского военному губернатору Семиреченской области А.Я. Фриде о памятниках археологии Прииссыккулья: 1885 г., июня 5. - отношение военного губернатора Семиреченской области А.Я. Фриде в Императорскую Археологическую комиссию с рекомендацией кандидатуры Н.Н. Пантусова в качестве агента Комиссии по приобретению семиреченских древностей.; 1885 г., сентября 4. - отношение военного губернатора Семиреченской области генерал-майора А.Я. Фриде в Императорскую Археологическую комиссию со списком найденных при озере Исык-Куль археологических предметов[8].

В 1884 году А.Я. Фриде стал первым председателем Верненского благотворительного общества. Деятельность общества была направлена на разрешение различных просьб о материальной помощи от людей, находившихся в критическом положении. Из отчета общества видно, что в 1884 году было потрачено 324 рубля 36 копеек на временные и постоянные выплаты для нуждающихся. Общество оказало помощь 23 лицам, а также выдало единовременные пособия 11 лицам [9, л. 1 об.].

Верненское благотворительное общество, как и другие общества, работающие в сфере помощи бедным, активно оказывало материальную поддержку тем, кто находился в трудном положении. Эти общества играли важную роль в заботе о нуждающихся и помогали облегчить их жизненные трудности, особенно в условиях социальных вызовов и экономических трудностей того времени.

Заключение

В дальнейшем рост общественного самосознания, интерес к социальным вопросам и стремление помочь нуждающимся привели к возникновению большего количества благотворительных организаций, которые стали заниматься социальной помощью и различными благотворительными проектами. Создание этих обществ предоставило возможность гражданам самим организовывать и участвовать в благотворительных и общественных инициативах. В последующие годы такие общества стали играть все более значимую роль в социальной сфере, заботясь о бедных, сиротах, больных, обеспечивая помощь нуждающимся в образовании и медицинской помощи, а также развивая культурные и научные инициативы

Благотворительность стала значимой социальной сферой в Российской империи в XIX веке, и государство активно вмешивалось в улучшение положения нуждающихся и обеспечение социальной поддержки различными мерами и созданием крупных благотворительных организаций.

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676432 Religious traditions and charity in Kazakh society (XIX-early XX century))

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона т. I, вып. 1 (1907): А – Гальванотропизм, стлб. – 452 с.
- [2] Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона т. II, вып. 3 (1909)
- [3] Удалов И. Д., Иванов Р. В. Первые благотворительные общества: история создания. Научные записки молодых исследователей. 2020; 8(5): – С. 5-12.
- [4] Горелова Л. Е., Суровцева Т. И. Земская уездная медицина и призрение в России. История медицины. 2014;(4) – С. 29-34.
- [5] Гуларян А.Б. Развитие системы благотворительности в Российской империи (на примере Орловской губернии) // Ученые записки Орловского государственного университета, 2014 – №4 (60) – С.1-21
- [6] Трудовая Помощь, журнал // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.
- [7] Казбекова Н. А. Благотворительные общества и их роль в организации социального обеспечения населения на территории Казахстана во второй половине XIX - начале XX веков//Вестник КарГУ. – Серия история, философия, право. – 2008. – № 2 (50). – С.23-29
- [8] Археология Семиречья. 1857–1912 гг. Сборник документов и материалов. // Сост.И.М. Самигулин. Алматы: «Издательство LEM». 2011. – 664 с.
- [9] [9] ГАОО РФ. Ф. 86. Оп. 1. Д. 24.
- [10] [10] Благотворительные учреждения Российской Империи. В 3 т. Т. 1. СПб.; 1907.

REFERENCES

- [1] Malyy entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona t. I, vyp. 1 (1907): A – Gal'vanotropizm, stlb. – 452 s. [Small Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron vol. I, no. 1(1907): A - Galvanotropism, column. – 452 p].
- [2] Malyy entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona t. II, vyp. 3 (1909) [Small Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron vol. II, no. 3 (1909)].
- [3] Udalov I. D., Ivanov R. V. Pervyye blagotvoritel'nyye obshchestva: istoriya sozdaniya. Nauchnyye zapiski molodykh issledovatelye. 2020; 8(5): – S. 5-12. [Udalov I. D., Ivanov R. V. The first charitable societies: the history of creation. Scientific notes of young researchers. 2020; 8(5): – P. 5–12.]
- [4] Gorelova L. Ye., Surovtseva T. I. Zemskaya uyezdnaya meditsina i prizreniye v Rossii. Istoriya meditsiny. 2014;(4) – S. 29-34. [Gorelova L. E., Surovtseva T. I. Zemskaya district medicine and charity in Russia. History of medicine. 2014; (4) - S. 29–34].
- [5] Gularyan A.B. Razvitiye sistemy blagotvoritel'nosti v Rossiyskoy imperii (na primere Orlovskoy gubernii) // Uchenyye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2014 – №4 (60) – S.1-21 [Gularyan A.B. The development of the system of charity in the Russian Empire (on the example of the Oryol province) // Scientific notes of the Oryol State University, 2014 - No. 4 (60) - P. 1-21].
- [6] Trudovaya Pomoshch', zhurnal // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona: v 86

t. (82 t. i 4 dop.). – SPb., 1890–1907. [Labor Help, magazine // Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: in 86 volumes (82 volumes and 4 additional). - St. Petersburg, 1890-1907].

[7] Kazbekova N. A. Blagotvoritel'nyye obshchestva i ikh rol' v organizatsii sotsial'nogo obespecheniya naseleniya na territorii Kazakhstana vo vtoroy polovine XIX - nachale XX vekov//Vestnik KarGU. – Seriya istoriya, filosofiya, pravo. – 2008. – № 2 (50). – S.23-29 [Kazbekova N. A. Charitable societies and their role in the organization of social security of the population in the territory of Kazakhstan in the second half of the 19th - early 20th centuries // Bulletin of the KarSU. - series of history, philosophy, law. - 2008. - No. 2 (50). – P.23-29].

[8] Arkheologiya Semirech'ya. 1857–1912 gg. Sbornik dokumentov i materialov. // Sost. I.M. Samigulin. Almaty: «Izdatel'stvo LEM». 2011. – 664 s. [Archeology of Semirechye. 1857– 1912 Collection of documents and materials. // Comp. THEM. Samigulin. Almaty: LEM PublishingHouse. 2011. - 664 p].

[9] GAOO RF. F. 86. Op. 1. D. 24. [GAOO RF. F. 86. Op. 1. D. 24].

[10] Blagotvoritel'nyye uchrezhdeniya Rossiyskoy Imperii. V 3 t. T. 1. SPb.; 1907 [Charitable institutions of the Russian Empire. In 3 vols. T. 1. St. Petersburg; 1907].

Г. К. Жапекова, Г.И. Кушенова

19-20 ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Мақала қайырымдылықты көрсетудің нысандары мен әдістерінің қалыптасуы мен дамуын зерттеуге арналған. Ол Ресей мемлекетінің қайырымдылық саласындағы негізгі қызметтерін, сондай-ақ қайырымдылықтың нақты нысандарының мазмұнындағы өзгерістерді қарастырады. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағында қайырымдылықтың рөліне ерекше назар аударылады. Авторлар Ресей империясының аймақтарындағы тарихи дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі қайырымдылық пен әлеуметтік көмектің эволюциясын қарастырады. Бұл әлеуметтік саланы және қайырымдылықты құқықтық реттеудегі өзгерістерді талдауды қамтиды, мысалы, қайырымдылық ұйымдарының қызметін және мұқтаждарға көмек көрсету нысандарын реттейтін заңнамалық актілер мен қаулылар, сондай-ақ көмек көрсетудің мысалы әлеуметтік көмек, қайырымдылық мекемелерін құру, міндетті еңбек жүйелерін әлеуметтік қолдаудың басқа да шаралары сынды әртүрді нысандардың және әдістемелердің сипаттамаларын зерттейді.

Кілт сөздер: Ресей империясы, Қазақстан, қайырымдылық, Верненск қайырымдылық қоғамы, генерал-майор А.Я. Фриде.

Zhapekova Gulfairus, Kushenova Ganizhamal

CHARITY ACTIVITIES IN THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Annotation. The article is devoted to the study of the formation and development of forms and methods of charity. It examines the main activities of the Russian state in the field of charity, as well as changes in the content of specific forms of charity. Special attention is paid to the role of charity in Kazakhstan in the second half of the XIX - early XX centuries. The authors consider the evolution of charity and social assistance at various stages of the historical development of the Russian Empire. This includes an analysis of changes in the legal regulation of the social sphere and charity, such as legislative acts and decrees that regulated the activities of charitable organizations and forms of assistance to those in need, and examines the characteristic features of various forms and methods of providing social assistance, such as the creation of charitable institutions, mandatory work systems and other social support measures.

Keywords: Russian Empire, Kazakhstan, charity, Vernensky Charitable Society, General A.Ya. Fride.

UDC 93/94
IRSTI 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2023. 91(3).57

Sagnaikyzy. S., Sartaev S.A., Begalieva A.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: samal7373@mail.ru

E-mail: Spatay.Sartaev@kaznu.edu.kz, aysha.1958@mail.ru

ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT ORGANIZATIONS DURING IMPLEMENTATION OF THE "PROTECTION OF SOCIALIST PROPERTY" LAW

***Annotation.** It is known that against the background of the Red Terror in 1931-1932, Kazakhstan was gripped by mass famine, and the condition of the population was severe. People tried to find a way out of the impasse, thinking about how not to die of hunger. The campaign to protect socialist property, which began in 1927-1928, along with campaigns to destroy the rich, and harvest grain and meat, also caused great stress among the population. Hungry naubats pushed the population to sign state property. During this campaign, Soviet human rights organizations were active and allowed various exaggerations. Even those who carried out this campaign became subordinates of the administrative command system. Law enforcement and administrative organizations also overstepped their authority during this campaign, and violated human rights during the execution of orders from the Communist Party. If we take into account that the common people were mainly on the side of the thieves of socialist property, then at first this contradicts the Bolsheviks' concept that "Soviet human rights organizations protect the interests of the common people." In the course of the research, I reveal in detail the activities of law enforcement organizations during the campaign to protect socialist property.*

***Keywords:** USPA; socialist property; red terror; Soviet administrative-authoritarian system; exaggeration; famine.*

Introduction

It is known that the Bolsheviks conducted various political and economic campaigns in Kazakhstan in the 1920s and 1930s. One of them was the "Socialist Property Protection" campaign conducted in 1932. In 1931-1932, the so-called campaign brought another tragedy to the people who were looking for a way to get rid of the famine in Kazakhstan. The human rights organizations, which became part of the Soviet administrative-commander system, fulfilled the task of the Communist Party and fulfilled the rights of the state, not human rights, and were also very active in the "protection of socialist property" campaign. It continued and went hand in hand with the campaign to destroy the rich as a group, which began in 1928. At the same time, this campaign took place simultaneously with other political-economic campaigns and was closely connected with political-economic campaigns.

Research materials and methods

While researching the article's topic, I used the principles of scientific knowledge such as consistency, objectivity, and historical-comparability, and at the same time, I used specific historical, comparative historical, analysis-based collection, summarization, logical, and statistical research methods. Some human rights organizations implemented the "socialist property protection" campaign of the Soviet totalitarian regime. "The ideology of protection of revolutionary legality was the ideological position of the mentioned campaign and brought great harm to the Kazakh

people. Taking the discovery of this finding as our main goal within the framework of the research topic, we will undoubtedly contribute to the discovery of "blasphemies" in the history of the scientific circulation of previously unpublished archival documents related to the "protection of socialist property" campaign. At the same time, the "memorial turn" or "memory paradigm" method, which appeared in Europe in the 20th century in the humanitarian education system, also took place during the writing of my scientific work. The essence of this method is to leave the history of each nation in the mind of the society during the writing of history, to learn from history, and not to repeat the misfortunes that happened in the future.

As a source base, the instructions of the People's Commissariat of Justice (1380 funds, lists 1-2), presidential archives of the Republic of Kazakhstan (141 funds, 1 list), Kazakh Regional BK(b)P Committee to legal organizations, and the pages of the newspaper "Enbekshi Kazakh" (from 1932 from "Socialist Kazakhstan".) materials were used.

Research results

The topic of research was not studied objectively during the Soviet era. According to Marxism-Leninism, the Soviet state viewed the activities of human rights organizations as a temporary phenomenon and believed that human rights organizations would be destroyed with the establishment of communism in the future [1, p. 13).

Talas Omarbekov is one of the researchers-scientists who gave a historically accurate assessment of the activities of Kazakhstani human rights organizations in the 1920s-30s in the first years of independence. T.Omarbekov published in 1993 in "Aqikat" magazine "How did the attack on the peasants begin" [2, p. 62-69], "How was the revolutionary legality carried out in Kazakhstan" [3, p. 29-32] political and economic activities carried out in the 1920s-1930s while focusing on the activities of human rights organizations during the campaigns, indirectly focused on the implementation of the "socialist property protection" law.

Information related to the topic of research T.Omarbekov "Tragedy of Kazakhstan in the 20-30s" [4, p. 320], "Collectivization in Kazakhstan - the tragedy of the peasantry" jointly written by M.K. Kozybaev, Zh.B. Abilgozhin, K.S. Aldajumanov [5, p. 1-5], "Essays on the social and economic history of Kazakhstan of the XX century" by J.B. Abilgozhin [6, p. 204-206] are collected. Even in these works, there is very little information about the implementation of the "socialist property protection" law and the victims.

In the course of working with the topic of the research, from the dissertation researches of G. I. Moldakhanova "Activity of the OGPU in Kazakhstan", D. Sh. Orynbaeva "Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938: comparative and political analysis problems" [7, p. 29], D. Although the works of A. Shaimukhanov and S. D. Shaimukhanova entitled "Karlag" contains information about human rights organizations, the topic of my research has not been disclosed.

The main goal of the Soviet government was to protect the "socialist property" in addition to the formation of the Soviet people. Now I will consider the course of the campaign for the protection of socialist property by human rights organizations. The documents in the archives of the OMA of the Republic of Kazakhstan show that since May 1932, human rights organizations started the "socialist property protection" campaign. On May 4, 1932, the People's Commissariat of Justice of the KazAKSSR sent a secret circular "To all regional and regional prosecutors and courts, chief courts and prosecutors of autonomous republics." In it, the JHC of the KazAKSSR gives the following tasks:

1. Trading grain, food, etc. the strictest repression measures should be applied to those engaged in the theft of goods, and paragraph 7 of Article 58 of the Criminal Code should be applied against them;
2. Local law-enforcement organizations, following the orders issued by the HC, together with local OGPU organizations, investigate criminal cases initiated against speculators and food thieves in a very short period;

3. Every quarter, he must report to the JHC on measures taken by local law enforcement organizations to combat the specified crimes. The document was signed by Krylenko, Commissioner of Justice of the RSFSR [8].

On May 26 of this year, OGPU Deputy Chairman Yagoda and the People's Commissariat of Justice of the USSR Krylenko received one more top-secret circular that showed ways to punish those who encroached on socialist property. There:

1. Food thieves and wasters should be punished without trial under Article 58-7 of the Criminal Code;
2. If the regional (provincial) prosecutor decides that criminal cases belonging to this category, including those subject to the death penalty, should be tried judicially, the prosecutor's verdict of indictment should be issued before the criminal case is heard..., it is said [9].

From these documents, we can see that, firstly, the human rights organizations used very strict measures to protect socialist property, and secondly, in the campaign for the implementation of the socialist property protection policy, the human rights organizations allowed illegal actions contrary to their duties established by the Constitution. Strengthening the fight against encroachers of socialist property, human rights organizations prove that they have become an organization that protects the interests of the state, that is, as a component of the administrative ruling system, a punitive tool of despotic order.

After the "socialist property protection" law was adopted on August 7, 1932, on August 19, a closed session of the YHC was held. At the meeting, the resolution "On the protection of socialist property and strengthening of collective farm construction" will be adopted. In this document, in addition to the law of August 7 on the protection of public (socialist) property and strengthening of collective farm construction of the People's Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China of the USSR, the YHC proposes to follow the following political guidelines [10]. They;

1. "Since public (socialist) property is the basis of Soviet society, it is a prerequisite for a planned socialist economy. Therefore, the main task of the government is to protect socialist property. Those who encroach on the socialist property are "enemies of the people". This is the main political fact of today. Due to this situation, the struggle against encroachers of socialist property is a class struggle", and the division of encroachers into socialist property into categories is discussed.

The main category of trespassers of socialist property - organized arsonists of socialist property, arsonists, perpetrators of explosions, and agents of foreign imperialist states, i.e. counter-revolutionary elements - were included. The ICC requires strict application of the prescribed punishment against them.

"Speculators, former private traders who entered the Soviet supply, trade, cooperative organizations" - are included in the second category of encroachers of this property. "If they commit theft in an unorganized manner or for theft of a small amount, they should be sentenced to 10 years in prison," he said.

The next category of trespassers of socialist property included the largest number of trespassers on collective farm property (living, dead inventory, collective farm fund, etc.). During the consideration of the case of those who belong to this group, the Court of Justice issues the following warnings to the judicial investigation organizations;

1. Kulaks who organize the theft of collective farm property, destroy collective farms, grain stealers for wholesale sale, kulaks who oppose the construction of collective farms and the Soviet economic system;
2. It is private property that is not included in the collective farm, intending to use the property of the collective farm for the sale of grain or its benefit. In addition, collective farmers who commit theft intending to sell collective farm property;

OGPU should punish most of the peddlers [11]. In this document, it is said that under no circumstances should the giants get amnesty. Now I will focus on the actual implementation of the

"socialist property protection" law by judicial and investigative organizations. From the date of adoption of the law of August 7 to February 1, 1933, the cases related to the "protection of socialist property" that were pending for more than 15 days accounted for 18% of all criminal cases, but the period of consideration of criminal cases in courts due to the law of August 7 did not exceed the length of the criminal law [12]. At the same time, the speed and quality of investigation of the HCJ were found to be low, and the work of crime detection organizations was unsatisfactory. The report of the YHC, which showed the non-implementation of the August 7 law, gave several examples of the misunderstanding of the said law by local investigative organizations. They:

1. Stalin's People's Court When the collective farmers Vorovyev and Dudin tied the farm horse near the hay, the hay fell and the horse's eyes were damaged. Kolkhoz farmers were convicted for damaging the eyes of a collective farm horse;
2. This court sentenced Kovchuk, a collective farm member, to 10 years in prison for hitting the collective farm horse twice with a shovel;
3. The Kordai District People's Court sentenced Samoilenko, a member of the collective farm, brigadier Samoilenko, to 10 years for doing his work in the name of the collective farm;
4. In the Karaganda region, under the leadership of court member Taranukhin, citizens Belov and Malykh were sentenced to death by shooting in absentia without ever being questioned and not confessing to the charges;
5. Filipov, a black worker, was sentenced to 10 years in prison for sipping 1 liter of vodka while distilling vodka;

During the review of the mentioned criminal cases, the YHC said that the main reason why the law enforcement organizations did not understand the "socialist property protection" law is that "the rich and wealthy who organize criminal cases go unpunished." The YHC sent 2 kulaks who stole socialist property in the Aksu district of Almaty region to 4 months of involuntary labor, and rich kulaks who stole ears of wheat from fields in the Kazakh village of Enbekshi were sent to Taldykorgan, Oktyabr, Kastek districts to 3 months of involuntary labor [13]. Dwelling on such scandals, in the report of the State Committee on the Law of August 7: "...in the first period after the adoption of the Law of August 7 (August 1932 - February 1, 1933), the courts did not understand the significance of this law and tried to circumvent the law. "The Supreme Court and the Kazakh branch of the Supreme Court will have to take many measures for those who use heavy punishments against the thieves of socialist property," it was said. The courts that sentenced those who encroached on socialist property to a term of less than 10 years were punished as right-wing opportunists. In particular, the courts of East Kazakhstan and West Kazakhstan, which sentenced those who encroached on socialist property to less than 10 years, were severely criticized by the YHC. He also pointed out that only 90 of the 555 people convicted in connection with the August 7 law in South Kazakhstan were sentenced to death and 10 years of imprisonment. The courts of East Kazakhstan and West Kazakhstan, which sentenced those who encroached on socialist property to a term of less than 10 years, were strongly criticized by the YHC. He also pointed out that only 90 of the 555 people convicted in connection with the August 7 law in South Kazakhstan were sentenced to death and 10 years of imprisonment. The courts of East Kazakhstan and West Kazakhstan, which sentenced those who encroached on socialist property to a term of less than 10 years, were strongly criticized by the YHC. He also pointed out that only 90 of the 555 people convicted in connection with the August 7 law in South Kazakhstan were sentenced to death and 10 years of imprisonment.

Since the law of August 7 is mainly directed against the rich-kulak class, the fact that there are few rich-kulaks in the criminal cases considered in connection with this law, they receive light punishment, and the facts of the closeness of the judicial investigation officers to the "rich-kulak" class are systematically monitored and blamed by the Judiciary. The employees of the human rights organizations were being held accountable. For example, people's court of Keles district of South Kazakhstan region Kokonyanov, people's investigator Lesovoy, local police inspector Menzhebaev, district prosecutor's secretary Moldabaev, file service of people's investigator Tilegenov, junior

militiaman Amankulov were brought to court for being connected with class enemies - rich kulaks [14]. In conclusion, since the implementation of the August 7 law was a political campaign conducted by the administrative-authoritarian system, during this campaign, since the protection of socialist property is a political campaign, human rights organizations have conducted a lot of public political work related to this law. Courts that did not combine judicial work with political interpretation were accused of being "right-wing opportunists". In the framework of this direction, from the publication of the Law "Protection of Socialist Property" to February 15, 1933, law enforcement held 1,310 meetings in 5 regions. At the meeting, he explained the August 7 law to the people. During this period, each regional court organized 20 sessions [15]. Between June 1, 1933, there were 85 meetings related to the August 7 law. The issue of attracting public prosecutors has also increased in importance. 1933 Until June 1, public prosecutors spoke 105 times in the trial. In addition, 49 visual courts were held in 14 regions between August 1932 and August 1, 1933 [16]. Although this campaign was carried out at a high pace, during the implementation of the law of August 7, punishment of law enforcement officers often took place. They were accused of not being able to implement the requirements of totalitarian order at their level. For example, the cases of Almaty city assistant prosecutor and 1 judge were submitted to the court. Another judge and 1 investigator were dismissed. 1 judge was reprimanded by the party. In addition, 1 district prosecutor and 1 people's judge were severely warned and reprimanded. Some employees of human rights organizations from the East Kazakhstan region were brought to court for not properly implementing the August 7 law [17]. The reason for punishing these employees was the small number of those accused in connection with the August 7 law. Now I will focus on the punishment measures carried out against the accused in connection with the law of August 7 by human rights organizations, and the social condition of the accused.

From the table, we can see that the investigators were active in the implementation of the August 7 law. At the same time, we can see from the table that prosecutors strictly monitor the criminal cases initiated in connection with the August 7 law. Therefore, we understand that almost all criminal cases have been completed.

Table 1 – 1932 From August 7 - 1933 About those punished until August 1 [18]

Region names	A criminal case has been initiated	Sent to the court by the crime detection authorities		Those submitted to the court	The criminal investigation bodies have stopped the criminal case		Prosecutors protested		Number of cases received	Number of completed cases
		investigators	prosecutors		investigators	prosecutors	For Relaxation	On another basis		
Almaty regional court	73	3	74	66	-	-	34	3	82	39
People's court	2536	939	999	4360	69	20	124	24	3201	2583
East Kazakhstan Regional Court	-	-	-	-	-	-	-	-	60	31
People's court	1143	534	571	2387	47	24	51	30	1369	1215
Karaganda regional	237	49	107	541	-	-	58	44	243	210

court										
People's court	2354	1143	692	3009	166	66	116	54	2845	2301
Aktobe regional court	167	76	26	-	-	-	-	-	167	105
People's court	2185	1139	876	-	30	17	70	14	1879	1489
Western Kazakhstan Regional Court	8	20	42	188	1	-	2	11	147	88
People's court	619	381	195	241	27	4	31	3	916	897
South Kazakhstan Regional Court	181	11	71	79	-	-	8	8	79	49
People's court	2328	2099	66	2446	14	24	17	22	2528	2181
Turksib	-	-	40	120	-	-	-	-	59	37
Everything										
Region courts	666	159	360	1014	1	-	102	66	837	559
People's courts	1165	6285	3399	13143	353	155	469	147	12732	10666
Everything	11831	6444	3759	14157	354	155	311	213	13569	11225

Table 2 – Social status of the punished and measures applied to them

16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	those who were punished
23345	2089	2359	107	3281	113	1988	554	3642	344	4289	620	2806	179	4981	442	
920	780	140	2	158	-	64	31	271	10	187	44	97	3	3	-	Including for waste
511	359	152	-	83	4	21	78	40	9	141	44	74	-	-	7	Punished communists
3012	8392	620	7	325	61	229	81	309	69	519	214	191	819	819	141	Ears, riches, and other harmful elements
927	883	44	4	136	-	76	9	192	9	48	2	66	14	36	6	The wealthy
5315	4786	529	9	381	33	546	53	1253	88	1143	165	744	31	719	210	Private property owners

8728	7271	457	-	1404	9	579	180	1055	58	1816	143	618	46	1799	21	Collective farm members
1756	1496	210	25	239	10	117	145	319	26	393	24	183	17	245	13	Senior employees
1280	1222	58	10	161	-	120	13	185	11	246	13	198	10	362	1	Workers
1853	1610	243	20	370	-	205	40	258	78	104	41	122	19	551	50	Employees
1474	1326	148	32	263	-	116	53	71	5	20	78	733	-	121	-	Number of defendants whose social status is not specified
592	19	573	19	-	38	-	75	-	70	-	207	-	48	19	116	Those sentenced to death by firing squad
303	-	-	-	-	32	-	53	-	38	-	112	-	27	-	41	Ears, etc. are harmful elements
16123	14776	1347	86	2513	44	1248	290	2711	226	3584	360	1593	86	3127	255	He was sentenced to 10 years, his property was confiscated
4884	4625	259	-	1432	-	218	93	304	16	325	80	548	70	1798	-	Land transferred
875	875	-	-	127	-	13	-	307	-	82	-	36	-	310	-	up to 5 days
3557	3363	194	22	416	5	234	39	856	36	609	56	486	20	762	16	Between 5-10 days
1952	1850	102	8	243	3	87	6	389	32	432	43	142	4	577	6	10-15 days
1248	1182	16	5	204	13	130	4	188	25	297	10	114	4	249	5	Between 15-30 days
677	588	89	-	288	24	282	2	-	2	7	57	-	-	-	4	More than 30 days
1658	1609	49	2	817	-	165	17	416	-	-	30	271	-	416	-	The review period is not specified

From the table, we can see that the social structure of the punished was dominated by private property owners and collective farm members. The reason is the sharp decrease in the number of

representatives of the rich-kulak class in these years and the destruction of the rich-kulak class by the totalitarian regime.

Table 3 – 1932 August 7 - 1933 Information about those punished between February 1

According to the judgments entered into legal force							Social status of the punished					Punitive measures			The nature of the proceedings								
Cases received	Completed ones	Not finished	Justified	Punished	Including for waste	Punished communists	Kulak-bailar and other harmful	The wealthy	Private property owners	Collective farm members	Senior staff	Worker	Employee	Unspecified social status	Shot was punished	Among them are the rich	Those sentenced to 10 years	World property was confiscated	Driven	Those who robbed collective	Robbers of a cooperative	Robbers of transport and railway	Robbers of property on water
6901	4570	1431	634	10444	186	131	1405	454	3165	3248	789	300	224	919	305	171	4949	1609	422	3651	269	96	9

Table 4 – Prosecution of those sentenced to the death penalty and 10 years imprisonment

Region names	Number of accused		Number of acquitted		For stealing industrial property		Convicted for stealing state farm property		Those who committed theft in state trade		Those who committed theft in collective farms		Those who committed theft in cooperatives	
					Those sentenced to death by firing	Those sentenced to 10	To be for years	for 10 years	To be shot	for years	To be shot	for years	To be shot	for years
Almaty region	23	17	-	-	-	-	4	9	-	-	44	84+	1	4+
	36	6									204		60	
East Kazakhstan region	18	15	-	19+95	-	-	3	78	2	23	26	570	6	41
	80	1					0							
Karaganda region	27	14	-	49	-	-	-	64	-	41	10	752	-	22
	49	5												
Aktobe region	12	45	-	-	-	-	-	-	-	-	5	9	-	-
	82													
Western Kazakhstan region	85	35	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	6													
South	75	47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

present, the resistance of the rich class is intensifying in the vicinity of two very important issues. It is a campaign of grain preparation and the issue of protection of public property... Public property is an honorable property, property that no one can touch with a cold hand. This is one of the main slogans of the people of the Union of Soviets, which is about building a social society. ... On the other hand, many articles contend that rich people, their agents, and thieves who try to steal and waste public property should be dealt a merciless blow [20].

And in practice, the majority of those punished under the August 7 law were collective farm members [21]. The fact that the punished rich kulaks and other foreign elements are only in the third place shows that the Bolshevik campaigns against the rich kulak class were successful in those years. The implementation of the law on the protection of socialist property by human rights organizations did not meet the requirements of a totalitarian order. That is, the fact that the government and the party planned and planned to punish the rich-kulaks and their "foreign agents" of the law of August 7 was not properly implemented, not because the rights protection organizations showed laxity in punishing the rich-kulak class, but because the rich-kulak class was destroyed in the country during these years. The YHC considers this situation one-sided, "the courts are not able to find the organizers of the attack on the socialist camp, the alien elements of the class that encourage the theft".

It is known that in 1931-1932, Kazakhstan was ravaged by famine, and the people's condition was very serious. The people were trying to find a way out of the impasse, trying to find a way out of the impasse. Therefore, the problem of hunger pushed not only the rich-kulak class but also the Soviet government and party workers to encroach on state property. Many articles have been written about this issue in the "Enbekshi Kazakh" newspaper. For example, more than seven hundred cattle were slaughtered in the village council of Baskaragai district. The brother and the secretary of the village council saw it but did not take any action. Instead, he was eaten by a wolf, lost, stolen, taken away by the country he moved to," and committed a false act [23]. "Aken Kulymbetuly, the Soviet brother of the village of Badam, Arys (South Kazakhstan), was a descendant of Shonjar from his seven ancestors. He created the tradition of his ancestors, attracted his friends, and wealthy people, political and economic tasks in the village are placed at their feet. ... As the head of the collective farm, Aken slaughtered 5 stallions and 4 foals, sold 12 horses to the market, and 30 horses were stolen without reason," the article says [24].

In conclusion, the "socialist property protection" law also brought great harm and sorrow to the Kazakh people. The activities of the human rights organizations that fulfilled the requirements of the administrative-ruling system were greatly exaggerated, and the totalitarian order became stronger.

Conclusion

Soviet ideologues solved the problem of people's encroachment on socialist property not because of famine, but because of "the influence of rich families and foreign agents", and "rich-kulak propaganda", and strengthened punitive measures against encroachers of state property. It is known that in these years, human rights organizations became an integral part of the administrative-ruling system of the council and fulfilled the demands of the party without fail. Human rights were not taken into account during this campaign, false accusations were made and prisons were overcrowded. The law on the protection of socialist property, which was born on August 7, 1932, was continued during the years of the existence of the Soviet state and was included among serious crimes.

REFERENCES

- [1] Fedorov, K. (1964) *Istoriya sovetskogo gosudarstva i prava* [The history of the Soviet state and law] Rostov: *Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta - Rostov University Publishing House* [In Russian].
- [2] Omarbekov, T. (1993) *Sharualarga shabuyl qalaj zhasaldy* [How the attack on the peasants was carried out] *Aqiqat*, 9, 62-69. [In Kazakh].

- [3] Omarbekov, T. (1995) Qazaqstanda revolyuciyaalyq zandylyq qalaj zhyrgizildi? [How was the revolutionary legitimacy carried out in Kazakhstan?] *Aqiqat*, 4, 29-32. [In Kazakh].
- [4] Omarbekov, T. (1997) 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti. Komekshi oqu quraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s. Auxiliary training manual] Almaty: Sanat [In Kazakh].
- [5] Qozybaev, M.Q., Abylhozhin, ZH.B. & Aldazhumanov, K.S. (1992) Kollektivizaciya v Kazahstane, tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan, the tragedy of the peasantry] Alma-Ata [In Russian].
- [6] Abylhozhin, ZH.B. (1997) Oчерки social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana XX veka. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan of the twentieth century] Almaty. Turan [In Russian].
- [7] Moldahanova, G.I. (1999) Deyatel'nost' OGPU v Kazahstane [USPA activities in Kazakhstan] *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [In Russian].
- [8] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380,1, 268, 16 p. [In Kazakh].
- [9] QRPA, [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] 141, 1, 268, 21 p. [In Kazakh].
- [10] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 268, 57 p. [In Kazakh].
- [11] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 59 p. [In Kazakh].
- [12] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 8 p [In Kazakh].
- [13] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 2, 413, 4 p [In Kazakh].
- [14] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 2, 413, 5 p [In Kazakh].
- [15] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 6 p [In Kazakh].
- [16] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 7 p [In Kazakh].
- [17] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 2, 413, pp 4-5 [In Kazakh].
- [18] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 2, 451, 11 p [In Kazakh].
- [19] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 2, 456, 1 p [In Kazakh].
- [20] Musaully, A. (1932) *Bai-kulak qarsylygynun qazirgi turi* [Modern form of Bai-Kulak resistance] *Socialdy Qazaqstan* [In Kazakh]
- [21] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 1 p [In Kazakh].
- [22] QROMA, [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] 1380, 1, 267a, 2 p [In Kazakh].
- [23] Enbekshy Qazaq, (1932) *Bastygy bai, kulak, olardy qostaushi Kenes agasy ne hatshysy zheti zhuz maldy qyrghan* [The head of the rich, kulak, who added and the Soviet brother killed seven hundred animals] [In Kazakh]
- [24] *Socialdy Qazaqstan* (1932) *Badamda bay kulaktyn uyasy bar* [Bai-kulak has a home in Badam] [In Kazakh]

Сағнайқызы. С., Сартаев С.А., Бегалиева А.К.
**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ХОДЕ
РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНА "О ЗАЩИТЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
СОБСТВЕННОСТИ"**

Аннотация. Известно, что на фоне красного террора в 1931-1932 годах Казахстан был охвачен массовым голодом, состояние населения было тяжелым. Люди пытались найти выход из тупика, обдумывая, как не умереть от голода. Кампания по защите социалистической собственности, начавшаяся в 1927-1928 годах наряду с кампаниями по уничтожению богатых, заготовке зерна и мяса, также вызвала большой стресс у населения. Голодные набаты подтолкнули население к подписанию государственной собственности. В ходе этой кампании советские правозащитные организации проявили активность и допустили различные преувеличения. Даже те, кто осуществлял эту кампанию, стали подчиненными административно-командной системы. Правоохранительные, административные организации также в ходе этой кампании допустили превышение полномочий, в ходе выполнения поручений Коммунистической партии нарушили права человека. Если учесть, что на стороне похитителей социалистической собственности был в основном простой народ, то поначалу это противоречит концепции большевиков о том, что «советские правозащитные организации защищают интересы простого народа». В ходе исследования подробно раскрываю деятельность правоохранительных организаций в ходе кампании по защите социалистической собственности.

Ключевые слова: ОГПУ; социалистическая собственность; красный террор; советская администрация-властная система; преувеличение; голод.

Сағнайқызы. С., Сартаев С.А., Бегалиева А.К.
**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ «СОЦИАЛИСТІК МЕНШІКТІ ҚОРҒАУ»
ЗАҢЫН ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ**

Андатпа. Қызыл террор аясында 1931-1932 жылдарда Қазақстанды жаппай аштық жайлап, халықтың жағдайы ауыр болғаны белгілі. Халық қалайда аштан өлмеудің амалын қарастырып, тығырықтан шығатын жол іздеп қиналған. 1927-1928 жылдарда басталған байларды жою, астық, ет дайындау науқандарымен қатар жүргізілген социалистік меншікті қорғау науқаны да халыққа үлкен күйзеліс әкелген. Ашаршылық нәубаты халықты мемлекеттік меншікке қол салуға итермелеген. Аталмыш науқан барысында да кеңестік құқық қорғау ұйымдары белсенділік танытып, түрлі асыра сілтеушіліктерге жол берген. Тіпті, осы науқанды жүзеге асырушы әкімшіл-әміршіл жүйенің қолшоқпарына айналған. Құқық қорғау, әкімшілік ұйымдар бұл науқан барысында да билік пұрсатын асыруға жол берген, коммунистік партияның тапсырмасын орындау барысында адам құқығын аяқасты еткен. Социалистік меншікті ұрлаушылар тарапында негізінен қарапайым халық болғанын ескерсем, әуел бастағы большевиктердің «кеңестің құқық қорғау ұйымдары қарапайым халықтың мүддесін қорғайды» деген концепциясына қайшы келеді. Зерттеу тақыры барысында құқық қорғау ұйымдарының социалистік меншікті қорғау науқаны барысындағы қызметін жан-жақты ашамын.

Кілт сөздер: ОГПУ; социалистік меншік; қызыл террор; кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе; асыра сілтеу; ашаршылық.

UDC 9.93/94

IRSTI 03.20: 61.43.32

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).58

Shakir Aitaliev**Kazan Federal University, Kazan, Russia****E-mail: Aitaliev_shakir@mail.ru****CHEMICAL-TACTICAL SERVICE IN THE YEARS OF THE CIVIL
AND GREAT PATRIOTIC WARS AND ACTIVITIES OF GENERAL
Sh. DZHEKSENBAEV**

***Annotation.** Chemical and biological weapons are the main component of weapons of mass destruction in many countries of the world. The article describes some of the international legislation and agreements related to chemical weapons, the origin and history of the development of the chemical division.*

The article describes the study and educational institutions of the military-chemical direction in the first and second world wars. One of the specialists with a higher education in the chemical troops is the first Kazakh Major General of the Technical Troops Sh. Dzheksenbaev. The article highlights his path from an ordinary soldier to a general of the technical troops of the USSR. The article describes the military operations of military chemists during the Great Patriotic War on the Bryansk front, the Kursk Bulge, etc. and after the end of the Great Patriotic War.

***Keywords:** Red Army; chemical weapons; Convention; laboratory; headquarters; front; poisonous gas; military chemist.*

Introduction

In general, the history of military conflicts of the XX century showed that chemical weapons, despite their lethality, were not sufficiently effective. The success of its use depended on the weather, and when the direction of the wind changed, the side using poisonous gases itself could suffer from them. Therefore, chemical weapons have not received wide distribution. It was used locally, under the right conditions. Nevertheless, military chemists were part of the armed forces of almost all countries that were to become opponents in the upcoming war.

The appearance on the battlefields of the First World War of tanks and aircraft forced the military leadership of the country at that time of the USSR to begin the technical re-equipment of the Red Army, using incl. latest developments in the field of chemical science.

During World War I, infantrymen fought tanks with Molotov cocktails. Weapons were rarely used correctly, and therefore their use in most cases was ineffective. It was with the help of military chemists that incendiary mixtures were improved, and subsequently used not only in a collision with enemy tanks, but also as obstacles in the way of the enemy, air bombs and weapons of ground-based flamethrower platoons [1].

One of the brightest personalities who contributed to the development of military chemistry is Major General of the Technical Troops Sh. Dzheksenbaev, in connection with the technical equipment of the Red Army and the improvement of its organization, at that time he was asked to transfer to the military chemical service.

Materials and Methods

In September 1930, Sh. Dzheksenbaev began to study at the courses. The Higher Military School of the Red Army was established in January 1920 on the basis of the former Moscow Soviet military gas engineering courses. The main purpose of the school was to generalize the experience of using chemicals in the First World War and use it to develop the military chemical business of

the Red Army, as well as to train specialists to manage military chemical units. In addition, the school trained commanders for anti-chemical (anti-gas) defense units.

During the American Civil War, there were also proposals to use artillery shells filled with chlorine, hydrogen cyanide (a binary system consisting of potassium cyanide and hydrochloric acid), arsenic compounds, or poisonous plant materials (for example, Capsicum, Piper, Veratrum) [2].

The memory of centuries also brings us evidence of how the inhabitants of many Russian cities, defended themselves from the attack of the Genghis Khan hordes, resorted to the help of flammable means. The Kazakh people still have legends in which smoke and incendiary means are called the "yellow indomitable snake."

In truth, the hot mixture, called by the wisdom of the people the "yellow snake", came to us from time immemorial. But in the military-chemical business as such, it arose and developed during the First World War in 1914-1918. In essence, it was intended to solve two problems: the development of methods for the combat use of various chemicals (gases and other toxic substances) in military operations to destroy and reduce the combat capability of enemy manpower, the development and use of appropriate means of protection against chemicals used for combat purposes.

Thus, the military-chemical business consists of two parts that are independent in terms of tasks, but closely interconnected in terms of technology and tactics: the use of chemical agents (chemical attack) and anti-chemical defense (chemical, anti-gas defense). At the same time, each of these units has its own special means, methods and tactics, as well as different meanings for individual branches of the military. The troops of radiation, chemical and biological protection originate from the gas defense service, created during the First World War. So, if the means of chemical attack were used during the First World War mainly by artillery and special chemical troops, then gas defense was organized and carried out by all branches of the armed forces without exception.

The inadmissibility of the use of weapons of mass destruction was mentioned in the St. Petersburg Declaration of 1868, the Declaration of the Brussels Conference of 1874, as well as in the Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907, respectively. It is appropriate to note here that the representatives of the United States and Great Britain, who actively spoke in favor of the 1899 convention, did not actually sign it, and the representative of the United States did not sign the 1907 convention either. Kaiser Germany signing the conventions of 1899 and 1907 on the non-use of chemical weapons in war, and then the first to use chemical weapons.

The Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction (CWC) was signed in Paris on 13 January 1993 after difficult negotiations. The Convention entered into force on April 29, 1997, and so far 190 countries have participated in the Convention. It has been signed but not yet ratified by two countries (Israel, Myanmar); and four countries have not yet signed the Convention (Angola, Egypt, South Sudan, Democratic People's Republic of Korea).

Under Article I of the Convention, each contracting country undertakes not to develop, produce, otherwise acquire, stockpile, stockpile or transfer chemical weapons under any circumstances. The contracting country undertakes not to use chemical weapons, not to conduct any preparation for their use for military purposes and to destroy its own chemical weapons and their production facilities under its jurisdiction and control. It also undertakes the destruction of all chemical weapons remaining on the territory of another contracting country [3].

The Germans' confidence in victory with the help of chemical weapons was also strengthened by the knowledge of the weakness of the enemy's industry: "Through a very subtle trade policy," Dzheksenbayev stated, "Germany, trying all the time to keep the chemical initiative in its hands, managed even before the war, if not to strangle, then to a significant extent to delay the development of the organic chemical industry in other countries."

And a powerful production base allowed Germany to establish mass production of chemical warfare agents: "In total, up to 50,000 tons of deadly gases were produced by only three large plants."

The industrial success of the French should also be noted because the Germans did not allow the thought that any of the allies would be able to establish the production of mustard gas.

The USSR chemical industry also achieved significant success, managing in a short time to organize the production of all the substances necessary for the production of poisonous gases.

Officially, the chemical service of the Red Army was formalized by order of the Revolutionary Military Council of the Republic of November 13, 1918, according to which its main task was to organize anti-chemical protection of troops. Later, it was also tasked with the use of flamethrower-incendiary substances and neutral masking smoke.

Over 1,300,000 people were gassed in World War I between 1914-1918, and over 90,000 of them died, as a result of the use of phosgene and hydrogen cyanide. In the First World War in the same years, flamethrowers first appeared in everyday life. USSR engineers were the first to invent a high-explosive flamethrower. Thanks to the inventions of USSR engineers and scientists, the Red army in 1914-1918 in equipping with incendiary means, it was much superior to foreign armies, including the German one.

After the end of the civil war, the government took all measures to prohibit chemical weapons. In 1922, at the Genoa Conference, representatives of our country put forward a project to ban the use of poisonous substances and other means of mass extermination, but met with opposition from the delegations of the imperialist states. As you know, in 1925 in Geneva, several European states drew up a protocol in 1928, United States of America - only in 1975. In 1929, a Soviet delegation submitted to the League of Nations disarmament commission a draft ban on the manufacture of poisonous substances, but it was rejected by representatives of the imperialist countries.

By 1931, the chemical service of the Red Army was headed by the military chemical department, headed by Ya. M. Fishman. In military districts, armies, rifle and cavalry corps, divisions and regiments, the positions of chiefs of the chemical service were introduced, whose duties included the organization of anti-chemical protection of troops and chemical training.

So, gradually, step by step, Sh. Dzheksenbaev learned the features of the military chemical business. But in addition to this discipline, general education was also intensively studied, with an emphasis on chemistry; organic, inorganic and analytical chemistry, and also studied physics, mathematics, Russian language. Of course, in order to master all this, a great return, hard work was required.

The Nazis hatched plans for a blitzkrieg, and feverish preparations were underway for it. And at the same time, a lot of space was given to the use of chemical weapons. Now, from the documents seized at the beginning of the war by units of the Red Army, it is reliably known that German fascism, in terms of one of the options for a "blitzkrieg", provided for the widespread use of poisonous substances.

To this end, in fascist Germany, on the basis of the chemical giant IG Farbenindustrie, a powerful highly developed industry was created to improve old and develop new fast-acting, highly toxic substances, such as tabun, sarin, soman. At the same time, large stocks of these nerve agents were created [4].

On July 22, 1941, the Pravda newspaper transmitted an evening message from the Soviet Information Bureau, which said: "On July 15, in the battles west of Sitnya, east of Pskov, during the retreat of German units, our troops captured secret documents and chemical property of the 2nd battalion 52 enemy mortar chemical regiment. One of the captured packages contained the secret instruction ND No. 199 "Shooting with chemical projectiles and mines" of the 1940 edition and secret additions to the instruction sent to the troops on July 11 of this year.

These documents contain carefully elaborated instructions on the technique and tactics of using poisonous substances on a large scale. In addition to the instruction, it is indicated that the chemical troops will receive new mortars of the “40” sample, 10 cm caliber and “C” sample, as well as new chemical mines.

The German secret documents seized by the Red Army units exhaustively prove that German fascism, foreseeing the inevitable collapse of the "blitzkrieg" tactics, is secretly preparing a new monstrous atrocity - the widespread use of poisonous agents. The active German troops have special chemical units for poisonous substances.

Stationary front-line chemical testing laboratory did a great deal of work to create more effective flamethrower-incendiary recipes for high-explosive flamethrowers. For example, a new formulation has been developed that provides a long range of the fire “jet”, the duration of exposure and a high combustion temperature.

Regular gatherings of specialists from army laboratories were held. They discussed the work carried out, current tasks, studied samples of captured chemical property, and introduced new methods of analysis. It should be noted that the front-line chemical laboratory maintained constant contact with the Moscow Research Institute. Laboratory employees were sent to the institute every year for consultations, familiarization with new methods, and for obtaining equipment and reagents.

The front-line chemical laboratory throughout the war functioned skillfully, competently and efficiently, providing the front headquarters with the necessary information.

There is a proverb among the Kazakhs: in the hands of a craftsman, the snow will catch fire. And now, from the 13th Army, joyful news reached the headquarters. She was sent 2,800 incendiary bottles and 550 gas mask bags, and, as was clear from the reports, not by chance. The fighters of this army used incendiary bottles wherever possible, destroyed tanks and vehicles of the Nazis with them, threw them at bunkers and houses where the enemy was located, and resourcefully used them in reconnaissance.

The military exploits of Shakir Dzheksenbaev are well documented in the memoirs of the direct participants in the events. So, for example, the writer Vladimir Uspensky, publishing the memoirs of Nikolai Lukashov "Privy Advisor to the Leader", wrote the following: “Once they came across a captured van and Sh. Dzheksenbaev immediately converted it into a stationary front-line chemical testing laboratory and, together with his subordinates, developed recipes for high-explosive flamethrowers with a long burning time, as well as mines, ampoules aviation incendiary ampoules, remote incendiary ampoules and grenades, aviation bombs with granular phosphorus, signal and smoke bombs. Subsequently, they were extremely effectively used to destroy enemy manpower and equipment. They released thousands, this is a whole arsenal of effective ammunition in such a difficult wartime! Of course, this turned out to be, by the way, “after all, our significant strategic reserves were either destroyed during the retreat, or went to the enemy, and the industry, which moved to the east, only settled down in new lands. Well, just fight with your bare hands...” [5].

With the direct participation of Shakir Dzheksenbaev during the offensive operation of the Battle of Kursk in the second half of July 1942, Molotov cocktails were supplied to the 3rd, 38th, 48th, 50th armies. Viscous sticky, burns with high temperature. Enemy tanks burned like firewood. Bottles with fire mixture - against tanks?! Our fighters managed to defend their positions, they felt protected: incendiary bottles destroyed pillboxes, bunkers, tanks, vehicles, ammunition depots, enemy gas storage facilities, warehouses, airfields were on fire, aircraft, this sowed panic in the enemy's battle formations, the enemy suffered losses in manpower and equipment.

In the hands of a brave fighter, an incendiary bottle is a formidable weapon. It was at this time that Sh. Dzheksenbaev's talent as a military specialist with creative thinking manifested itself, he held meetings of specialists from different army units, at which achievements and experience were discussed.

In his memoirs “And the smoke of war is bitter,” S. Dzheksenbaev recalled: “In battles, the 15th Air Army from U-2 and IL-2 aircraft widely used throwing ampoules of AJ-2 filled with granular phosphorus. So, on August 25, 1942, under the cover of fighters, they bombed enemy airfields in Kursk. On the ground, 16 enemy planes burned down, a gas depot was blown up, hangars, separate utility buildings of the air town were set on fire, 9 points of anti-aircraft artillery were suppressed, 10 enemy planes were damaged” [6].

Results and Discussion

Thus, the Great Patriotic War of 1941-1945. ended with the Great Victory of the Soviet people over Nazi Germany.

After the war, Major General Sh. Dzheksenbaev learned about the experiments of the Nazis in the development of effective chemical and biological toxic substances. For such work, special polygons were built. General Sh. Dzheksenbaev saw such premises: giant boxes stretching for hundreds of meters, each of which was designed to be exposed to a certain poisonous substance. In such a box, the Nazis brought people without a gas mask and let a gas jet. Gas vapors acted asphyxiating and in a few minutes not a single prisoner of war was left alive.

Although the reduction of the Armed Forces of the USSR was carried out, not everything was calm in the world. The atomic bombs dropped on the orders of the US government on Hiroshima and Nagasaki simply served as the beginning of the so-called "cold war" against the Soviet Union and the people's democracies.

The interests of national security, as well as high-quality training of command personnel, require the development of the best traditions of the armed forces of the Motherland at the present time. Their spokesmen and bearers have always been commanders and military leaders distinguished by their strong spirit, patriotism, deep strategic and operational thinking. Their life and deeds are not only an edification to posterity, but also an example to follow. Like all people, modern officers differ from each other in character, mindset, physical data, and upbringing. Because of this, for each of them, any hero of past years close to him in spirit can become a life example.

REFERENCES

- [1]. <https://e-history.kz/ru/news/show/4649>
- [2]. Hasegawa, G.R. Proposals for chemical weapons during the American Civil War. *Mil. Med.* 2008, 173, 499–606).
- [3]. Pitschmann V. Overall view of chemical and biochemical weapons. *Toxins (Basel)*. 2014 Jun 4;6(6):1761-84. doi: 10.3390/toxins6061761. PMID: 24902078; PMCID: PMC4073128).
- [4]. Evison D, Hinsley D, Rice P. Chemical weapons. *BMJ*. 2002 Feb 9;324(7333):332-5. doi: 10.1136/bmj.324.7333.332. PMID: 11834561; PMCID: PMC1122267)
- [5]. Uspensky V.D. "The leader's Secret Adviser", volume 3, p. 59 [Uspenskij V.D. «Tajnyj sovetnik vozhdja» Tom 3 s. 59].
- [6]. Jacksenbaev Sh . "... And the smoke of war is bitter": Memoirs/Lit.notes of M. Suleimenov./ Alma-Ata, "Zhalyn", 1985 With 212 [Dzheksenbaev Sh. «...I gorek dym vojny»: Vospominanija/Lit.zapis' M. Sulejmenova./ Alma-ata, «Zhalyn», 1985 g. S 212].

Айталиев Шакир

ХИМИКО-ТАКТИЧЕСКАЯ СЛУЖБА В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ И ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙН И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕНЕРАЛА Ш. ДЖЕКСЕНБАЕВА

Аннотация. Химическая и биологическая оружия основная составляющая часть оружия массового поражения во многих странах мира. В статье описаны некоторые международные законодательства и соглашения, относящиеся химическому оружия, возникновения и история развития химических подразделении. В статье излагается учеба и

учебные заведения военно-химического направления в первой и второй мировых войн. Одним из специалистов с высшим образованием химических войск является первый казахский генерал майор технических войск СССР Ш.Джексенбаев. В статье освещена его путь от рядового бойца до генерала технических войск СССР. В статье изложены боевые действия военных химиков в годы Великой Отечественной Войны на Брянском фронте, Курской дуге и т.д. и после окончания Великой Отечественной Войны.

Ключевые слова: Красная армия; химическое оружие; Конвенция; лаборатория; штаб; фронт; ядовитый газ; военный химик.

Айталиев Шакир

АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ САЛАСЫ ЖӘНЕ ГЕНЕРАЛ Ш. ЖЕКСЕНБАЕВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Көптеген елдерде химиялық және бактериологиялық қару жаппай қыру құралының негізі болып саналады. Мақалада химиялық бөлімдерінің даму тарихы, халықаралық келісімдер мен заңнамалық негіздері келтіріледі.

Сонымен қатар бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі әскери-химиялық бағыттағы оқу орындары мен оқу процестері баяндалады. Жоғарғы білімі бар химиялық қару маманы болып КСРО көлемінде қазақтың тұңғыш генералы Ш.Жексенбаев екені анықталды. Мақалада оның қатардағы жауынгерден, КСРО техника әскерінің генералына дейінгі әскери жолы баяндалады.

Мақалада әскери химиктердің Ұлы Отан соғысы кезіндегі Брянск майданындағы, Курск доғасындағы және т.б., және Ұлы Отан соғысынан кейінгі жауынгерлік әрекеттері баяндалады.

Кілт сөздері: Қызыл армия; химиялық қару; Конвенция; лаборатория; штаб; майдан; улы газ; әскери химик.

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

УДК 551.76

МРНТИ 38.29.21

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).59

Қайыржанова А.Р., Қуанышқызы А., Серік А.С., Якупова Д.Б.,
Ахмеденов К.М.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: yakupova_j@mail.ru

ЮРСКИЕ И МЕЛОВЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ ЖЫЛЫЙСКОГО РАЙОНА АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье описаны юрские и меловые отложения гор Койкара, Иманкара, урочища Акиша (Акчи) Жылыойского района Атырауской области Республики Казахстан. Материалом для работы послужили наблюдения и находки, произведенные весной 2023 года в Жылыойском районе, близ гор Койкара, Иманкара, урочища Акиша. Район гор Койкара и Иманкара представляет одну из наиболее интересных местностей в Атырауской области для изучения палеофауны и осадочных отложений. Юрские отложения сложены глинистыми песками с конкрециями плотного песчаника, глинами с ярко-желтыми железистыми корочками. Меловые отложения сложены песками, меловыми глинами и мергелями. Были найдены остатки беспозвоночной фауны, такие как головоногие моллюски *Belemnitella mucronata*, двустворчатые моллюски *Gryphea dilatata*, панцирь морского ежа *Echinocorys* sp., одиночные кораллы-склерактинии *Caryophyllum similotrochus*.

Ключевые слова: Атырауская область; палеофауна; отложения; урочище; *Belemnitella*; *Gryphea*; *Echinocorys*; *Caryophyllum*.

Введение

Район образован в 1928 году под наименованием Жилокосинский район. В 1963 году переименован в Эмбинский район. Современное название с 7 октября 1993 года.

Территория района составляет 29,4 тыс. км². Район расположен на северо-восточном побережье Каспийского моря. Рельеф территории равнинный. Западную часть района занимает Прикаспийская низменность, восточную плато Устюрт. В северной части располагаются солончаки, в южной – пески Каракумов. Абсолютные высоты варьируют от 26 до 221 м; самая высокая точка гора Желтау. По территории Жылыойского района протекает река Эмба. Также присутствует некоторое количество небольших солёных озёр и пересыхающих летом рек. Район богат полезными ископаемыми, среди них нефть и газ, месторождения которых связаны с соляными куполами (диапирами). Зима относительно тёплая, лето жаркое. Средняя температура января –9°С, июля 26°С. Среднегодовое количество осадков 140-150 мм. Почвы серозёмные и солончаковые, также распространены такыры [1].

В геологическом отношении территория Жылыойского района разделяется на две части: восточную, сложена выходами меловых отложений и западную, представленная комплексом палеоценно-олигоценых отложений морского и эолового происхождения (рис.1) [2].

Материалы и методы исследования

Материалом для работы послужили наблюдения и находки, произведенные в мае 2023 года в Жылыойском районе, близ гор Койкара, Иманкара, урочища Акша (рис.5) . Материалы были изучены с использованием опыта и методик, применяемых в классической палеонтологии.

Результаты исследования

Гора Иманкара расположена в Жылыойском районе, в 60 км к северо-востоку от города Кулсары, в 34,4 км к север-северо-востоку от с. Аккизтогай.

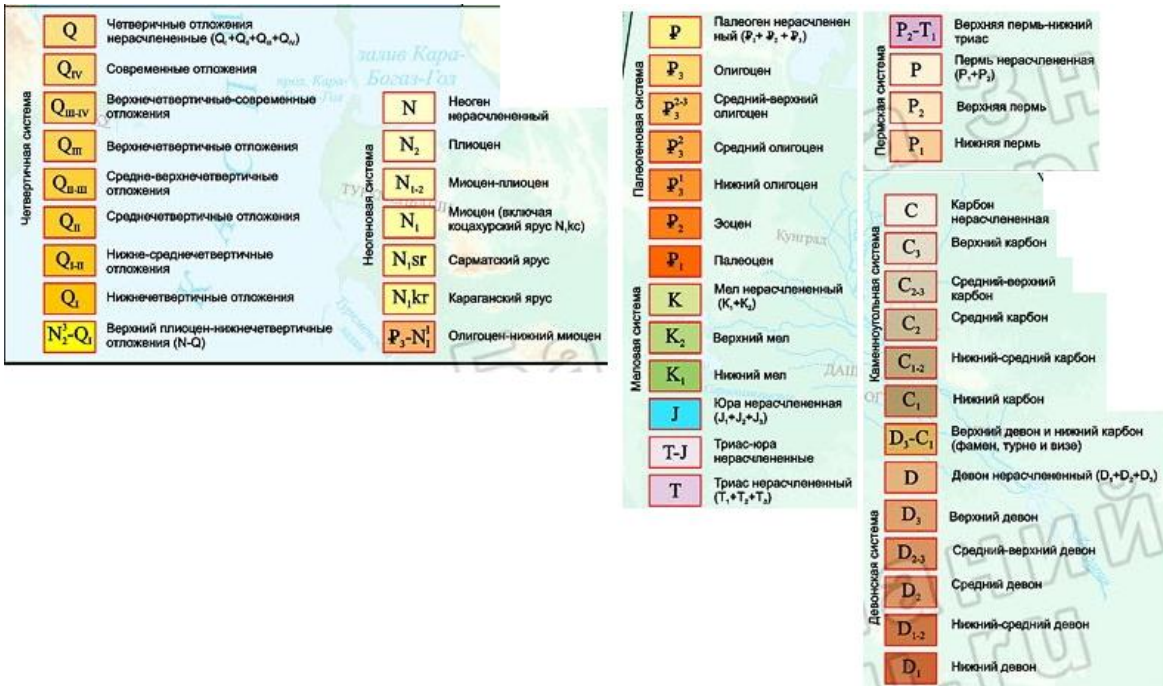
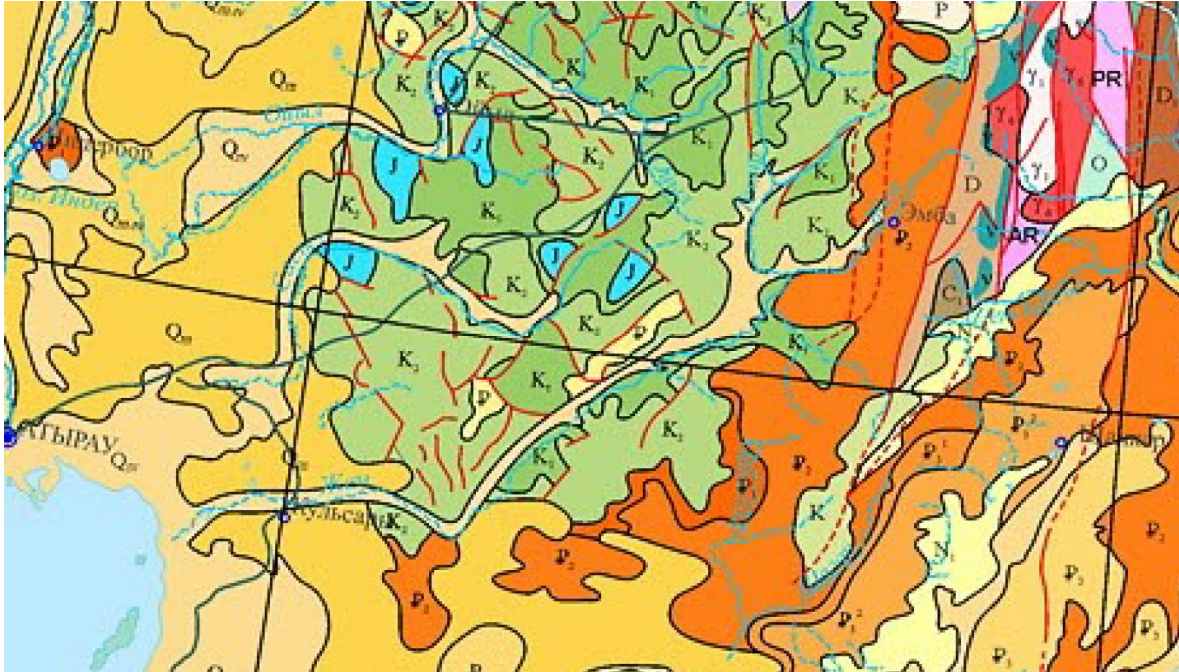

Рис. 1. Геологическая карта Жылыойского района (1:5 000 000) [3]

Общее направление её меридиональное. К югу она понижается и пласты, слагающие её, уходят под толщу мела, образующего далее обширное плато Аккегершын [4].

Рис. 2. Гора Иманкара
(Фото Д.Б. Якуповой)

Рис. 3. Гора Койкара
(Фото К.М.Ахмеденова)

К северу, по меридиональному направлению отходит гряда, почти достигающая колодцев Чолтокай. На западе расстилается низина, отделяющая Иманкару от Койкары, в северной части которой проходит небольшая, меловая возвышенность Косакши.

Меловые холмы в южном направлении уменьшаются в размерах и возле средней части горы совершенно исчезают с поверхности, но немного западнее возвышаются более рельефно выраженные холмы, отделенные от южного конца Иман-кары неширокой долиной. На этих холмах проходит грядка, сложенная песчаниками, к югу они понижаются и скрываются под меловой свитой Ак-керегешен тау. Очертания самой Иман-кары обусловлены, главным образом, ее тектоническим характером. Представляя изоклинальную, падающую, в общем, на востоке гряду, Иман-кара с востока понижается очень пологи, западный же ее край крут и обрывист, особенно на северном конце. Южнее он сопровождается целым рядом параллельно вытянутых холмов и небольших террас, соответствующих каждый простирацию той или иной свиты пластов, слагающих гору (Рис.2).

На северном конце у основания горы лежат самые верхние горизонты апта, а альб обнажается только в нижней трети горы. Южнее, у антиклинального вздутия в основании горы лежат готеривские и барремские ярусы, а альб лежит уже в верхней трети горы. В месте нового перегиба низы альба находятся снова в основании горы, а на южном конце в ее основании находятся только сеноман.

Обнажения Иманкары представлены песчаниками с конкреционными стяжениями, рыхлыми глауконитовыми песчаниками. У основания Иманкары с западной стороны были найдены головоногие моллюски *Belemnitella mucronata* (рис.6, 7) из верхнемеловых отложений. Верхняя граница юрской свиты условно может быть проведена по слою представленному мергелями и сланцами с двустворчатыми моллюсками *Gryphea dilatata* семейства *Grypheaidae* (рис.8).

Гора Койкара представляет собой возвышенность, вытянутая в меридиональном направлении и слегка изгибающаяся подковообразно на восток, обнажает один из наиболее

полных геологических разрезов исследованного пространства. Тектоническая форма г.Койкара – изоклиальная складка, представляет явление вторичное, обусловленное процессами денудации, действовавшей в комбинации с явлениями более поздней дизъюнктивной дислокации.

Рис. 4. Косо-слоистые конкреции в основании г. Койкара (Фото Д.Б. Якуповой)

Тектоническая форма г. Койкары брахиантиклиналь, немного вытянутый в меридиональном направлении и наиболее интенсивно изогнутый на северном конце, а на южном постепенно погружающийся. Благодаря этому здесь и выступают на поверхность самые низкие горизонты отложений, развитых в этом районе, глины, угленосные сланцы и песчаники юрского возраста (рис.3).

Противоположный склон, составляющий пологое подножие Койкары усеян множеством крупных конкреций песчаника (рис.4).

Рис.5. Горы Иманкара, Койкара, урочище Акша (Акчи) на спутниковой карте [5]

Юрские отложения представлены глинистыми песками с конкрециями плотного песчаника, глинами с ярко-желтыми железистыми корочками, песчаниками со стяжениями сидерита, лимонита и растительными остатками. Меловые отложения представлены

зеленовато-серыми рыхлыми песчаниками с нижне-альбской фауной: *Cuculaeaglabra* Parkinson; *Cerithium* aff. *Wundstorfi* Wollm.; *Naticagaultianad*'Orb.; *Leeumeriella tardefurcata* Leym.

Сеноманские отложения представлены лимонно-желтые песчанистыми глинами с прослоями серых глин и фауной *Caryophyllum similitrochus*.

Рис. 6. *Belemnitella mucronata* (с дорсальной стороны)

Рис. 7. *Belemnitella mucronata* (с вентральной стороны)

Рис. 8. Морские двустворчатые моллюски *Gypheea dilatata*

Урочище Акша описано лишь в работе ученого-геолога Н.Н.Тихоновича [6]. Между Койкарой и Иманкарой находится плоская и широкая долина, представляющая пологую тектоническую мульду. На западе она образована восточным склоном Койкары, на востоке западным склоном иманкаринского брахиантиклиналя. Сеноманские отложения выступают только в крыльях этой мульды, в средней же части она покрыта отложениями сеноманского

писчего мела, выходы которого можно наблюдать на восточном склоне северной оконечности Койкары, вдоль Алимбайской гряды и на юго-западном конце иманкаринского антиклинала. На северном конце, строение мульды усложняется, так как здесь к северу от живописной меловой возвышенности Косакши, обрывающейся небольшим уступом над долиной р. Кайнар и возникает пологий антиклиналь, в урочище Акчи (рис.9). Небольшая возвышенность в урочище Акчи представляет северное окончание меловой гряды Косакши, обрывающейся небольшим уступом над долиной р.Кайнар. Отложения прикрыты делювиальными наносами, представляющими бурые, часто мергелистые суглинки и элювиальными отложениями – песками и меловыми глинами. Здесь были найдены панцири ископаемого морского ежа *Echinocorys* sp. (рис.10, 11), также встречается *Gryphea dilatata*, вымершие морские двустворчатые моллюски семейства *Grypidae*.

Северный же склон окаймлен небольшими холмиками, образованными сильно выветрившимися и превращенными в глину мергелями, под которыми залегают более плотные зеленые мергели.

Рис.9. Урочище Акша (Акчи)
(Фото Д.Б. Якуповой)

Рис. 10. Панцирь ископаемого морского ежа *Echinocorys* sp. (вид сбоку)

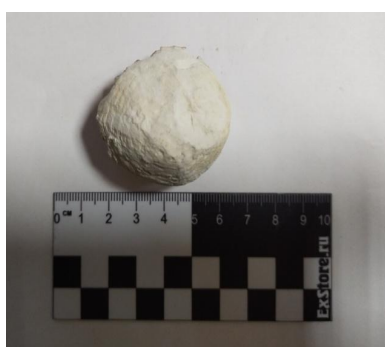

Рис. 11. Панцирь ископаемого морского ежа *Echinocorys* sp. (вид сверху)

Заключение

Проведено геологическое описание района гор Иманкара, Койкара, урочища Акша Жылыойского района Атырауской области, представляющего значительный интерес с точки зрения стратиграфии и тектоники.

Юрские отложения сложены глинистыми песками с конкрециями плотного песчаника, глинами с ярко-желтыми железистыми корочками. Меловые отложения сложены песками, меловыми глинами и мергелями. Были найдены остатки беспозвоночной ископаемой фауны, такие как головоногие моллюски *Belemnitella mucronata*, двустворчатые моллюски *Gryphea dilatata*, панцирь морского ежа *Echinocorys* sp., одиночные кораллы-склерактинии *Caryophyllum similitrochus*.

Исследования были профинансированы Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № АР 19177208 «Изучение биоразнообразия ископаемых морских рептилий в Западном Казахстане»).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жылыойский район // Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – Т. II. – ISBN 9965-9746-3-2. (CC BY-SA 3.0)
- [2] Чигаркин А.В. Геоэкология Казахстана (географические аспекты природопользования и охрана природы): Учебное пособие.-2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Казак университет, 2006.-414с.
- [3] Геологическая карта Республики Казахстан. Масштаб: 1:5000000. 2010 г. / Национальный атлас Республики Казахстан. Том 1: Природные условия и ресурсы. Алматы, 2010. 150 с.
- [4] Природное наследие Северного Прикаспия: дневник международной научно-познавательной экспедиции посвященной 90-летию Западно-Казахстанского университета имени Махамбета Утемисова / К.М.Ахмеденов, А.Г. Бакиев, И.В.Головачёв, А.В.Давыгора, А.П. Лактионов, С.К. Рамазанов, М.И. Шпигельман/ Под ред. К.М. Ахмеденова. – Уральск: РИЦ ЗКУ им.М.Утемисова, 2022. – 134 с
- [5] <https://spaceon.ru/karta-atyrauskoj-oblasti-so-sputnika/>
- [6] Тихонович Н.Н. Уральский нефтеносный район: Кой-Кара, Иман-Кара, Кизил-Куль. // Тр. Геолкома. Нов. сер. Вып. 119. Петроград: Тип. М.М. Стасюлевича, 1915. 115 с.

REFERENCES

- [1] Zhylyojskij rajon (2005) [Zhylyoysky district] // Kazakhstan. Nacionalnaya enciklopediya. – Almaty: Қазақ enciklopediyasy, 2005. – Т. II. – ISBN 9965-9746-3-2. (CC BY-SA 3.0)
- [2] Chigarkin, A.V. (2006) Geoekologiya Kazahstana (geograficheskie aspekty prirodopolzovaniya i ohrana prirody) [Geocology of Kazakhstan (geographical aspects of nature management and nature protection): Textbook.-2nd ed., reprint. and additional]: Uchebnoe posobie. – Almaty: Kazak universiteti [in Russian].
- [3] Geologicheskaya karta Respubliki Kazahstan. Masshtab: 1:5000000 (2010) [Geological map of the Republic of Kazakhstan. Scale: 1:5000000]. Nacionalnyj atlas Respubliki Kazahstan. Tom 1: Prirodnye usloviya i resursy. Almaty [in Russian].
- [4] Ahmedenov, K.M., Bakiev, A.G., Golovachyov, I.V., Davygora, A.V., Laktionov, A.P., Ramazanov, S.K., Shpigelman, M.I. (2022) Prirodnoe nasledie Severnogo Prikaspiya: dnevnik mezhdunarodnoj nauchno-poznavatelnoj ekspedicii posvyashennoj 90-letiyu Zapadno-Kazahstanskogo universiteta imeni Mahambeta Utemisova [The natural heritage of the Northern Caspian: diary of an international scientific and educational expedition dedicated to the 90th anniversary of the Makhambet Utemisov West Kazakhstan University]. Uralsk: RIC ZKU im.M.Utemisova [in Russian].
- [5] <https://spaceon.ru/karta-atyrauskoj-oblasti-so-sputnika/> [map of Atyrau region from satellite]

[6] Tihonovich, N.N. (1915) Uralskij neftenosnyj rajon: Koj-Kara, Iman-Kara, Kizil-Kul [Ural oil-bearing area: Koi-Kara, Iman-Kara, Kizil-Kul] Petrograd [in Russian].

Қайыржанова А. Р., Қуанышқызы А., Серік А. С., Якупова Д. Б., Ахмеденов К. М.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ЖЫЛЫОЙ
АУДАНЫНЫҢ ЮРА ЖӘНЕ БОР ШӨГІНДІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Атырау облысы Жылыой ауданы Қойқара, Иманқара тауларының, Ақша (Ақши) шатқалының Юра және бор шөгінділері сипатталған. Жұмыс үшін материал 2023 жылдың көктем айында Жылыой ауданында, Қойқара, Иманқара тауларының маңында жүргізілген бақылаулар мен олжалар болып табылды. Қойқара және Иманқара тауларының ауданы палеофауна мен шөгінді шөгінділерді зерттеу үшін Атырау облысындағы ең қызықты жерлердің бірі ұсынылды. Юра шөгінділері тығыз құмтастың беткейлері бар сазды құмдардан, ашық сары безді қыртыстары бар саздардан тұрады. Бор шөгінділері құмдардан, бор саздарынан және мергельдерден тұрады. Бұл аумақта омыртқасыз фаунаның қалдықтары табылды, мысалы, *Belemnitella mucronata*, қосжарнақтылар *Gryphea dilatata*, теңіз кірпісінің қабығы *Echinocorys* sp., жалғыз маржан-склерактиния *Caryophyllum similitrochus*.

Кілт сөздер: Атырау облысы; палеофауна; шөгінділер; мекен; *Belemnitella*; *Gryphea*; *Echinocorys*; *Caryophyllum*.

Kairzhanova Asylzada, Serik Asem, Kuanyshkyzy Akbota, Yakupova Jamilya,
Kazhmurat Akhmedenov
JURASSIC AND CRETACEOUS DEPOSITS OF THE ZHYLYOYSKY DISTRICT
OF THE ATYRAU REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article describes the Jurassic and Cretaceous deposits of the Koikara, Imankara mountains, the Aksha tract (Akchi) of the Zhylyoysky district of the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. The material for the work was observations and finds made in the spring of 2023 in the Zhylyoy district, near the Koikara and Imankara mountains. The area of the Koikara and Imankara mountains is one of the most interesting localities in the Atyrau region for the study of paleofauna and sedimentary deposits. Jurassic deposits are composed of clay sands with nodules of dense sandstone, clays with bright yellow ferruginous crusts. The Cretaceous deposits are composed of sands, chalk clays and marls. Remains of invertebrate fauna were found, such as cephalopods *Belemnitella mucronata*, bivalve mollusks *Gryphea dilatata*, the shell of the sea urchin *Echinocorys* sp., single corals-scleractinium *Caryophyllum similitrochus*.

Keywords: Atyrau region; paleofauna; sediments; tract; *Belemnitella*; *Gryphea*; *Echinocorys*; *Caryophyllum*.

УДК 332.1:332.055

МРНТИ 39.21.02

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).60

Ибрагимова З.Ф.

Уфимский университет науки и технологий, г. Уфа

E-mail: zilyaf2013@yandex.ru

РАЗВИТИЕ ПРИДОРОЖНОГО СЕРВИСА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

***Аннотация.** Республика Башкортостан занимает 2 место в Российской Федерации по протяженности дорог общего пользования. Согласно данным официальной статистики на территории республики протяженность автомобильных дорог общего пользования оставляет 48607,3 км, в том числе 794 км - дороги федерального значения, 13647,8 км - дороги регионального и межмуниципального значения, 34165,5 км - дороги местного значения. Протяженность дорог с твердым покрытием составляет 44277,7 км, или 91,1% от общей протяженности дорог, что также является одним из лучших показателей в Российской Федерации (за исключением городов федерального значения). Территориальное размещение объектов придорожного сервиса республики характеризуется неравномерным развитием данной сферы, что требует детального изучения.*

***Ключевые слова:** Придорожный сервис; дороги федерального; регионального и межмуниципального; местного значения; классификация объектов придорожного сервиса; автозаправочная станция (АЗС); автостоянка; федеральные автодороги М-5 «Урал» и М-7 «Волга»; объекты придорожного сервиса.*

Введение

Придорожный сервис в Башкортостане - одно из перспективных и инвестиционно-привлекательных направлений развития региона.

К объектам дорожного сервиса (согласно ФЗ «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Российской Федерации и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации») относятся, - здания, строения, сооружения, иные объекты, предназначенные для обслуживания участников дорожного движения по пути следования (автозаправочные станции, автостанции, автовокзалы, гостиницы, кемпинги, мотели, пункты общественного питания, станции технического обслуживания, подобные объекты, а также необходимые для их функционирования места отдыха и стоянки транспортных средств) [6].

Количество объектов придорожного сервиса, как правило, это автозаправочные станции, точки общепита и торговли, на территории Республики Башкортостан в разрезе муниципальных образований распределено неравномерно. Это связано с особенностями экономико-географического положения. Например, максимальное количество отмечено в Уфимском районе, свыше 80 объектов, что связано с развитой транспортно-логистической характеристикой и близостью к городу-миллионнику. На начало 2023 года их насчитывается 1280 единиц.

Всего в 2020 году насчитывалось 953 объектов придорожного сервиса, в том числе; АЗС - 287 ед., объекты торговли - 281 ед., пункты питания (кафе) - 261 ед., объекты автосервиса - 122 ед., АГЗС - 95 ед., гостиницы (мотели) - 82 ед., автостоянки - 64 ед. [3].

Материалы и методы исследования

С начала 2023 года в Башкортостане появился еще 181 новый объект придорожного сервиса. В них было инвестировано 1,2 млрд рублей. Модернизировали 219 действующих объектов с общим объемом инвестиции 350 млн рублей.

Таблица - 1 - Структура объектов придорожного сервиса, размещенных на федеральных, региональных и межмуниципальных дорогах РБ в 2020 году [3]

Наименование автомобильной дороги	Количество объектов придорожного сервиса, ед.	Доля объектов придорожного сервиса в общем количестве объектов, %
Федеральные автодороги, в том числе:	221	23%
М-5 "Урал"	107	
М-7 "Волга"	52	
Пр-240 Уфа - Оренбург	62	
Региональные и межмуниципальные дороги, в том числе:	552	58%
Кропачево - Месягутово - Ачит	51	
Бирск - Тастуба - Сатка	49	
Уфа - Иглино - Красная Горка - Павловка	39	
Магнитогорск - Ира	35	
Уфа - Инзер - Белорецк	26	
Дороги местного значения	180	19%
Всего	953	100%

Новые объекты придорожного сервиса, введенные по итогам 9 месяцев 2023 года, размещены вдоль автомобильных дорог общего пользования, в том числе: федерального значения – 20 объектов, регионального значения - 65, межмуниципального значения – 60, местного значения - 28, независимо от принадлежности к автодорогам (АЗС) – 8. Всего с начала 2023 года построено 92 торговых точки, 27 станций АЗС (АГНКС, АГЗС), 25 кафе, 22 СТО, 5 гостиниц, 5 автомоек, 5 объектов иной категории. На сегодняшний день действует всего 1 280 объектов [3].

Таблица – 2 - Количество объектов придорожного сервиса в Республике Башкортостан, ед.

	2017	2020	2023
Всего объектов придорожного сервиса	1050	953	1280
Станции АЗС АГНКС, АГЗС)	322	287	314 (+27)
Кафе	273	261	286 (+25)
СТО	*	122	144 (+22)
Гостиницы	75	82	87 (+5)

*Нет данных

Автомобильные дороги и придорожный сервис

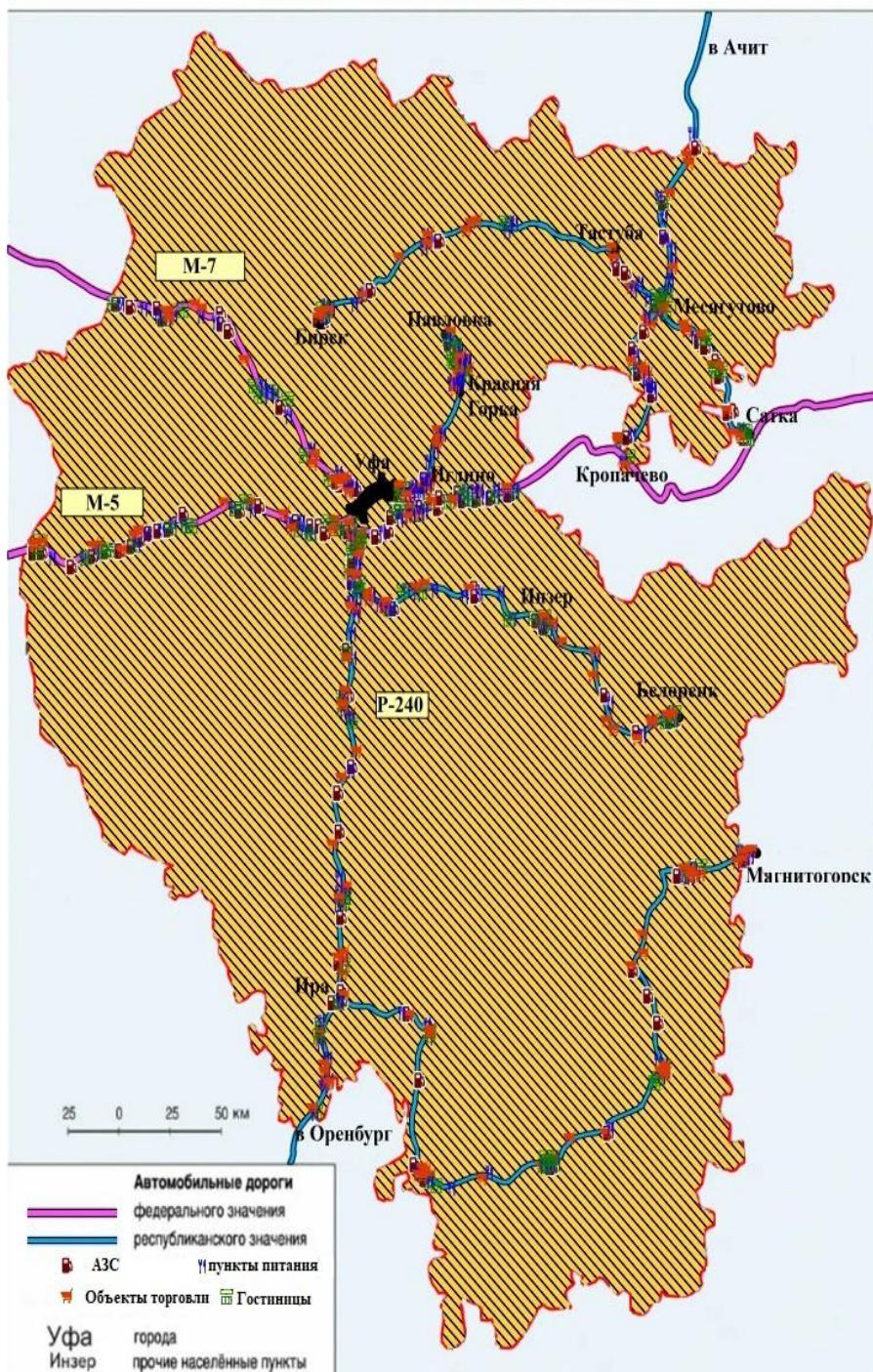

Рисунок 1 - Придорожный сервис на основных трассах Республики Башкортостан в 2023 году

На примере трассы М-5 рассмотрим состояние придорожного сервиса (рисунок 2).

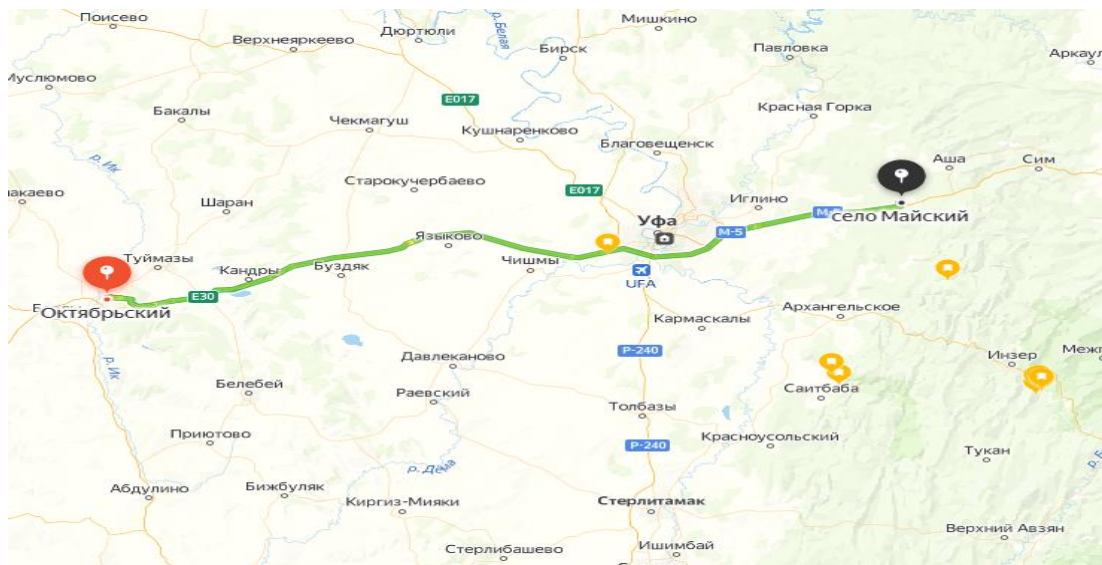

Рисунок 2 - Трасса М-5 на территории Республики Башкортостан (длина 260 км)

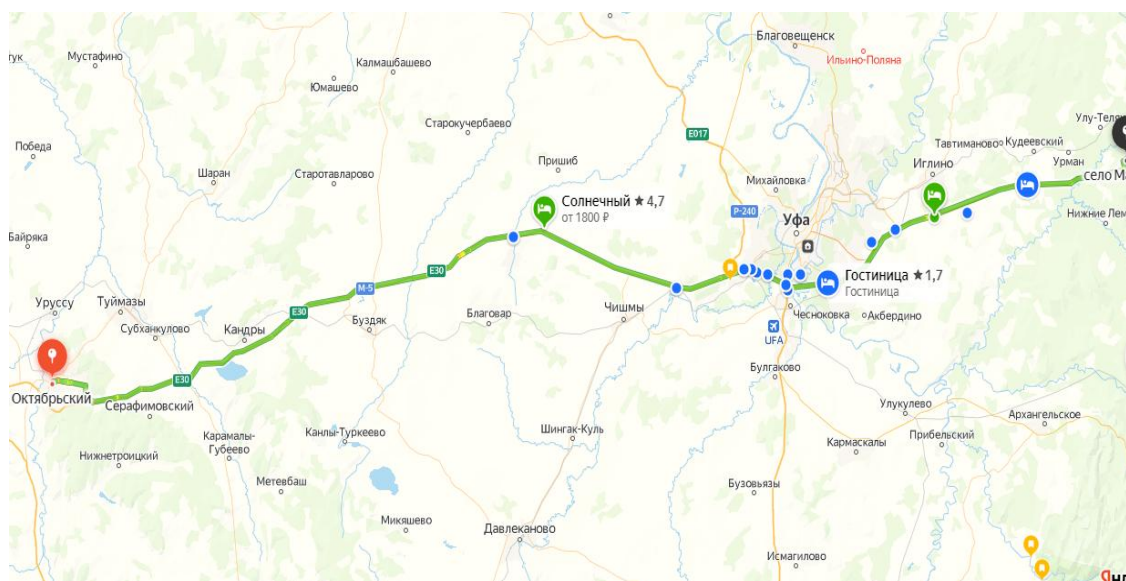

Рисунок 3 - Размещение гостиниц на территории трассы М5 на территории Республики Башкортостан

Как видно по картосхеме большая часть гостиниц расположена в пригородной зоне г. Уфы. Размещение в придорожных гостиницах стоит от 500 рублей за сутки.

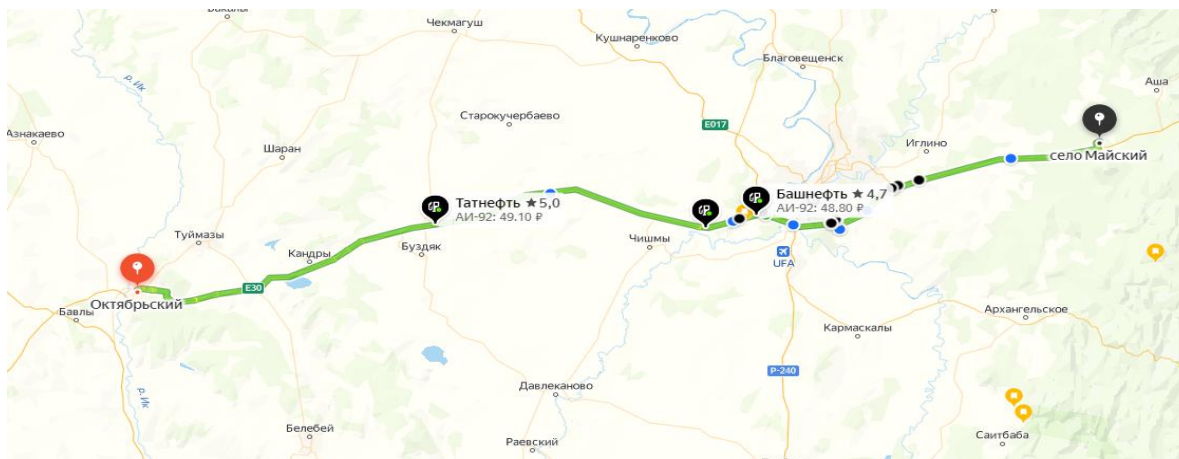

Рисунок 4 - Размещение АЗС на территории трассы М-5 на территории Республики Башкортостан

АЗС на данном промежутке трассы представлены сетями «Башнефть», «Татнефть», «Лукойл», «Опти», «Уфаойл», «КПД» и т.д.

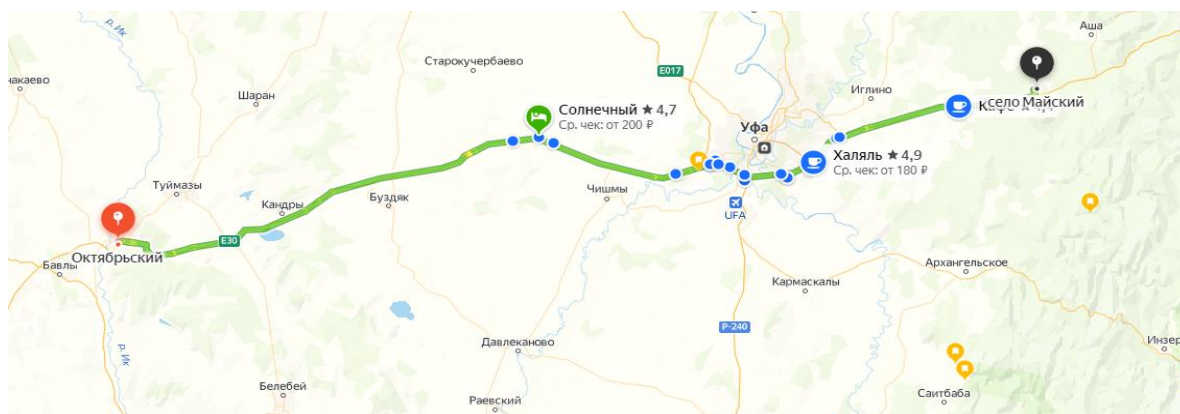

Рисунок 5 - Размещение сетей питания на территории трассы М-5 на территории Республики Башкортостан

Результаты исследования

На территории республики на трассе М-5 в придорожном сервисе наибольшую часть представляют сети питания. Конечно, большая их часть сконцентрирована на территории Уфимского района, но развиваются и более отдаленные районы.

В Республике Башкортостан развитие придорожного сервиса выстроено по трем направлениям: генеральная схема развития придорожного сервиса, специализированная система поддержки инвесторов в сфере придорожного сервиса, а также типовые проекты объектов придорожного сервиса с элементами национальной айдентики.

На сегодняшний день в Башкортостане принята программа поддержки создания быстровозводимых типовых модульных конструкций. Это объекты общепита на 100 и 200 кв. метров вместимостью 10 и 20 посадочных мест соответственно, а также торговые объекты с кафе на 40 посадочных мест и гостиницей на 10 номеров, которые возводятся за один месяц. Правительством региона заключены соглашения с компаниями «Роснефть» и «Лукойл». В

соответствии с ними при модернизации заправок предусматривается обустройство не менее трех элементов, включая бесплатный интернет и буфет.

Заключение

В наше время придорожные сервисы хорошо развиваются благодаря программам государственной поддержки, субсидиям и грантам. Эксперты утверждают, что, согласно примерам зарубежного опыта, «одна дорога даёт возможность заработать прилегающим районам сумму, равную 1 000 000 в долларовом эквиваленте, в основном за счёт притока туристов и развитого придорожного сервиса». Поэтому, в настоящее время и в дальнейшем необходимо усилить развитие новых сервисных центров, расширить ассортимент услуг, продолжать улучшать качество предоставляемых услуг и повышать безопасность на дорогах в нашем регионе.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Валиев В.Х., Блаженкова Н.М. Стратегический взгляд по развитию придорожного сервиса в регионах России. <https://s.science-education.ru/pdf/2015/1/1973.pdf> (дата обращения 25.12.2023)

[2] Влияние транспортной инфраструктуры на устойчивое развитие: тенденции и проблемы / Берман Н.Д. // Международный журнал перспективных исследований. – Т.10. – №2 - 2020. – с. 7-14.

[3] Концепция развития придорожного сервиса на территории Республики Башкортостан на 2020 - 2024 годы. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/570973408> (дата обращения 25.12.2023)

[4] Население Республики Башкортостан: воспроизводственные и миграционные процессы, занятость и размещение: монография // Д.Р. Абдуллина, М.Л. Аникина, А.Р. Ахунов, А.В. Боголюбов, Н.Г. Вишневская, И.В. Закиров, З.Ф. Ибрагимова, Г.А. Саттарова, Ю.В. Фаронова, З.А. Хамадеева / под ред. И.В. Закирова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. – 164 с. https://elib.bashedu.ru/dl/local/Zakirov_otvred_Naselen.Respubl.Bashkort._mon_2021.pdf/en/info

[5] Официальный сайт Государственного комитета Республики Башкортостан по транспорту и дорожному хозяйству. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://gostrans.bashkortostan.ru/> (дата обращения 24.12.2023)

[6] Об утверждении концепции стратегии совершенствования и развития автомобильных дорог общего пользования Республики Башкортостан регионального и межмуниципального значения до 2030 года: Постановление Правительства Республики Башкортостан от 05.05.2012 г. № 132. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/463514706> (дата обращения 23.12.2023)

[7] Торовин, М. В. Развитие придорожного сервиса / М. В. Торовин, Томаш Черны, Д. А. Канаев, Э. Р. Салыхова. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2019. - № 21 (259). - С. 267-268. - URL: <https://moluch.ru/archive/259/59588/> (дата обращения: 26.12.2023).

[8] Туристско-рекреационный комплекс Республики Башкортостан: монография / коллектив авторов; под ред. И.В. Закирова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. – 244 с.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44093304>

[9] Федеральный закон «Об автомобильных дорогах и о дорожной деятельности в Российской Федерации и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/902070582?marker=7D20K3> (дата обращения 26.12.2023)

REFERENCES

[1] Valiyev V.Kh., Blazhenkova N.M. Strategicheskii vzglyad po razvitiyu pridorozhnogo servisa v regionakh Rossii. <https://s.science-education.ru/pdf/2015/1/1973.pdf> (data obrashcheniya 25.12.2023), [Valiev V.Kh., Blazhenkova N.M. Strategic view on the development of roadside

service in the regions of Russia. <https://s.science-education.ru/pdf/2015/1/1973.pdf> (access date 12/25/2023)]

[2] Vliyaniye transportnoy infrastruktury na ustoychivoye razvitiye: tendentsii i problemy / Berman N.D. // Mezhdunarodnyy zhurnal perspektivnykh issledovaniy. – T.10. – №2 - 2020. – s. 7-14. [The influence of transport infrastructure on sustainable development: trends and problems / Berman N.D. // International Journal of Advanced Research. – T.10. – No. 2 - 2020. – p. 7-14].

[3] Kontsepsiya razvitiya pridorozhnogo servisa na territorii Respubliki Bashkortostan na 2020 - 2024 gody. [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa: <https://docs.cntd.ru/document/570973408> (data obrashcheniya 25.12.2023) [Concept for the development of roadside service on the territory of the Republic of Bashkortostan for 2020 - 2024. [Electronic resource]. - Access mode: <https://docs.cntd.ru/document/570973408> (access date 12/25/2023)]

[4] Naseleniye Respubliki Bashkortostan: vosproizvodstvennyye i migratsionnyye protsessy, zanyatost' i razmeshcheniye: monografiya // D.R. Abdullina, M.L. Anikina, A.R. Akhunov, A.V. Bogolyubov, N.G. Vishnevskaya, I.V. Zakirov, Z.F. Ibragimova, G.A. Sattarova, YU.V. Faronova, Z.A. Khamadeyeva / pod red. I.V. Zakirova. – Ufa: RITS BashGU, 2021. – 164s. https://elib.bashedu.ru/dl/local/Zakirov_otvred_Naselen.Respubl.Bashkort._mon_2021.pdf/en/info [Population of the Republic of Bashkortostan: reproduction and migration processes, employment and placement: monograph // D.R. Abdullina, M.L. Anikina, A.R. Akhunov, A.V. Bogolyubov, N.G. Vishnevskaya, I.V. Zakirov, Z.F. Ibragimova, G.A. Sattarova, Yu.V. Faronova, Z.A. Khamadeev / ed. I.V. Zakirova. – Ufa: RIC BashSU, 2021. – 164 p. https://elib.bashedu.ru/dl/local/Zakirov_otvred_Naselen.Respubl.Bashkort._mon_2021.pdf/en/info]

[5] Ofitsial'nyy sayt Gosudarstvennogo komiteta Respubliki Bashkortostan po transportu i dorozhnomu khozyaystvu. [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa: <http://gostrans.bashkortostan.ru/>. (data obrashcheniya 24.12.2023) [Official website of the State Committee of the Republic of Bashkortostan for Transport and Road Facilities. [Electronic resource]. - Access mode: <http://gostrans.bashkortostan.ru/>. (access date 12/24/2023)]

[6] Ob utverzhdenii kontseptsii strategii sovershenstvovaniya i razvitiya avtomobil'nykh dorog obshchego pol'zovaniya Respubliki Bashkortostan regional'nogo i mezhmunitsipal'nogo znacheniya do 2030 goda: Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Bashkortostan ot 05.05.2012 g. № 132. [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa: <https://docs.cntd.ru/document/463514706> (data obrashcheniya 23.12.2023)] [On approval of the concept of the strategy for the improvement and development of public roads of the Republic of Bashkortostan of regional and intermunicipal significance until 2030: Resolution of the Government of the Republic of Bashkortostan dated 05.05.2012 No. 132. [Electronic resource]. - Access mode: <https://docs.cntd.ru/document/463514706> (access date 12/23/2023)].

[7] Torovin, M. V. Razvitiye pridorozhnogo servisa / M. V. Torovin, Tomash Cherny, D. A. Kanayev, E. R. Salyakhova. — Tekst: neposredstvennyy // Molodoy uchenyy. — 2019. — № 21 (259). — S. 267-268. — URL: <https://moluch.ru/archive/259/59588/> (data obrashcheniya: 26.12.2023). [Torovin, M.V. Development of roadside service / M.V. Torovin, Tomasz Cherny, D.A. Kanaev, E.R. Salyakhova. — Text: immediate // Young scientist. - 2019. - No. 21 (259). - pp. 267-268. — URL: <https://moluch.ru/archive/259/59588/> (access date: 12/26/2023)].

[8] Turistsko-rekreatsionnyy kompleks Respubliki Bashkortostan: monografiya / kollektiv avtorov; pod red. I.V. Zakirova. – Ufa: RITS BashGU, 2020. – 244 s. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44093304> [Tourist and recreational complex of the Republic of Bashkortostan: monograph / team of authors; edited by I.V. Zakirova. – Ufa: RIC BashSU, 2020. – 244 p. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44093304>].

[9] Federal'nyy zakon «Ob avtomobil'nykh dorogakh i o dorozhnoy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii i o vnesenii izmeneniy v otdel'nyye zakonodatel'nyye akty Rossiyskoy Federatsii». [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa:

<https://docs.cntd.ru/document/902070582?marker=7D20K3> (data obrashcheniya [Federal Law “On Highways and Road Activities in the Russian Federation and on Amendments to Certain Legislative Acts of the Russian Federation.” [Electronic resource]. - Access mode: <https://docs.cntd.ru/document/902070582?marker=7D20K3> (access date 12/26/2023)].

Ибрагимова З. Ф.
БАШҚҰРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУМАҒЫНДА ЖОЛ БОЙЫНДАҒЫ
СЕРВИСТІ ДАМУ

Аннотация. Башқұртстан Республикасы Ресей Федерациясында жалпыға ортақ пайдаланылатын жолдардың ұзындығы бойынша 2-ші орында. Ресми статистика деректеріне сәйкес республика аумағында жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдарының ұзындығы 48607,3 км, оның ішінде 794 км - федералдық маңызы бар Жолдар, 13647,8 км - өңірлік және муниципалитетаралық маңызы бар Жолдар, 34165,5 км - жергілікті маңызы бар Жолдар қалдырады. Қатты жолдардың ұзындығы 44277,7 км немесе жолдардың жалпы ұзындығының 91,1% құрайды, бұл Ресей Федерациясындағы ең жақсы көрсеткіштердің бірі (федералды маңызы бар қалаларды қоспағанда). Республиканың жол бойындағы сервис объектілерінің аумақтық орналасуы осы саланың біркелкі дамымауымен сипатталады, бұл егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

Кілт сөздер: жол бойындағы қызмет; федералды; аймақтық және муниципалитетаралық; жергілікті маңызы бар жолдар; жол бойындағы қызмет көрсету объектілерінің жіктелуі; жанармай құю станциясы (жанармай құю бекеті); автотұрақ; М-5 "Орал" және М-7 "Еділ" федералды автожолдары; жол бойындағы қызмет көрсету объектілері.

Ibrahimova Zilya
DEVELOPMENT OF ROADSIDE SERVICE IN THE REPUBLIC OF
BASHKORTOSTAN

Annotation. The Republic of Bashkortostan ranks 2nd in the Russian Federation in terms of the length of public roads. According to official statistics, the length of public roads in the republic leaves 48607.3 km, including 794 km of federal roads, 13647.8 km of regional and inter-municipal roads, 34165.5 km of local roads. The length of paved roads is 44,277.7 km, or 91.1% of the total length of roads, which is also one of the best indicators in the Russian Federation (with the exception of federal cities). The territorial location of roadside service facilities in the republic is characterized by uneven development of this area, which requires detailed study.

Keywords: Roadside service; roads of federal; regional and inter-municipal; local significance; classification of roadside service facilities; gas station (gas station); parking lot; federal highways M-5 "Ural" and M-7 "Volga"; roadside service facilities.

UDC 551.76

IRSTI 38.29.21

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).61

Kurmaniyazova A.A.*, Akhmedenov K.M., Yakupova D.B.**M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan*****Correspondence: kalt94@mail.ru**

GEOLOGICAL FEATURES OF THE INDER SALT DOME BASIN OF THE INDER DISTRICT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. *This article describes the Jurassic and Cretaceous deposits of the Inder salt dome basin of the Inder district of Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. The material for the work was observations and samples found in the spring of 2023. The materials were studied using experiments and methods used in classical paleontology and geology.*

*An important feature of the structure of the salt dome is Mesozoic deposits. Jurassic and Cretaceous marine deposits are characterized by abundant marls and limestones. On the slopes of the Koktau ridge, rocks of the Triassic period are represented on the surface by red clays, transverse sandstones and conglomerates. The following remains of invertebrates have been found in the fauna: bass clams *Belemnitella mucronata*, dioecious shellfish *Gryphea dilatata*, Sea urchin shell *Echinocorys sp.*, the only scleractin coral *Caryophyllum similitrochus*.*

Key words: *Atyrau region; paleofauna; sediments; Inder; member; formation; lake; Shellfish; mesozoic; uplift.*

Introduction

The Caspian lowland is a geographical region, one of the distinctive features of which is the significant influence of salt tectonics on the formation of landscapes. One of the largest salt dome landscapes of the Caspian lowland is the Inder salt dome zone. The surroundings of Lake Inder are located on the left bank of the Ural River (N48°36,139'E051°59,239') and represent a saline dome-shaped rise in the form of a plateau 20-25 m high above the surrounding desert.

The plateau of the Inder uplift consists of gypsum rocks with an area of about 250 square kilometers. It covers the territory, but the thickness does not exceed 50-60 m.

Research materials and methods

The material for the work was observations and finds made by the authors in May 2023 in the area of Lake Inder (Fig. 2). The materials were studied using the experience and techniques used in classical geology and paleontology.

The formation of the Inder salt dome area is associated with two large salt domes - the Inder and Bad Indus, between which is located the largest compensation (depression) trough of the Inder compensation trough in the Caspian basin.

This fluctuates at least 500 m at a rate of about 1 mm per year [1].

From a physical and geographical point of view, the Inderovsky solonchak-domolny district is distinguished as a separate landscape region within the Ural-Embinsk plain desert province.

Like the five major salt dome landscapes of the Caspian Lowland, the Inder Salt Dome region consists of the heavily karstic Inder Mountains, which corresponds to a large diapiric uplift, and the Inder Salt Dome region consists of the Inder Mountains and 115 km² it is a paradyamic interface consisting of the large ellipsoidal lake Inder. And the edge of the water is below sea level - 23.5 m. The lake is mainly fed by meltwater and rainwater, springs and ground water from the Inder

Mountains. The lake stretches from northwest to southeast. Its northern and eastern banks are steep it reaches more than 20 m in height and is cut by short gullies and gullies in the form of ditches and ditches. In the ravines of the northern shore of the lake there are mineral waters and springs. Their total number reaches 80 and is used for balneological purposes, including on the north-eastern shore of Lake Ashytuzbulak. The average annual flow rate of spring sources is 78.2 l/s, ranging from 33 to 144 l/s in a wide range. The northern coast consists of gypsum, on which quaternary deposits lie. The lake flows into two north-western currents - Beloe Rostoshye and Aksai, which expose Jurassic and Cretaceous deposits. The western and Southern banks are cut by flat wide gullies [2].

According to K. M. Akhmedenov et al. [3] Karst of the Inder mountains the plain is the largest in the Caspian lowland.

The total number of karst forms exceeds 5000. The density of surface karst forms reaches 200-300 pcs/km². The total amount of surface shortening caused by karst processes is 1.87 mm / year. There are four types of karst pits: lamellar and conical, ponor figurative ones and well-shaped. Lamellar depressions are common everywhere, but most often located on the outskirts of the Inder Mountains. The diameter reaches 10-15 m, the depth is 2-3 m. The conical pits are 20 m deep and 30-40 m wide.

Ponor funnels have a conical shape with a narrow hole (ponor) at the base, which serves as a drainage channel. Karst wells are unique: small in size (up to 5 m in diameter), their depth reaches 15 m. Separate karst depressions and depressions are located to the south and southeast of Lake Inder.

An important feature of the dome design is the exposure of Mesozoic deposits on its southwestern and eastern sides (Fig. 1). In the West, in the Belaya Rostosh Gorge, Jurassic and Cretaceous marls and limestones with a rich marine fauna are found. On the slopes of the Koktau ridge there are rocks of the Triassic period, on the surface of which red clays, transverse sandstones and conglomerates are depicted [4].

In the Inder dome, the salt chain was divided by S. S. Korobov [5] into salt, Kyzyltau,

Kurgan, and Totzhal formations. The lower Sutpaitau formation consists of pure rock salt with an intermediate layer of anhydrite (up to 22 m) at the top.

It is assumed that its thickness is at least 700 m. The dairy-free layer of Inder is equal to the thickness of bottom rock salt found in other salt domes. The Kyzyltau formation consists of Lower (halopelite), middle (polyhalite-silvinite), and upper (halite) rocks Buda. The lower hybrid of red-brown halopelites consists mainly of carbonates and It is represented by anhydrites; only a quarter consists of clay-siltstone components. Buda is 100-150 m thick.

It consists of medium polyglytic silvinite. In some places, flocks often contain kieserite and kainite.

In the upper part of its section, silvinites were sometimes replaced by carnallites. Buda is 200 m thick. The upper halite of the Inder Kyzyltau formation is 150-200 m thick. The base of the Kurgan formation is formed from Buda of the anhydrite horizon, Lower halite, middle Shushak, and upper halite.

The anhydrite horizon passing through the base of the layer is represented by two closely spaced anhydrite layers, each up to 10-15 m thick.

Despite the separation of the salt layers, this horizon in Indera is a sign. The thickness of the lower halite Buda reaches up to 250 m. On its roof, N. K. Vorobyov et al. [6] were well diagnosed from the core gergate-halite marker defined the horizon.

The bottom of the middle Shushakau Buda (up to 100 m) consists of rock salt, above which lie two potash horizons separated by rock salt. At the bottom, the potash-bearing horizon (up to 40

m) is formed by halite, kieserite, and carnallite, and in some places bisophyte, and at the top (up to 20 m)-silvinit-halite rocks.

The thickness of the Shushakau Buda is about 200 m. contains salt clays (5-10 m) the upper halite element with a layer has a thickness of 650-750 m. The rust layer is represented by a layer of rock salt coating (250-300 m) and anhydrite coating (80-100 m).

The thickness of the salt beds in the Inder region is about 2500 m.

The Upper Jurassic Inder marine sediments section begins with a glauconite sandstone layer (0.2-0.45 m) filled with gravel and rounded phosphorite nodules, as well as rounded Callovian and Oxfordian fauna: *Kosmoceras ex gr. Enodatum* Nik., *K. proniae* Teis., *Quenstedticeras lamberti* Sow., *Cardioceras cordatum* Sow., *Aspidoceras cf. perarmatum* Sow. occurs. *Gryphaea dilatata*, *Lucina fischeri* Orb., *Panopaea peregrina* Orb., *Pleuromya* sp., *Rhynchonella personata* Buch., *R. fischeri* Orb. This phosphorite layer usually belongs to the Callovian and Oxfordian regions, but comparison with other areas of the Caspian Lowland shows that this opinion is incorrect. Salt domes and old rocks contain all eroded intermediate horizons with transgressive deposits of the Volga stage. A phosphorite layer with rounded phosphoritized fossilized cores is always found at the base of the fossils, and nearby horizons are preserved in adjacent dome depressions, possibly without phosphorites. Hence the formation of a phosphorite horizon and the formation of workings leached from rocks under the Inder phosphorylation Callovian To Oxford not applicable. It dates back to the beginning of the Volga transgression. This is directly confirmed by the ammonite discovered by V. V. Mokrinsky in the same layer with the Callovian and Oxford excavations, and by G. T. Pchelintseva *Virgatites* sp. defined as indet. Intermediate layers of gray and yellowish-gray, often sandy, slightly marl clays (14-17 m) and yellow-clay sands and sandstones are located above the belaya Rostosha phosphorite horizon. Its rocks contain various non-specific pelecypods, as well as *Pachyteuthis (Simobetus) kirghisensis* (Orb.), and *Cylindroteuthis (Lagonibelus) cf. magnifica* (Orb.), *Belemnitella* sp. 3) occurs according to Mikhailov and Gustomesov [7]. *Pachyteuthis (Simobelus) kirghisensis* (Orb.) occurs in Upper Oxfordian deposits and occurs in Kimmeridgian rocks, *Cylindroteuthis (Lagonibelus) magnifica* (Orb.) On the Eastern Europe platform

Dorsoplanites panderi it occurs in the sediments of the region. In addition, the microfauna found in clays, according to A. V. Fursenko, is known from deposits of the Volga stage of the Caspian lowland *L. ornatissima*(Furss. et Pol.) *Lenticulina dofleini* (Kasants.), *L. ornatissima* (Furss. et Pol.) characteristic forms.

The clays under consideration belong to the *Dorsoplanites panderi* zone of the Volga stage.

Figure 1-Geological diagram of the Inder salt dome rise (geological survey sheet M-39-XXXIV M 1:200000) [11].

Above (up to 30 m) are clays of dark, greenish-gray, yellowish-green and brown color, mainly bituminous, usually marl, in the lower part-separated marl nodes (up to 0.5 m in diameter) and above-clay sandstones with rare intermediate layers and one horizon of oil shales (0.4-0.7 l) there is one. Its rocks include *Zaraiskites scythicus* (Vischn.), *Cylindroteuthis (Lagonibelus) magnifica* (Orb.) and numerous pelecypods, and in the upper part of the section (above the oil shale) - *Zaraiskites cf. zaraiskensis* (Mich), *Pavlovia pallasi* (Mich) South Africa.

The upper part of the Volga stage in the white Heath is formed by a unit of light gray marl (17-22 g), only in its lower part there are several layers of yellow-gray and black clay. *Zaraiskites zaraiskensis* (Mich.) is still found in the lower part of the hybrid, and *V. sosia* (Vischn.) occurs *Virgatites virgatus* (Buch).

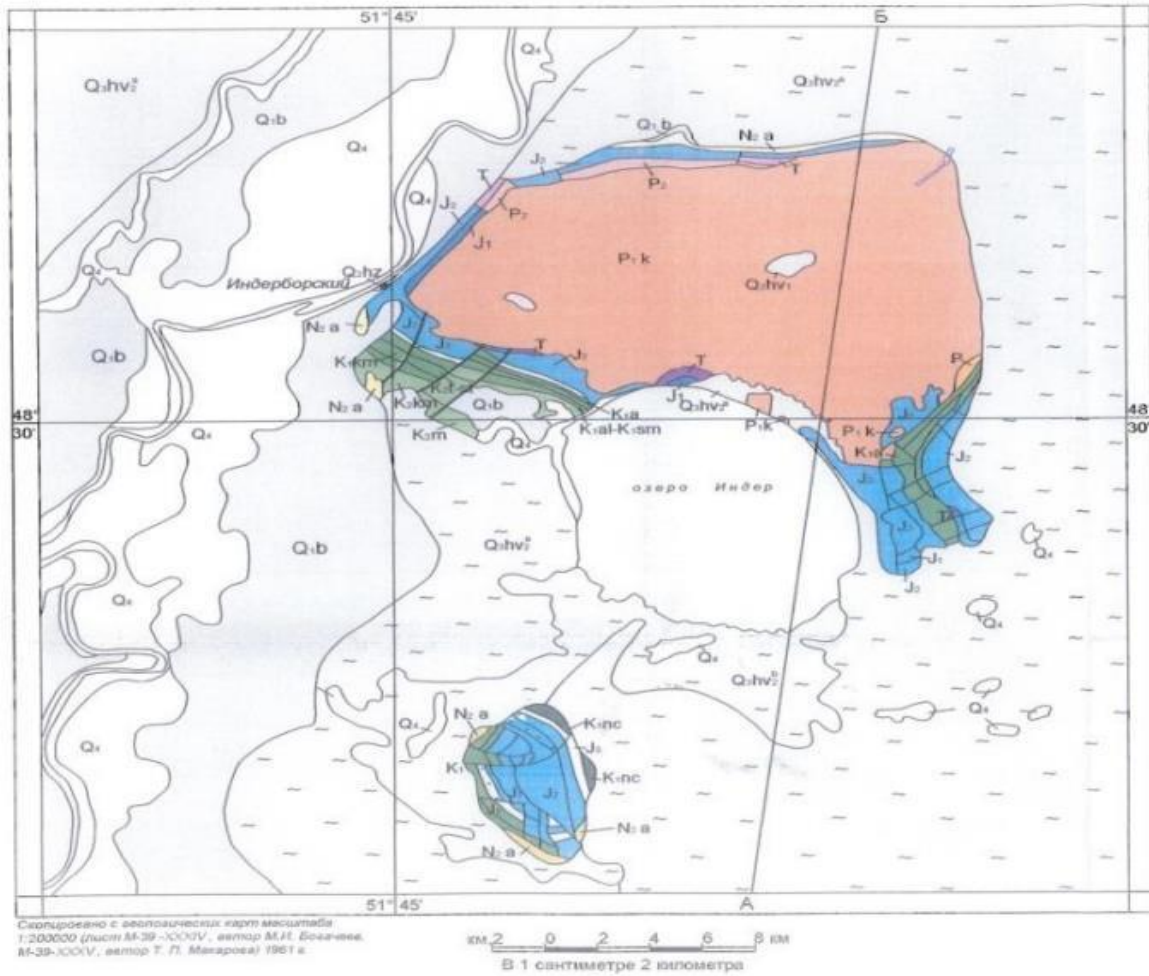

Figure 1 - Geological diagram of the Inder salt dome uplift (geological survey of sheet M-39-XXXIV M 1:200000) [11]

Figure 2 - View of Lake Inder from the northeast coast (Photo by D. B. Yakupova)

The Volga deposits are relatively poor in ammonites and belemnites, but they are rich in various pelecypods, which are listed in many works [8-10].

In addition, sea urchins (*Cidaris boloniensis* Wright., *C. coronatus* Goldf., *C. suevicus* Quenst.) (Figs.4, 5), sea lilies (*Pentacrinites amblyscalaris* Thug., *P. pentagonalis* Quenst.), brachiopods (*Rhynchonella pinguis* Roem., *R. triunca* Quenst., *Terebratula helmersenii* Lem.6), various representatives of serpulid worms and vertebrae of ichthyosaurs (*Ichthyosaurus trigonus* Ow.) were found.

Toothless wickets *Ostrea deltoidea* Sw., *O. expansa* Sw., *Exogyra bruntrutana* Thurm. in the sedimentary layer, *Virgatites virgatus* form solid banks.

The total thickness of the Volga step deposits in Inder is estimated differently by different researchers: according to A.V. Khabakov (1937), 45-47 m, according to E. I. Sokolova (1939) -68 m, according to A.V. Fursenko– 75 m [12].

Figure 3-*Belemnitella* sp.
(Photo by D. B. Yakupova)

Figure 4 –Sea urchin shell *Echinocorys* sp.
(Photo by D. B. Yakupova)

Early Cretaceous deposits make up the eastern part of the Inder and the southern part of the Bad Inder and contain the ammonite fauna *Deshayesites* sp. the main part of the Late Cretaceous deposits was formed in the Campanian and Maastrichtian ages [13].

Figure 5 –Remains of a sea urchin
(photo by V. N. Kurdukov) [13]

Figure 6-Single scleractin coral
Caryophyllum Similotrochus (Photo by
A.A. Kurmaniyazova)

Conclusion

Geological characteristics of the Inder district of Atyrau region, which are of considerable interest from the point of view of stratigraphy and tectonics, are carried out. Jurassic deposits cover the entire perimeter of the Inder dome and cover all the eras of the Jurassic period-early, middle and Late. From the Upper Cretaceous sediments, cephalopods *Belemnitella* sp., sea urchin shell *Echinocorys* sp., and scleractin corals, fossilized fauna of invertebrates such as *Caryophyllum similotrochus* were discovered.

The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AR 19177208 "Research of marine reptile fossil biodiversity in Western Kazakhstan").

REFERENCES

- [1] ZHuravlev V. S. (1966) Kompensacionnye mul'dy i mul'dy osedaniya Prkiaspijskoj vpadiny – indikatory lokal'nyh i regional'nyh proyavlenij novejshej tektoniki [*Compensation troughs and subsidence troughs of the Prkiaspian depression - indicators of local and regional manifestations of recent tectonics*]. Geomorfologicheskie metody pri neftegazoposkovykh rabotah. [*Geomorphological methods for oil and gas prospecting*]. M.: Nedra, 60–67. [in Russian].
- [2] Tychino YA. I. (1953) Nekotorye cherty termicheskogo rezhima mezhkristal'noj rapy oz. Inder [*Some features of the thermal regime of the intercrystalline brine of Lake Inder*. Tr. laboratorii ozerovedeniya. [*Tr. lake science laboratories*]. T. II. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 139–147 [in Russian].
- [3] K.M.Ahmedenov (2018). Inder – perspektivnyj geopark Priural'ya [*Inder - a promising geopark of the Urals*]. K.M.Ahmedenov, Uralsk: Zapad, 142. [in Russian].
- [4] K.M. Ahmedenov, V.P. Petrishchev, I.V. Golovachev, A.G. Bakiev, R.A. Gorelov, O.G. Kalmykova, N.S. Majkanov (2017). Inderskij solyanokupol'nyj landshaft – zapovednaya zhemchuzhina Zapadnogo Kazahstana [*Indera salt-dome landscape - a protected pearl of Western Kazakhstan*]. K.M. Ahmedenov, V.P. Petrishchev, I.V. Golovachev, A.G. Bakiev, R.A. Gorelov, O.G. Kalmykova, N.S. Majkanov // Uralsk: Zapad [in Russian].
- [5] Korobov S. S. (1960) Nekotorye novye dannye po geologii Inderskogo podnyatiya. [*Some new data on the geology of the Indera uplift,*] Tr. VNII Galurgii, vyp.40 [in Russian].
- [6] Vorob'ev N. K., Diarov M., Tuhfatov K. (1962). Rol' gergeitovogo gorizonta v korrelyacii geologicheskikh razrezov otdel'nyh kupolov Prikaspiya [The role of the gergeite horizon in the correlation of geological sections of individual domes of the Caspian Sea] Alma-Ata, 10, 211 [in Russian].
- [7] Mihajlov N. P., Gustomesov V. A. (1964). Boreal'nye pozdneyurskie golovonogie [*Boreal Late Jurassic cephalopods*] Tr. GIN AN SSSR [in Russian].
- [8] Pravoslavlev P. A. (1913). K geotektonike Inderskogo ozera [On the geotectonics of Lake Indera]. Izv. Donsk. politekhi, in-ta, t. II, otd. 2 [in Russian].
- [9] Habakov A. V. (1937) Svodnyj razrez pokryvayushchih sol' permskih, triasovyh, yurskih, melovyh i tretichnyh otlozhenij [*Summary section of Permian, Triassic, Jurassic, Cretaceous and Tertiary sediments covering the salt*]. V sb. «Bol'shaya Emba» [in Russian].
- [10] Sokolova E. I. (1939). K stratigrafii verhneyurskih otlozhenij Uralo-Embenskoj oblasti [*On the stratigraphy of Upper Jurassic deposits of the Ural-Emben region*]. Tr. NGRI, ser. A, vyp. 114 » [in Russian].
- [11] Katalog rastrov Gosudarstvennyh geologicheskikh kart Rossii. Sajt VSEGEI [*Catalog of rasters of State Geological Maps of Russia. VSEGEI website*]. <http://webmapget.vsegei.ru/> [in Russian].
- [12] YAnshin A. L. (1970). Geologiya SSSR. Tom HKHI. CH.1. Zapadnyj Kazahstan. Geologicheskoe opisanie [*Geology of the USSR. Volume XXI. Part 1. Western Kazakhstan. Geological description*]. Izd-vo «Nedra». M., 882. [in Russian].

[13] Efimov V. M., Ahmedenov K.M. (2018). Geologicheskie i paleontologicheskie osobennosti gory Bol'shaya Ichka i Inderskih gor Zapadnogo Kazakhstana [Geological and paleontological features of Mount Bolshaya Ichka and the Inder Mountains of Western Kazakhstan] Vestnik ZKGU.306–316 [in Russian].

Құрманиязова А.А.*, Ахмеденов Қ.М., Якупова Д.Б.
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИНДЕР АЙМАҒЫНЫҢ ИНДЕР ТҰЗДЫ-
КҮМБЕЗДІ БАССЕЙНІНІҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Атырау облысы Индер ауданы Индер тұзды күмбезді бассейнінің юра және бор шөгінділері сипатталған. Жұмыстың материалы болып 2023 жылдың көктемінде жүргізілген бақылаулар мен табылған үлгілер болды. Материалдар классикалық палеонтология мен геологиядағы қолданылатын тәжірибелер мен әдістерді қолдану арқылы зерттелді. Тұзды күмбез құрылымының маңызды ерекшелігі мезозой шөгінділері болып табылады. Юра және бор шөгінділері теңіз фаунасы мол мергельдер мен әктастарымен ерекшеленеді. Көктау жотасының беткейлерінде триас дәуірінің тау жыныстары бетінде қызыл саздармен, айқаспалы құмтастармен және конгломераттармен ұсынылған. Фаунадан омыртқасыз жануарлардың келесі қалдықтары табылды: басаяқты моллюскалар *Belemnitella mucronata*, қосжақтаулы моллюскалар *Gryphea dilatata*, теңіз кірпісінің қабығы *Echinocorys sp.*, жалғыз склерактин маржаны *Caryophyllum similitrochus*.

Кілт сөздер: Атырау облысы; палеофауна; шөгінділер; Индер; пачка; свита; көл; моллюскалар; мезозой; көтерілу.

Курманиязова А.А., Ахмеденов К.М., Якупова Д.Б.
**ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНДЕРСКОГО СОЛЯНОКУПОЛЬНОГО
БАССЕЙНА ИНДЕРСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация. В данной статье описаны юрские, меловые отложения Индерского солянокупольного бассейна Индерского района Атырауской области Республики Казахстан. Материалом для работы послужили наблюдения и находки, произведенные весной 2023 года. Материалы были изучены с использованием опыта и методик, применяемых в классической геологии и палеонтологии. Важной особенностью строения соляного купола является обнажение мезозойских отложений. Юрские и меловые отложения представлены мергелями и известняками с обильной морской фауной. На склонах хребта Коктау на поверхность выходят породы триасового возраста, представленные красноцветными глинами, косослоистыми песчаниками и конгломератами. Были найдены остатки беспозвоночной фауны, такие как головоногие моллюски *Belemnitella sp.*, панцирь морского ежа *Echinocorys sp.*, одиночные кораллы-склерактинии *Caryophyllum similitrochus*.

Ключевые слова: Атырауская область; палеофауна; отложения; Индер; пачка; свита; озеро; моллюски; мезозой; поднятие

УДК 58.085

МРНТИ 3.20/03.29

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).62

Джусупова Р.А., Джаманбадиева А.К., Акатьев Н.В.*

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: niko_aikidzin@mail.ru

E-mail: niko_aikidzin@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЛНЦЕЗАЩИТНЫХ СВОЙСТВ ВОДНЫХ ЭКСТРАКТОВ БЕЛОЙ МАРИ (*CHENOPÓDIUM ÁLBUM* *LINN.*)

Аннотация. В настоящей работе исследованы солнцезащитные свойства и фотостабильность водных экстрактов марии белой (*Chenopodium album* L.), произрастающей в экологической зоне Западно - Казахстанской области (г.Уральск). Установлено, что природный комплекс фитокомпонентов, извлечённых как из цельного растения так и из отдельных его частей, обладает существенной способностью поглощать УФ-излучение в диапазоне 290-320 нм. Свежеприготовленные экстракты из цельного растения продемонстрировали наилучшую солнцезащитную эффективность ($SPF\ 22,08 \pm 4,52$) при концентрации 1,0 мг/мл, однако наиболее фотостабильными оказались экстракты полученные из стеблей. Также показано, что исследованные экстракты на 10- 15% лучше сохраняют способность поглощать УФ-излучение при хранении в темноте.

Ключевые слова: *Chenopodium album* L., марь белая, солнцезащитный фактор (SPF), растительные экстракты, фотостабильность

Введение

Растения являются богатыми и возобновляемыми природными источниками широкого спектра фитохимических веществ, таких как фенолы, флавоноиды, алкалоиды, углеводы и пр. которые представляют огромный интерес в сфере сохранения здоровья человека [1]. Помимо значительной физиологической активности, эти соединения обладают способностью поглощать ультрафиолетовое излучения в различных диапазонах. Это немаловажное свойство, преимущественно обусловленное присутствием в молекулах ароматических структурных фрагментов и функциональных групп с кратными связями, находит сегодня своё практическое применение. Растительные экстракты входят в состав косметических средств, обеспечивающих защиту кожи человека от вредного солнечного излучения [2], поскольку они не только менее токсичны для человека и окружающей среды, чем синтетические аналоги, но и более доступны, дешевы и при этом не менее эффективны [3].

В электромагнитном спектре диапазон УФ-излучения находится в интервале длин волн 100 - 400 нм [4]. Природное УФ-излучение подразделяется на три категории с различным уровнем воздействием на живые ткани: А - 320-400 нм, В - 280-320 нм и С -

200-280 нм. УФ-лучи А-диапазона обладают наиболее низким уровнем радиации и почти безвредны для организма человека. УФ-лучи диапазона В, способствуют синтезу витамина D₃, однако именно они могут стать причиной развития рака кожи. УФ-лучи диапазона С - это наиболее опасная часть УФ-излучения, но они более чем на 95% поглощаются озоновым слоем и таким образом практически не наносят вреда человеку [5].

Современная концепция защиты кожи человека от пагубного воздействия УФ-излучения предполагает использование косметических средств, в состав которых входят вещества отражающие или поглощающие УФ-излучение. Первые из них являются физическими, а вторые - химическими УФ-фильтрами. К физическим фильтрам относятся, в частности диоксид титана и оксид цинка [6], а в качестве химических применяются синтетические органические вещества, такие как авобензон (рисунок 1), мексорил, тиносорб, октокрилен [7] или продукты природного происхождения, в т.ч. растительные экстракты [8].

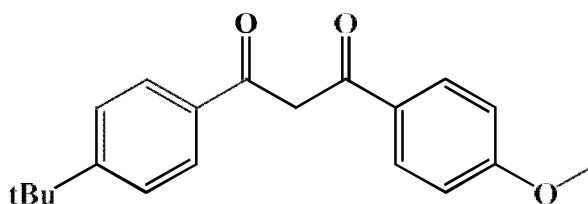

Рисунок 1 - Структура авобензона (4-*т*-бутил-4'-метоксидибензоилметан).

Тем не менее, установлено, что авобензон, относительно безопасное соединение и наиболее распространённый компонент солнцезащитных кремов, при контакте с хлорированной водой может образовывать более двух десятков высокотоксичных веществ [9].

Степень защиты от солнца характеризуется т.н. солнцезащитным фактором (*англ.* sun protection factor, SPF). Этот параметр является мировым стандартом для измерения эффективности защиты от ультрафиолетового излучения [10]. Значение SPF отражает количество УФ-лучей В-диапазона, которое блокирует средство [11].

Марь белая (*Chenopodium album* L.) (Рис. 2) широко распространённый в Западно-Казахстанской области представитель семейства амарантовые (*Amaranthaceae*) (ранее относился к семейству Маревые *Chenopodioideae*) [12]. Этот однолетний однодомный яровой сорняк 5-200 см высотой, с прямым простым или ветвистым стеблем и крепким стержневым корнем, который можно встретить по огородам, залежам, у дорог и в посевах [13].

Рисунок 2 - Белая марь (*Chenopodium album* L.). Внешний вид.

Терапевтическая ценность *Chenopodium album* L. подтверждена фармакологическими исследованиями [14]. В растении обнаружены флавоноиды, жирные кислоты, белки [15]. *Chenopodium album* L. широко используется в народной медицине как слабительное, кровоочистительное средство, а также для лечения заболеваний печени, язв кишечника и ожогов [16]. Листья растения обладают антигельминтным, кардиотоническим и слабительным действием [17], а отвар надземных частей, смешанный со спиртом, применяют в виде натирания для лечения артрита и ревматизма [18]. *Chenopodium album* L. произрастающий на территории Западно-Казахстанской области также обладает целым рядом важнейших антиоксидантных свойств и поэтому представляет большую ценность в сфере здравоохранения [19].

В настоящей работе с применением спектрофотометрического метода исследованы солнцезащитные свойства водных экстрактов белой марии *Chenopodium album* L. произрастающей на территории Западно-Казахстанской области.

Материалы и методы

Сбор и подготовка растительного материала.

Образцы растения собраны в их естественной среде произрастания в летний период 2023 года в фазе цветения в пригороде г. Уральска. Сбор проводился в сухую погоду в относительно чистой экологической зоне, вдали от автомобильных дорог и промышленных предприятий. Видовая принадлежность идентифицирована в гербарном фонде Естественного-Географического факультета ЗКУ им. М.Утемисова, а также на интернет-ресурсе <https://www.worldfloraonline.org/taxon/wfo-0000600897>. Растения тщательно промывали проточной водой от механических загрязнений, затем 2-3 раза бидистиллированной водой и высушивали воздушно - теневым способом в течение 2 недель. Высушенные образцы измельчали в мелкий порошок и просеивали через сито с диаметром отверстий 1 мм. Полученные образцы хранили во флаконах из темного стекла при 4°C и использовали для получения экстрактов.

Получение экстрактов.

В настоящей работе были получены водные экстракты как цельного растения *Chenopodium album* L., так и отдельных его частей (корни, стебли, листья).

10,0 г воздушно-сухого и измельченного растительного материала помещали в колбу Эрленмейера емкостью 250 мл и экстрагировали 3 x 100,0 мл бидистиллированной водой при $60 \pm 0,1^\circ\text{C}$ на водяной бане в течение 4 ч. Температуру поддерживали с помощью водяного термостата TW-2.02. Полученные экстракты объединяли, фильтровали и упаривали. Твердый остаток сушили при 40°C до постоянной массы. Экстракты хранили во флаконах из темного стекла при 4°C и использовали для определения солнцезащитного фактора (SPF).

Определение солнцезащитного фактора (SPF)

Для определения SPF полученные экстракты растворяли в 96%-ном этаноле до концентраций 0,1, 0,25, 0,5, 0,75 и 1,0 мг/мл и измеряли поглощение в диапазоне длин волн 290-320 нм с интервалом 5 нм. Измерения проводились на спектрофотометре СФ-56 в режиме сканирования с использованием кварцевой кюветы с толщиной поглощающего слоя 10,0 мм относительно чистого растворителя. SPF исследуемых экстрактов рассчитывали по формуле Мансура [20]:

$$\text{SPF} = \text{CF} \int_{290}^{\lambda} \text{EE}(\lambda) \times \text{I}(\lambda) \times \text{abs}(\lambda)$$

где $\text{EE}(\lambda)$ – эритемное действие излучения с длиной волны λ , $\text{I}(\lambda)$ - спектр интенсивности солнечного излучения,

$abs(\lambda)$ – поглощение образца при длине волны λ , CF – поправочный коэффициент (=10).

Значения $EE \times I$ являются константами [21] и представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Стандартные значения, используемые при расчете SPF.

Длина волны, нм	EE x I
290	0,0150
295	0,0817
300	0,2874
305	0,3278
310	0,1864
315	0,0839
320	0,0180
Всего	1,0000

Фотостабильность экстрактов за время экспозиции (%) вычисляли по формуле:

$$\text{Фотостабильность}(\%) = \frac{SPF_{21}}{SPF_0} \times 100$$

где SPF_0 и SPF_{21} – солнцезащитный фактор свежеприготовленного экстракта и в 21-й день соответственно.

Все результаты представлены в виде средних значений трёх параллельных определений ($n = 3$) $\pm$ стандартное отклонение с доверительной вероятностью $\alpha = 0,95$.

Результаты исследования и обсуждение

Результаты определения солнцезащитного фактора (SPF) для свежеприготовленных спиртовых растворов экстрактов цельного растения, а также корней, листьев, стеблей *S. album L.* представлены на рисунке 3.

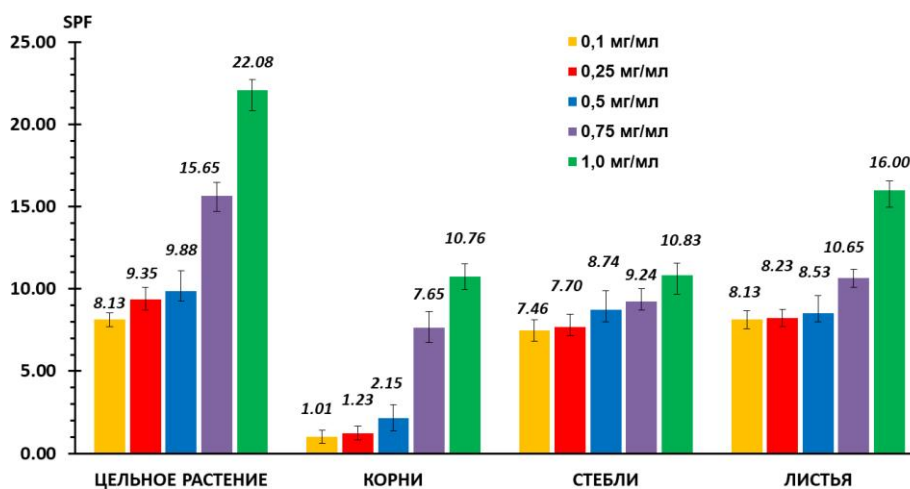
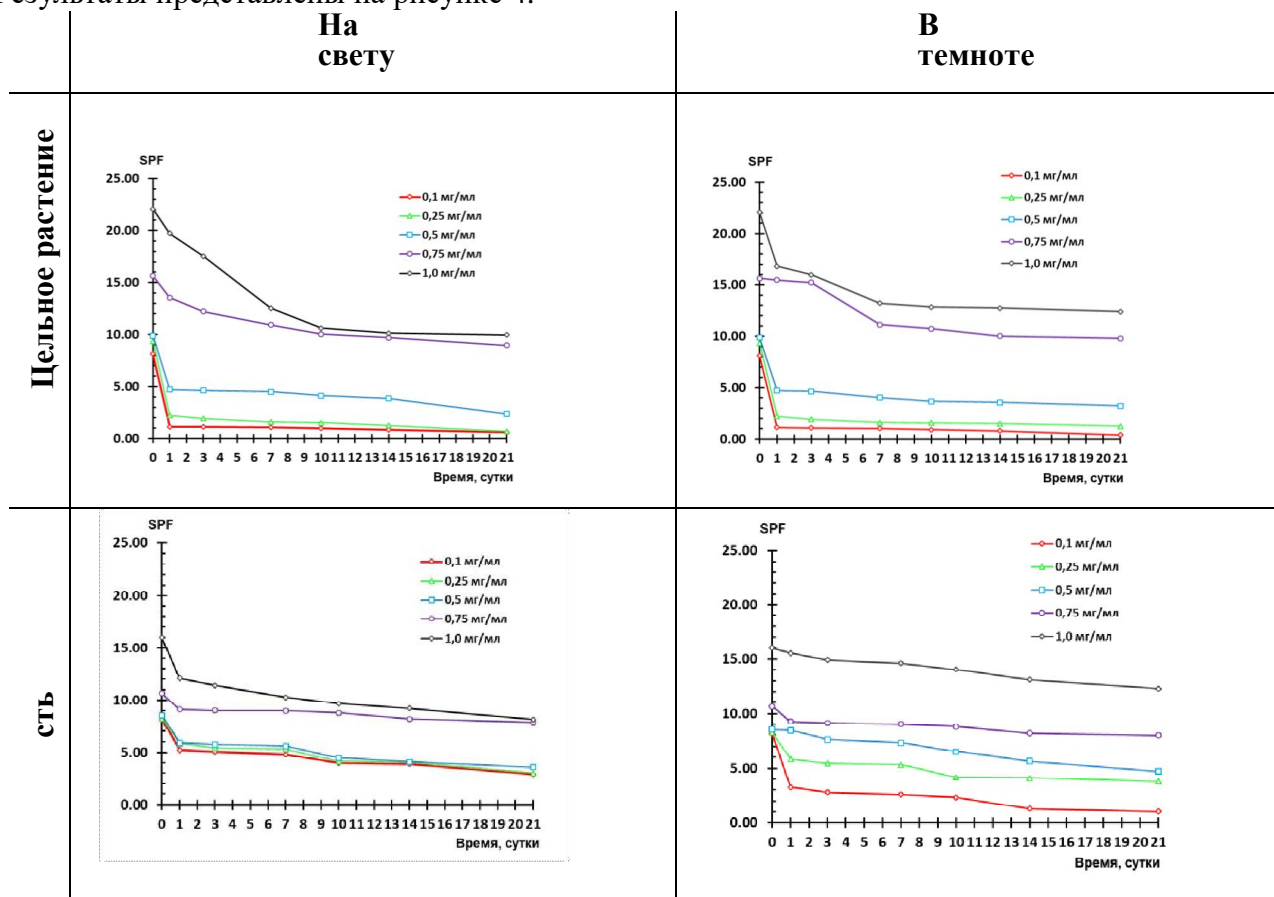

Рисунок 3 - Солнцезащитный фактор (SPF) свежеприготовленных экстрактов *S. album L.* при различных концентрациях.

Как видно из рисунка 3, для свежеприготовленных экстрактов *C. album L.* значение солнцезащитного фактора имеет ярко выраженную концентрационную зависимость и возрастает с увеличением концентрации экстрактов. Значения SPF изменяется в довольно широком диапазоне от $1,01 \pm 0,50$ для экстракта из корней, до $22,08 \pm 4,52$ для экстракта, полученного из цельного растения. Среди частей растения наилучшее защитное действие продемонстрировали экстракты из листьев, наименьшее – экстракты полученные из корней. Более высокие значения SPF для экстрактов из цельного растения скорее всего являются следствием аддитивного или синергетического действия фитокомпонентов, входящих в состав отдельных его частей. Солнцезащитное действие свежеприготовленных экстрактов снижается в порядке: цельное растение > листья > стебли > корни.

Для изучения фотостабильности были приготовлены две идентичные серии спиртовых растворов исследуемых экстрактов в пяти различных концентрациях в диапазоне 0,1-1,0 мг/мл. Растворы выдерживали при комнатной температуре в пробирках из прозрачного стекла с шлифованными стеклянными пробками, параллельно на прямом солнечном свете и в темноте в течение 21 дня. Солнцезащитный фактор экстрактов *C. album L.* оценивали после 1-, 3-, 7-, 10-, 14- и 21-дневной экспозиции. Результаты представлены на рисунке 4.

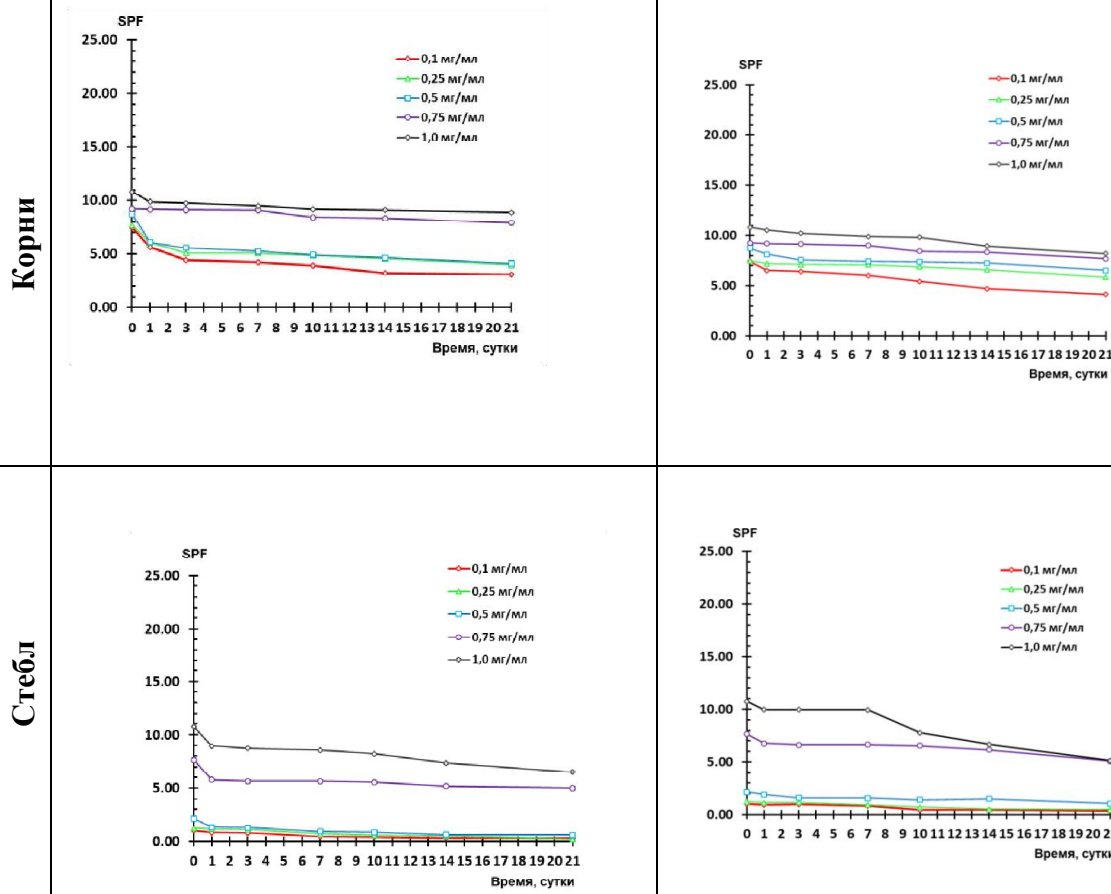
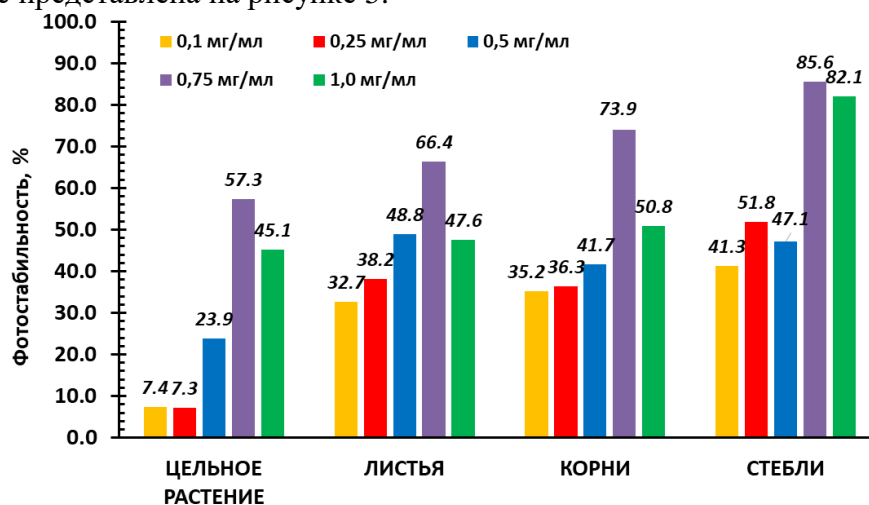

Рисунок 4 – Изменение солнцезащитного фактора (SPF) водных экстрактов *C. album L.* при 21-дневной выдержке на свету и в темноте.

Рисунок 4 показывает, что наиболее значительное снижение солнцезащитной активности большинства экстрактов наблюдается в течение первых трёх дней, преимущественно под воздействием прямых солнечных лучей. Самое значительное снижение солнцезащитной активности в первые дни наблюдается для экстрактов, полученных из цельного растения. В последующие же дни все экстракты сохраняют относительную стабильность поглощения УФ-лучей В-диапазона при всех концентрациях.

Фотостабильность исследуемых экстрактов после 21-дневной экспозиции на солнце и в темноте представлена на рисунке 5.

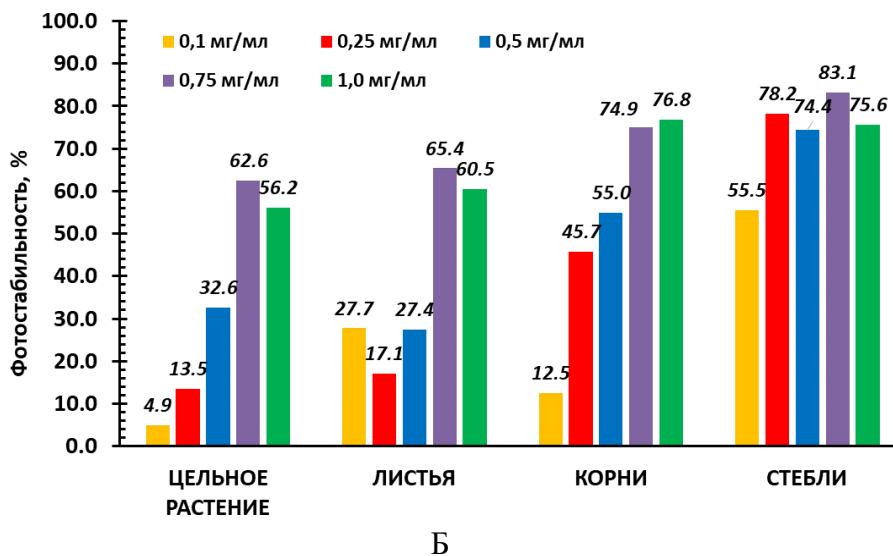

Рисунок 5 – Фотостабильность водных экстрактов *C. album* L. после 21-дневной выдержки на свету (А) и в темноте (Б).

Из рисунка 5 следует, что при 21-дневной экспозиции наилучшим образом сохраняют фотостабильность более концентрированные растворы экстрактов (>0,5 мг/мл). При хранении в темноте значение SPF в среднем на 10-15% выше, чем при выдержке на прямом солнечном свете. Наиболее фотостабильными оказались экстракты, полученные из стеблей *C. album* L., потеряв за 21 день в среднем от 14 до 25% солнцезащитной активности. При хранении в темноте экстракты стеблей также продемонстрировали максимальную устойчивость. Даже при относительно низких концентрациях они сохраняют высокую фотостабильность независимо от условий хранения.

Несмотря на то, что свежеприготовленные растворы экстрактов, полученных из цельного растения, продемонстрировали наилучшую способность к поглощению УФ-излучения в В-диапазоне, они оказались наименее стабильными во времени, особенно при низких концентрациях (0,1-0,25 мг/мл), потеряв за 21 день более 85% своей первоначальной активности как при хранении на свету, так и в темноте. При этом, независимо от условий хранения, фотостабильность экстрактов снижается в ряду: стебли > корни > листья > цельное растение.

Заключение

Разработка эффективных, безопасных и доступных средств защиты кожи человека от вредного воздействия УФ - излучения, безусловно, является одной из главных задач современного здравоохранения. Цель настоящего исследования состояла в изучении солнцезащитной эффективности и фотостабильности водных экстрактов белой марии *C. album* L. Установлено, что наиболее эффективными и стабильными при хранении являются экстракты, полученные из стеблей. Не смотря на относительно не высокие значения солнцезащитного фактора, экстракты *C. album* L. имеют хорошие перспективы практического применения в качестве активных фотостабильных компонентов солнцезащитных средств.

ЛИТЕРАТУРА

[1] С. П. Чоудхари и Д. К. Шарма. Биоактивные составляющие, фитохимические и фармакологические свойства *Chenopodium Album*: чудо-сорняк // IJP, 2014, 1(9) с. 545-552

[2] Ю. А. Романова, К. С. Васильева, И. А. Колесникова, С. А. Богданова, Ю. Г. Галяметдинов, Фотопротекторные свойства некоторых биологически активных добавок для косметических композиций, Вестник Казанского технологического университета, 2010, с. 305-307

[3] Н. Саеван, А. Джимтайсон, Косметическая Дерматология, 14, 47-63

[4] Дж. М. Элвуд, Дж. Джопсон (1997) Меланома и воздействие солнца: обзор опубликованных исследований // PubMed. 2015 – №73(2). – с. 198-203.

[5] В. Е. Тарасов, М.В. Слободяник, Растительные экстракты в качестве УФ-фильтров в солнцезащитных косметических средствах // Научный и инновационный потенциал развития производства, переработки и применения эфиромасличных и лекарственных растений, 2019, с. 355-359

[6] В.Н Бискупская, С.Р.Кузнецов. Динамика представлений о происхождении и лечении розацеа, // Актуальные вопросы дерматовенерологии и косметологии, 2016, с.32-43

[7] С.Гонсалес, М.Фернандес-Лоренте, Ю.Гиладельте-Кальсада. Последние достижения в области фотозащиты кожи, Клиника дерматологии, 2008, стр.614-656

[8] Одинец А.Г. Способ получения растительного УФ-фильтра, // Известия ТРТУ, 2003 с.36-53

[9] С. Ванг, М. Кралж, В. Кострлий, Ж.Оао, С. Косенина, О. Полякова, В. Артаев, А. Лебедев, П. Требсе. Стабильность и удаление некоторых продуктов хлорирования авобензона // Хемосфера, 2017, 182, стр. 238-244

[10] О.Д. Немятых, И.И. Тернинко, А.С. Сабитов, А.И. Ляшко, З.Б. Сакипова. Оценка потенциала растительных UV-фильтров в свете современной концепции фотозащиты кожи // Фармация и Фармакологии, 2022, с.308-319

[11] М. А. Прибыщук, М.В. Андрюхова. Исследование фотопротекторных свойств растительных экстрактов – Минск: БГТУ, 2020, – С. 72

[12] Т.В. Волошина, З.С. Мечирова. Сравнительная характеристика некоторых физиологических процессов у лебеды татарской и мари белой при произрастании в аридных условиях Калмыкии, // Актуальные проблемы и достижения в естественных и математических науках: Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, 2017, с.26-28

[13] Высочина Г.И., Шалдаева Т.М., Коцупий О.В., Храмова Е.П. Флавоноиды мари белой (*Chenopodium Album L.*), произрастающей в Сибири // Химия растительного сырья, 2009, №4. с. 107–112.

[14] Е.В. Михайлова, В.В. Кальная, А.И. Дронова. Перспективы использования мари белой (*Chenopodium album L.*) в фитотерапии // Актуальные вопросы высшей медицинской школы, 2020, с.89-94

[15] И.Н. Дьякова, В.В. Артемьева. Фитохимический анализ лекарственного сырья мари белой // Современные проблемы фармакогнозии, 2019, с.140-146

[16] Бхаргава А., Шукла С., Охри Д. Лекарственное применение *Chenopodium* // Журнал медицины и аромологии. Наука о растениях, 2005, с. 309-319

[17] Усман Л.А., Хамид А.А., Мухаммад Н.О. Химические компоненты и противовоспалительная активность эфирного масла листьев выращенного в Нигерии *Chenopodium album L.* // Журнал EXCLI, 2010, 9: с. 181-186.

[18] Арора С., Итанкар П. Экстракция, выделение и идентификация флавоноидов из наземных частей *Chenopodium album* // Журнал традиционной и комплементарной медицины. 2018, 8(4) с. 476–482.

[19] Д.Д.Суюнғалиева, Т.Б. Сейлова, Р.А. Джусупова, А.К. Джаманбалиева, Н.В. Акатьев. Исследование антиоксидантных свойств водных экстрактов *Chenopodium album Linn.* // Вестник ЗКУ, 2023, № 1 (89). с. 187-193.

[20] Мансур Дж.С., Бредер М.Н.Р., Мансур М.К.А. и Азулай, Р.Д. Определение фактора солнечной защиты и электрофотометрии // An Bras Dermatol Rio De Janeiro, 1986 – № 61. –с. 121–124.

[21] Р. Сэйр, П. Эйджин, Г. Леви, Э. Марлоу, Фотохим. Фотобиол, 1979, 29, с. 559–566.

REFERENCES

[1] S. P. Choudkhari i D. K. Sharma. Bioaktivnyye sostavlyayushchiye, fitokhimicheskiye i farmakologicheskiye svoystva Chenopodium Album: chudo-sornyak [S. P. Choudhary and D.

K. Sharma. Bioactive components, phytochemical and pharmacological properties of Chenopodium Album: miracle weed]. *IJP, 2014, 1(9) s. 545-552- IJP,2014 Vol. 1(9): pp. 545-552.*

[2] YU. A. Romanova, K. S. Vasil'yeva, I. A. Kolesnikova, S. A. Bogdanova, YU. G. Galyametdinov, Fotoprotekturnyye svoystva nekotorykh biologicheskii aktivnykh dobavok dlya kosmeticheskikh kompozitsiy, Vestnik Kazanskogo tekhnologicheskogo universiteta,2010, s.305-307 [Yu. A. Romanova, K. S. Vasilyeva, I. A. Kolesnikova, S. A. Bogdanova, Yu. G. Galyametdinov. Photoprotective properties of some biologically active additives for cosmetic compositions, Bulletin of Kazan Technological University,2010, pp. 305-307].

[3] N. Sayevan, A. Dzhimtayson, Kosmeticheskaya Dermatologiya, 14, 47-63 [N. Saevan, A. Jimtyson Cosmetic Dermatology,2015, 14, 47-63].

[4] Dzh. M. Elvud, Dzh. Dzhopson (1997) Melanoma i vozdeystviye solntsa: obzor opublikovannykh issledovaniy [J. M. Elwood, J. Jopson (1997) Melanoma and sun exposure: a review of published studies]. *PubMed. 2015 – №73(2). – s. 198-203. – PubMed. – №.73(2). – pp. 198-203.*

[5] V. Ye. Tarasov, M.V. Slobodyanik, Rastitel'nyye ekstrakty v kachestve UF-fil'trov v solntsezashchitnykh kosmeticheskikh sredstvakh [V. E. Tarasov, M.V. Slobodyanik Plant extracts as UV filters in sunscreen cosmetics]. *Nauchnyy i innovatsionnyy potentsial razvitiya proizvodstva, pererabotki i primeneniya efiromaslichnykh i lekarstvennykh rasteniy, 2019, s. 355-359 – Scientific and innovative potential for the development of production, processing and application of essential oil and medicinal plants, 2019, pp. 355-359.*

[6] V.N Biskupskaya, S.R.Kuznetsov. Dinamika predstavleniy o proiskhozhdenii i lechenii rozatsea, [V.N. Biskupskaya, S.R.Kuznetsov. Dynamics of ideas about the origin and treatment of rosacea]. *Aktual'nyye voprosy dermatovenerologii i kosmetologii, 2016, s.32-43 – Topical issues of dermatovenerology and cosmetology, 2016 pp.32-43.*

[7] S.Gonsales, M.Fernandes-Lorente, YU.Gilaberte-Kal'sada. Posledniye dostizheniya v oblasti fotozashchity kozhi, Klinika dermatologii,2008, str.614-656 [P.Gonzalez, M.Fernandez-Lorente, Y.Gilaberte-Calzada, Recent advances in skin photoprotection, Dermatology Clinics,2008 pp.614-656].

[8] Odinets A.G. Sposob polucheniya rastitel'nogo UF-fil'tra, [Odinets A.G. Method of obtaining a vegetable UV filter, 2003]. *Izvestiya TRTU, 2003 s.36-53 – News of TRTU, pp.36-53.*

[9] S. Vang, M. Kralzh , V. Kostly , ZH.Oao , S. Kosenina, O. Polyakova, V. Artayev, A. Lebedev, P. Trebse. Stabil'nost' i udaleniye nekotorykh produktov khlorirovaniya avobenzona [P. Wang, M. Kralj , V. Kostly , J.Oao, S. Kosenina, O. Polyakova, V. Artaev, A. Lebedev, P. Trebse. Stability and removal of some products of avobenzene chlorination]. *Khemosfera,2017,182, str. 238-244 – Chemosphere,2017, Vol.182, pp. 238-244.*

[10] O.D. Nemyatykh, I.I. Terninko, A.S. Sabitov, A.I. Lyashko, Z.B. Sakipova. Otsenka potentsiala rastitel'nykh UV-fil'trov v svete sovremennoy kontseptsii fotozashchity kozhi [O.D. Nemyatykh, I.I. Terninko, A.S. Sabitov, A.I. Lyashko, Z.B. Sakipova, Evaluation of the potential of plant UV filters in the light of the modern concept of photoprotection of the skin]. *Farmatsiya i Farmakologii,2022, s.308-319 – Pharmacy and Pharmacology, 2022,pp.308-319.*

[11] M. A. Pribyshchuk, M.V. Andryukhova. Issledovaniye fotoprotekturnykh svoystv rastitel'nykh ekstraktov – Minsk: BGTU, 2020, – S. 72 [M. A. Pribyshchuk, M.V. Andriukhova. Research of photoprotective properties of plant extracts – Minsk: BSTU, Faculty of TOV, 2020, p. 72].

[12] T.V. Voloshina, Z.S. Mechirova. Sravnitel'naya kharakteristika nekotorykh fiziologicheskikh protsessov u lebedy tatarskoy i mari beloy pri proizrastanii v aridnykh usloviyakh Kalmykii [T.V. Voloshina, Z.S. Mechirova (2017) Comparative characteristics of some physiological processes in the Tatar and Mari white cygnets when growing in arid conditions of Kalmykia]. *Aktual'nyye problemy i dostizheniya v yestestvennykh i matematicheskikh naukakh: Sbornik nauchnykh trudov po itogam mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, 2017, s.26-28 – Actual problems and achievements in natural and mathematical sciences: Collection of scientific papers on the results of the international scientific and practical conference, pp.26-28.*

[13] Vysochina G.I., Shaldayeva T.M., Kotsupiy O.V., Khramova Ye.P. Flavonoidy mari beloy (Chenopodium Album L.), proizrastayushchey v Sibiri [Vysochina G.I., Shaldaeva T.M., Kotsupiy O.V., Khramova E.P. Flavonoids of white mari (Chenopodium Album L.) growing in Siberia]. *Khimiya rastitel'nogo syr'ya, 2009, №4. s. 107–112. – Chemistry of plant raw materials. 2009, № 4. pp. 107-112.*

[14] Ye.V. Mikhaylova, V.V. Kal'naya, A.I. Dronova. Perspektivy ispol'zovaniya mari beloy (Chenopodium album L.) v fitoterapii [E.V. Mikhailova, V.V. Kalnaya, A.I. Dronova, Prospects for the use of mari belaya (Chenopodium album L.) in phytotherapy]. *Aktual'nyye voprosy vysshey meditsinskoy shkoly, 2020, s.89-94 – Topical issues of the Higher Medical School, 2020, pp.89-94.*

[15] I.N. D'yakova, V.V. Artem'yeva. Fitokhimicheskiy analiz lekarstvennogo syr'ya mari beloy [I.N. Dyakova, V.V. Artemyeva, Phytochemical analysis of medicinal raw materials by Mari belaya]. *Sovremennyye problemy farmakognozii, 2019, s.140-146 – Modern problems of pharmacognosy, 2019, pp.140-146.*

[16] Bkhargava A., Shukla S., Okhri D. Lekarstvennoye primeneniye Chenopodium [Bhargava A., Shukla S., Ohri D. Medicinal use of Chenopodium]. *Zhurnal meditsiny i aromologii. Nauka orasteniyakh, 2005, s. 309-319 – Journal of Medicine and Aromology. 2005, Plant Science, pp. 309-319.*

[17] Usman L.A., Khamid A.A., Mukhammad N.O. Khimicheskiye komponenty i protivovospalitel'naya aktivnost' efirmogo masla list'yev vyrashchennogo v Nigerii Chenopodium album L. [Usman L.A., Hamid A.A., Muhammad N.O. Chemical components and anti-inflammatory activity of essential oil of leaves grown in Nigeria Chenopodium album L.]. *Zhurnal EXCLI, 2010, 9: s. 181-186. – EXCLI Journal, 2010, pp. 181-186.*

[18] Arora S., Itankar P. Ekstraktsiya, vydeleniye i identifikatsiya flavonoidov iz nadzemnykh chastey Chenopodium album [Arora S., Itankar P. Extraction, isolation and identification of flavonoids from aboveground parts of the Chenopodium album]. *Zhurnal traditsionnoy i komplementarnoy meditsiny. 2018, 8(4) s. 476–482. – Journal of Traditional and Complementary Medicine. 2018, 8(4) pp. 476-482.*

[19] D.D. Suyungaliyeva, T.B. Seylova, R.A. Dzhusupova, A.K. Dzhamanbaliyeva, N.V. Akat'yev. Issledovaniye antioksidantnykh svoystv vodnykh ekstraktov Chenopodium album Linn. [D.D. Suyungaliyeva, T.B. Seilova, R.A. Dzhusupova, A.K. Jamanbaliyeva, N.V. Akatyev Investigation of antioxidant properties of aqueous extracts of Chenopodium album Linn]. *Vestnik ZKU, 2023, № 1 (89). s. 187-193. – Bulletin WKU, 2023, № 1 (89). pp. 187-193.*

[20] Mansur Dzh.S., Breder M.N.R., Mansur M.K.A. i Azulay, R.D. Opredeleniye faktora solnechnoy zashchity i elektrofotometrii [Mansur J.S., Breder M.N.R., Mansur M.K.A. and Azulay, R.D. Determination of the solar protection factor and electrophotometry]. *An Bras Dermatol Rio De Janeiro, 1986 – № 61. –s. 121–124. – An Bras Dermatol Rio De Janeiro. 1986, № 61. – pp. 121-124.*

[21] R. Seyr, P. Eydzhin, G. Levi, E. Marlou, Fotokhim. Fotobiol, 1979, 29, s. 559–566. [R. Sayre, P. Agin, G. Levy, E. Marlowe, Photochem. Photobiol, 1979, 29, pp. 559-566].

Джусупова Р.А., Джаманбалиева А.К., Акатьев Н.В.*
АҚ АЛАБОТАНЫҢ (*CHENOPÓDIUM ÁLBUM LINN.*) СУ
СЫҒЫНДЫЛАРЫНЫҢ КҮННЕН ҚОРҒАЙТЫН ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл жұмыста Батыс Қазақстан облысының (Орал қ.) экологиялық аймағында өсетін ақ алабота (*Chenopodium album* L.) су сығындыларының күннен қорғайтын қасиеттері мен фототұрақтылығы зерттелді. Тұтас өсімдіктен де, оның жекелеген бөліктерінен де алынған фитокөпөністердің табиғи кешені 290-320 нм диапазонында ультракүлгін сәулеленуді сіңіру қабілетіне ие екендігі анықталды. Тұтас өсімдіктен жаңадан дайындалған сығындылар 1,0 мг/мл концентрацияда күннен қорғайтын ең жақсы тиімділікті (SPF 22,08 ± 4,52) көрсетті, бірақ сабақтардан алынған сығындылар ең фотостабильді болып шықты. Сондай-ақ, зерттелген сығындылар қараңғыда сақталған кезде ультракүлгін сәулеленуді сіңіру қабілетін 10-15% жақсы сақтайтыны көрсетілген.

Кілт сөздер: *Chenopodium album* L., ақ алабота, күннен қорғайтын фактор (SPF), өсімдік сығындылары, фототұрақтылық

Dzhusupova R.A., Jamanbaliyeva A.K., Akatyev N.V.*
INVESTIGATION OF SUNSCREEN PROPERTIES OF WHITE GOOSEFOOT
(*CHENOPÓDIUM ÁLBUM LINN.*) AQUEOUS EXTRACTS

Annotation. In present work the sun protection properties and photostability of aqueous extracts of white goosefoot (*Chenopodium album* L.) which grows in the ecological zone of the West Kazakhstan region were investigated. Natural phytocomponents complex that have been extracted from the whole plant as well as from different parts of it was found to have great sun protection capacity at the wavelength range of 290-320 nm. Freshly prepared whole plant extracts showed the best sun protection efficiency (SPF 22.08 ± 4.52) at 1.0 mg/ml, but stems extracts were found to be the most photostable. It was also shown that the studied extracts retain their ability to absorb UV radiation by 10-15% better when stored in the dark.

Keywords: *Chenopodium album* L., white goosefoot, sun protection factor (SPF), plant extracts, photostability

УДК 595.76

МРНТИ 34.33.15

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).63

Кузовенко А.Е. ^{1*}, Тилли А.С. ², Литовкин С.В. ³¹Самарский зоологический парк, г. Самара, Россия²Самарский национальный исследовательский университет имени академика С. П. Королёва, г. Самара, Россия³Самарское отделение Русского энтомологического общества, г. Самара, Россия

*Автор-корреспондент: prirodnick@yandex.ru

E-mail: prirodnick@yandex.ru, al_drtilly@mail.ru, sats.lit@gmail.com

ЖЕСТКОКРЫЛЫЕ НАСЕКОМЫЕ (INSECTA, COLEOPTERA) В БЕРЕГОВЫХ НАНОСАХ СОЛЕНОГО ОЗЕРА ХАКИ-СОР (КАЗАХСТАН, ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЛАСТЬ)

Аннотация. В статье представлен обзор жуков, обнаруженных в береговых наносах в северо-восточной части соленого озера Хаки-сор. Данные по энтомофауне Хаки-Сор приводятся впервые. Цель исследования – инвентаризация видов жесткокрылых насекомых в береговых наносах соленого озера Хаки-сор. Сборы насекомых проводились на обрывах первой террасы сора, в береговой части сора, и представлены насекомыми, попавшими в рапу солончака или видами, смытыми с поверхности первой террасы ливневыми дождями. Из общей массы беспозвоночных наносов отбирались наиболее сохранившиеся экземпляры жуков. Незначительная часть жуков была собрана вручную или при ловле на свет лампы ДРВ-250. Всего было определено 2053 жука, отнесенных к 146 видам. Из видов, предложенных к включению в Красную книгу Западно-Казахстанской области Республики Казахстан, отмечены три вида жуужелиц, для которых имеются единичные находки из наносов озера Хаки-Сор: *Calosoma sycophanta* (L., 1758), *Calosoma inquisitor* (L., 1758) и *Carabus bessarabicus* Fischer von Waldheim, 1823.

Ключевые слова: Западный Казахстан; жуки; солончак; сор; Хаки-сор; сор Хаки; Соленые грязи; фауна; береговые наносы; Coleoptera.

Введение

Хаки-сор – один из крупнейших солончаков мира, занимающий площадь более 1000 км² (протяженность – 80 км, ширина – 15-25 км) (Шабанова, Лебедева, 2016), находится в юго-западной части Западно-Казахстанской области (рис. 1).

Солончак расположен на юге глинистой полупустыни и представляет собой реликтовое озеро, оставшееся после дигрессии Хвалынского моря. На севере и западе сора берега представлены резко выраженными первой и второй террасами. Возраст этих террас по разным оценкам составляет от 10000 до 20000 лет. Территория представляет собой практически ровную поверхность с небольшим уклоном в сторону уреза сора. Почвенный покров здесь представлен солонцами светлыми гидрометаморфическими средними (реже мелкими) карбонатными солончаковыми [1].

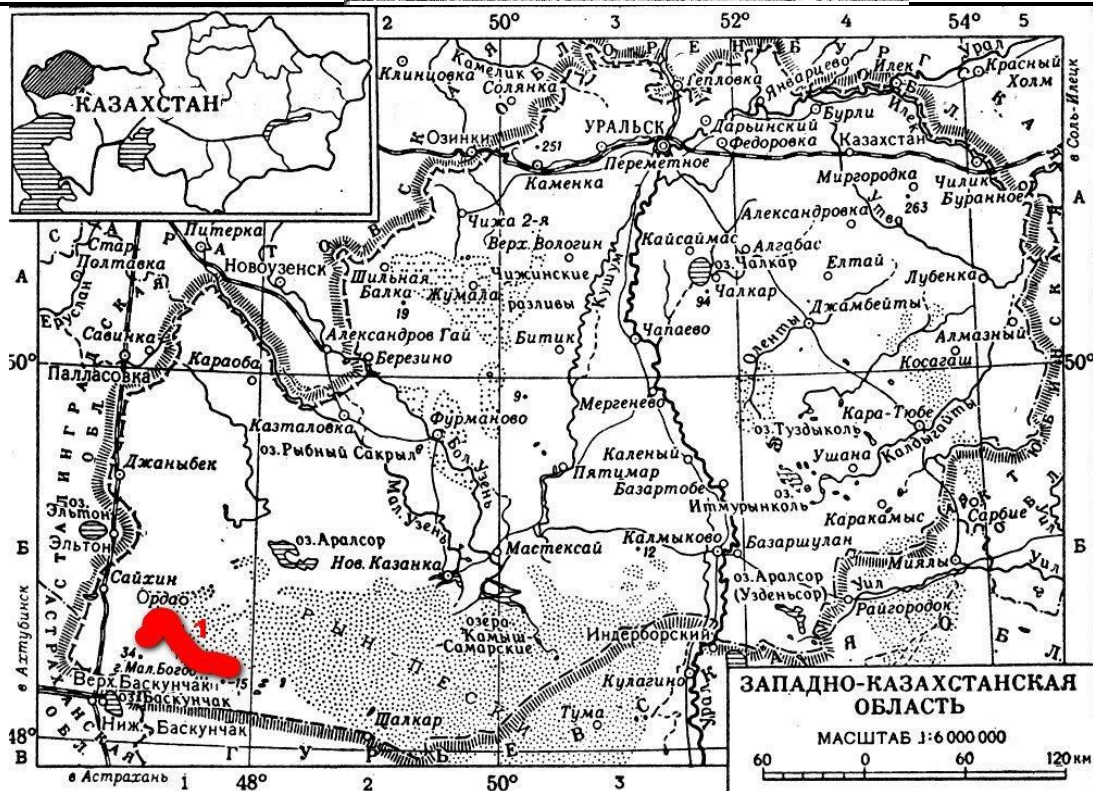

Рисунок 1 – Соленое озеро Хаки-сор на карте Западно-Казахстанской области (выделено красным цветом)

Этот уникальный солончак всегда притягивал к себе известных учёных-геологов [2], ряд современных исследований посвящен процессам почвообразования [3-6] и сукцессиям растительных ассоциаций [1]. При уникальности этого места исследования энтомофауны на участке не проводились, существует лишь ряд работ с сопредельной территории Рын-песков, посвященных насекомым-вредителям искусственных насаждений Нарынских песков [7-13]. Слабая степень изученности территории объясняется её относительно сложной доступностью и расположением в западной и южной частях сора закрытых испытательных полигонов.

Основные сборы Coleoptera были проведены в северо-восточной части Хаки-сора (координаты центра участка – 48.682215, 47.365752) в рамках комплексных экспедиций Западно-Казахстанского университета имени М. Утемисова (под руководством к.г.н., профессора К. М. Ахмеденова) (рис. 2). Сборы насекомых проводились на обрывах первой террасы сора, в береговой части сора, и представлены насекомыми, попавшими в рапу солончака (летающие виды и насекомые, сдутые ветром на поверхность сора; июнь 2022 года) или видами, смытыми (вымытыми) с поверхности первой террасы ливневыми дождями (23.07.2019). Из общей массы беспозвоночных наносов отбирались наиболее сохранившиеся экземпляры жуков. Незначительная часть жуков была собрана вручную или при ловле на свет (11-13.06.2022), эти виды также приведены в статье. Виды, собранные из наносов отмечены в списке, как 2019 и 2022 гг., для ручного сбора и видов, пойманных на свет лампы ДРВ-250 приведены полные данные.

Рисунок 2 – Обрывы первой террасы оз. Хаки-сор. Фото А. Е. Кузовенко

Всего было определено 2053 жука, отнесенных к 146 видам. Определение жесткокрылых проводилось коллективом специалистов: Литовкин С. В. (Dytiscidae, Hydrophilidae), Тилли А. С. (Carabidae, Histeridae, Scarabaeidae, Tenebrionidae), Кузовенко А. Е. (остальные группы); использовались классические определители [14-30].

Семейство Dytiscidae (Плавунцы)

1. *Hygrotus (Coelambus) enneagrammus* (Ahrens, 1833) –12-13.06.2022 (ДРВ)
2. *Hygrotus (Leptolambus) corpulentus* (Schaum, 1864) –12-13.06.2022 (ДРВ)
3. *Cybister (s.str.) lateralimarginalis* (DeGeer, 1774) –2022
4. *Graphoderus austriacus* (Sturm, 1834) –2022
5. *Colymbetes fuscus* (Linnaeus, 1758) –2022

Семейство Carabidae (Жужелицы)

6. *Carabus (Tomocarabus) bessarabicus concretus* Fischer von Waldheim, 1823 – 2019
7. *Scarites (Scallophorites) bucida* (Pall., 1776) – 2019, 2022
8. *Cicindela campestris ssp. pontica* Fisch., 1825 – 2022
9. *Cephalota (Taenidia) elegans* (Fischer von Waldheim, 1823) – 2022 (ДРВ)
10. *Calosoma sycophanta* (L., 1758) – 2022
11. *Calosoma inquisitor* (L., 1758) – 2022
12. *Calosoma auropunctatum* (Hbst., 1784) – 2022, 12.06.2022 (солончак, ручной сбор), 11.06.22 (ДРВ)
13. *Amara ambulans* Zimm., 1832 – 2022
14. *Amara (Bradytus) ?apricaria* (Paykull, 1790) – 2019
15. *Amara (Paracelia) saxicola* Zimm., 1832 – 12.06.2022 (солончак, ручной сбор)
16. *Harpalus distinguendus* (Duft., 1812) – 2022, 11.06.22 (ДРВ)
17. *Harpalus stevenii* Dej., 1829 – 12.06.2022 (на грунтовой дороге, ручной сбор), 12.06.2022 (солончак, ручной сбор), 11.06.22 (ДРВ)
18. *Harpalus amplicollis* Men., 1848 – 12.06.2022 (солончак, ручной сбор)
19. *Harpalus zabroides* Dej., 1829 – 12.06.2022 (солончак, ручной сбор)

20. *Cymindis decora* Fisch., 1829 – 12.06.2022 (на грунтовой дороге, ручной сбор), 12.06.2022 (солончак, ручной сбор), 11.06.22 (ДРВ)
21. *Cymindis lineata* (Quens., 1806) – 12.06.2022 (на грунтовой дороге, ручной сбор)
22. *Cymindis picta* (Pall., 1771) – 11.06.22 (ДРВ)
23. *Ditomus calydonius* (P.Rossi, 1790) – 12.06.2022 (солончак, ручной сбор)
24. *Microderes brachypus* (Stev., 1809) – 2019, 12.06.2022 (солончак, ручной сбор), 11.06.22 (ДРВ)
25. *Dixus eremita* (Dej., 1825) – 12.06.2022 (солончак, ручной сбор)
26. *Bembidion (Notaphus) varium* (Ol., 1795) – 11.06.2022 (ДРВ)
- Семейство Hydrophilidae (Водолюбы)**
27. *Berosus (Enoplurus) frontifoveatus* Kuwert, 1888 – 12-13.06.2022 (ДРВ)
28. *Enochrus (Lumetus) quadripunctatus* (Herbst, 1797) – 11.06.2022 (ДРВ)
29. *Hydrobius fuscipes* (Linnaeus, 1758) s.l. – 12-13.06.2022 (ДРВ)
30. *Hydrochara flavipes* (Steven, 1808) – 11.06.2022 (ДРВ), 12-13.06.2022 (ДРВ)
31. *Hydrophilus(s.str.) piceus* (Linnaeus, 1758) – 12.06.2022
- Семейство Histeridae (Карапузики)**
32. *Saprinus viridicatus* Schmidt, 1894 – 2019
33. *Chalcionellus decemstriatus* (Rossi, 1792) – 2019
34. *Margarinotus purpurascens* (Herbst, 1792) – 2019
35. *Hister lugubris* Truqui, 1852 – 2019
- Семейство Silphidae (Мертвоеды)**
36. *Necrodes littoralis* (Linnaeus, 1758) – 2022
37. *Nicrophorus germanicus* (Linnaeus, 1758) – 2022
38. *Silpha carinata* Herbst, 1783 – 2019
- Семейство Staphylinidae (Стафилиниды)**
39. *Physetopstataricus* (Pallas, 1773) – 2022
- Семейство Scarabaeidae (Пластинчатолусы)**
40. *Scarabaeus (s. str.) typhoon* Fischer von Waldheim, 1823 – 2022
41. *Gymnopleurus mopsus* (Pallas, 1781) – 2022
42. *Onitis humerosus* (Pallas, 1771) – 2022
43. *Cheironitis pamphilus* (Ménétriés, 1849) – 2019, 2022
44. *Ceratophyus polyceros* (Pallas, 1771) – 2022
45. *Copris lunaris* (Linnaeus, 1758) – 2022
46. *Onthophagus (Palaeonthophagus) suturellus* Brullé, 1832 – 2019, 2022
47. *Onthophagus vitulus* Fabricius, 1776 – 2019
48. *Onthophagus leucostigma* Stevens, 1811 – 2019
49. *Onthophagus andalusicus andalusicus* Walth, 1835 – 2019
50. *Onthophagus marginalis marginalis* Gebler, 1817 – 2019
51. *Onthophagus vacca* Linnaeus, 1767 – 2019
52. *Onthophagus gibbulus gibbulus* Pallas, 1781 – 2019
53. *Chilothorax melanostictus* (W. Schmidt, 1840) – 2022
54. *Glaresis beckeri* Solsky, 1870 – 11.06.22 (ДРВ)
55. *Aphodius fimetarius* (Linnaeus, 1758) – 2019
56. *Aphodius (Nobius) dosangi* Akhmetova et Frolov – 2022, 11.06.22 (ДРВ)
57. *Aphodius (Bodilus) circumcinctus* W.Schmidt, 1840 – 2019
58. *Aphodius (Bodilus) punctipennis* (Erichson, 1848) – 2019, 12.06.2022 (солончак, ручной сбор), 11.06.22 (ДРВ)
59. *Aphodius (Eupleurus) subterraneus* (Linnaeus, 1758) – 2019
60. *Caccobius schreberi* (Linnaeus, 1767) – 2019
61. *Acanthobodilus immundus* (Creutzer, 1799) – 11.06.22 (ДРВ)

62. *Planolinellus vittatus mundus* (Reitter, 1892) – 11.06.22 (ДРВ)
63. *Subrinus sturmi* (Harold, 1870) – 11.06.22 (ДРВ)
64. *Oryctes nasicornis* Linnaeus, 1758 – 2019
65. *Maladera holosericea* (Scopoli, 1772) – 2019
66. *Anisoplia deserticola* Fischer von Waldheim, 1824 – 2019
67. *Chaetopteroplia segetum* (Herbst in Fuessly, 1783) – 2022, 12.06.2022 (солончак, ручнойсбор)
68. *Protaetia (Netocia) hieroglyphica* (Ménétrié 1832) – 2022
69. *Protaetia (Netocia) ungarica ungarica* Herbst, 1790 – 2019
- Семейство Вuprestidae (Златки)**
70. *Julodis variolaris variolaris* (Pallas, 1771) – многочисленный, внаюсах, нацветах (2019, 2022)
71. *Acmaeoderella (s.str.) circassica* (Reitter, 1890) – 2022
72. *Sphenoptera (Sphenoptera) exarata* (Fischer von Waldheim, 1824) – 2022
73. *Sphenoptera orichalcea* (Pallas, 1781) – 2022
74. *Sphenoptera (Chilostetha) substriata* Krynicki, 1834 – 2022
75. *Capnodis tenebricosa* (Olivier, 1790) – 2022
- Семейство Byrrhidae (Пилюльщики)**
76. *Byrrhus fasciatus* (Forster, 1771) – 2019
77. *Porcinolus murinus* Fabricius, 1794 – 2019
- Семейство Elateridae (Щелкуны)**
78. *Cardiophorus discicollis* (Herbst, 1806) – 2019
- Семейство Cantharidae (Мягкотелки)**
79. *Cantharis pellucida* Fabricius, 1792 – 2022
- Семейство Dermestidae (Кожееды)**
80. *Dermestes lanarius* Ill., 1810 – 2019
81. *Dermestes (Dermestinus) coronatus* Steven, 1808 – 2019
- Семейство Dasytidae (Дазитиды)**
82. *Enicoruspilosus* (Scopoli, 1763) – 2019, 2023 (нацветах)
- Семейство Coccinellidae (Божьикоровки)**
83. *Hyperaspis effuse* Weise, 1885 – 2019
84. *Exochomus (Exochomus) octosignatus* Gebler, 1830 – 2019
85. *Parexochomus nigromaculatus* (Goeze, 1777) – 2019
86. *Anisosticta novemdecimpunctata* (Linnaeus, 1758) – 2019
87. *Propylea quatuordecimpunctata* (Linnaeus, 1758) – 2019
88. *Calvia quatuordecimguttata* (Linnaeus, 1758) – 2019
89. *Hippodamia tredecimpunctata* (Linnaeus, 1758) – 2019
90. *Hippodamia (= Adonia) variegata* (Goeze, 1777) – 2019
91. *Coccinella (Neococcinella) undecimpunctata* Linnaeus, 1758 – 2019
92. *Coccinella septempunctata* (Linnaeus, 1758) – 2019
93. *Coccinella quatuordecimpustulata* Linnaeus, 1758 – 2019
94. *Harmonia axyridis* (Pallas, 1773) – 2019
95. *Adalia bipunctata* Linnaeus, 1758 – 2019
- Семейство Meloidae (Нарывники)**
96. *Cerocoma schaefferi* (Linnaeus, 1758) – 11.06.22 (натраве)
97. *Lytta vesicatoria* (Linnaeus, 1758) – 2023
98. *Mylabris (Eumylabris) calida* (Pallas, 1781) – 2019, 2022, 12.06.2022 (нацветах)
99. *Mylabris (Eumylabris) crocata* (Pallas, 1781) – 2019, 12.06.2022 (нацветах)
100. *Mylabris geminata* F., 1798 – 2019

Семейство Mycteridae (Миктериды)101. *Mycterus tibialis* Kuester, 1850 – 2019**Семейство Tenebrionidae (Чернотелки)**102. *Tentyria nomas* (Pallas, 1781) – 2019, 2022103. *Cheirodes brevicollis* (Wollaston, 1864) – 11.06.22 (ДРВ)104. *Lasiostola pubescens* (Pallas, 1781) – 2019105. *Pimelia capito* Krynicky, 1832 – 2019106. *Pimelia subglobosa* (Pallas, 1781) – 2019**Семейство Cerambycidae (Усачи)**107. *Vadonia unipunctata* (Fabricius, 1787) – 2019, 12.06.2022 (на цветках)**Семейство Chrysomelidae (Листоеды)**108. *Donacia crassipes* Fabricius, 1775 – 2019109. *Crioceris duodecimpunctata* (Linnaeus, 1758) – 2019110. *Crioceris quatuordecimpunctata* (Scop., 1763) – 2019111. *Labidostomis lucida axillaris* (Lacordaire, 1848) – 2019112. *Cryptocephalus anticus* Suffrian, 1848 – 2019113. *Pachybrachis scriptidorsum* Mars. – 2019114. *Leptinotarsa decemlineata* (Say, 1824) – 2019115. *Gastrophysa polygoni* (Linnaeus, 1758) – 2019.116. *Colaphus sophiae hoefti* (Ménétriés, 1832) – 2019117. *Chrysomela saliceti* Suffrian, 1849 – 2019118. *Entomoscelis adonidis* (Pall., 1771) – 2019, 2022119. *Xanthogaleruca luteola* (Muell., 1776) – 2019120. *Galeruca pomonae* (Scopoli, 1763) – 2019121. *Lochmaea caprea* (Linnaeus, 1758) – 2019122. *Ischyronota spaethi spaethi* (Reitter, 1889) – 2019123. *Cassida flaveola* Thunberg, 1794 – 2019124. *Cassida nebulosa* (Linnaeus, 1758) – 2019125. *Pilemostoma fastuosum* (Schaller, 1783) – 2019**Семейство Dryophthoridae (Трубконосики)**126. *Sphenophorus abbreviatus* (Fabricius, 1787) – 2022, 12.06.2022 (на дороге в северной части сора, ручной сбор)**Семейство Curculionidae (Долгоносики)**127. *Sitona cylindricollis* (Fåhraeus, 1840) – 2019, 12.06.2022 (ручной сбор, на бобовых)128. *Metadonus curtus* (Boheman, 1842) – 2019, 11.06.2022 (ДРВ)129. *Asproparthenis punctiventris* (Germar, 1823) – 2019, 2022130. *Bothynoderes declivis* (Olivier, 1807) – 2022131. *Chromonotus pictus* Pall. – 2022132. *Chromonotus vittatus* (Zoubkoff, 1829) – 2022133. *Cleonis pigra* (Scopoli, 1763) – 2022134. *Conorhynchus conirostris* (Gebler, 1829) – 2022135. *Conorhynchus excavatum* (Zoubkoff, 1833) – 2022136. *Conorhynchus nigrivittis* (Pallas, 1781) – 2019, 2022137. *Leucomigus candidatus* (Pallas, 1771) – 2022138. *Temnorhinus hololeucus* (Pallas, 1781) – 2022139. *Larinus turbinatus* Gyllenhal, 1835 – 2019140. *Lixus (Compsolixus) albomarginatus* Boheman, 1842 – 2019141. *Lixus (Compsolixus) linnei* Faust, 1888 – 2019, 2022142. *Lixus iridis* Olivier, 1807 – 2019143. *Rhinocyllus conicus* Frölich, 1792 – 2019

144. *Tychius brevisculus* Desbr.d.Loges, 1873 – 2019

145. *Bagous nodulosus* Gyllenhal, 1836 – 2019

146. *Ulobaris loricata* (Boheman, 1836) – 11.06.22, 12-13.06.22(ДРВ)

Из видов, предложенных к включению в Красную книгу Западно-Казахстанской области Республики Казахстан [31], отмечены три вида жужелиц, для которых имеются единичные находки из наносов озера Хаки-Сор: *Calosoma sycophanta* (L., 1758), *Calosoma inquisitor* (L., 1758) и *Carabus bessarabicus* Fischer von Waldheim, 1823.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бухарева, О. А. Сукцессия растительных ассоциаций на поселениях общественной полевки (*Microtus socialis* Pall.) на молодых территориях Волго-Уральского междуречья / О. А. Бухарева, А. В. Быков // Научные ведомости БелГУ. Сер. Естественные науки. 2011. №15(110), вып.16.С. 10-18.
- [2] Головачев И.В. Экспедиция секции спелеологии и карстоведения «Малое Богдо-2018, весна» / Астраханский краеведческий вестник. Выпуск VII / Сост. П.И. Бухарицин, М.А. Кирокосьян. Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич, 2019. С. 10-11.
- [3] Шабанова Н.П., Хитров Н.Б., Герасимова М.И. Зависимость свойств почв от морфометрических параметров западин глинистой полупустыни Заволжья // Почвоведение. 2008. № 9. С. 1037–1046.
- [4] Шабанова Н.П., Лебедева М.П., Быков А.В. Морфологические и химические свойства почв лугово-полупустынного комплекса террасы сора Хаки Боткульско-Хакской депрессии Прикаспийской низменности // Почвоведение. 2010. № 3. С. 282–292.
- [5] Шабанова Н.П., Лебедева М.П., Быков А.В. Влияние роющей деятельности малого суслика на почвы первой террасы сора Хаки Боткульско-Хакской депрессии // Почвоведение. 2014. № 3. С. 1–14. Doi10.7868/S0032180X14030095
- [6] Шабанова Н.П., Лебедева М.П. Свойства солонцов террас соленых озер Булухта и Хаки в Прикаспийской низменности / Почвоведение, 2016, № 6, С. 647–662.
- [7] Зиновьева Л. А. Влияние характера растительности и почвообразовательного процесса на заселенность хрущами почв Нарынского песчаного массива / Л.А.Зиновьева, П.М.Рафес // Зоол. Журнал. Т. 33. Вып. 5. 1954. С.1081 – 1091.
- [8] Петренко Е. С. Влияние осиновой златки на рост Нарынского тополя в Урдинском лесхозе. [Заволжье] / Е.С.Петренко // Научн.-технич. информация. № 8. М., 1955. С. 14–23.
- [9] Рафес П. М. Вредные насекомые лоха, джужгуна и тамарикса, произрастающих на Нарыньских песках полупустынного Заволжья / П.М. Рафес // Энтотомол. обозрение. Т.35. Вып. 4. 1956. С. 805–817.
- [10] Рафес П. М. Насекомые – вредители лесных культур на Нарыньских песках полупустынного Заволжья/ П.М. Рафес // Зоол. журнал. Т.36. Вып. 10. 1957. С. 1455 – 1466.
- [11] Рафес П. М. Насекомые – вредители черной ольхи, произрастающей на Нарыньских песках полупустынного Заволжья / П.М. Рафес // Бюл. Моск. о-ва испытат. природы. Отд. биол. Т. 63. Вып. 3. 1958. С. 33 – 40.
- [12] Рафес П. М. Насекомые-вредители тополей, осин и ив, произрастающих на Нарыньских песках полупустынного Заволжья / П.М. Рафес // Труды Ин-та леса (АН СССР). Т. 48. 1960. С.102 – 128.
- [13] Рафес П. М. Формирование мира насекомых в лесных насаждениях на Нарыньских песках полупустынного Заволжья / П. М. Рафес // Труды Ин-та леса (АН СССР). 1960. Т. 48. С. 129–188.
- [14] Байтенов М. С. Жуки-долгоносики (Coleoptera: Attelabidae, Curculionidae) Средней Азии и Казахстана. Иллюстрированный определитель родов и каталог видов / М. С. Байтенов. Издательство "Наука" Казахской ССР. Алма-Ата, 1974. 287 с.

- [15] Беньковский А.О. Определитель жуков-листоедов (Coleoptera, Chrysomelidae) Европейской части России и европейских стран ближнего зарубежья. / А. О. Беньковский– М.: Техполиграфцентр, 1999. 204 с., 565 илл.
- [16] Беньковский А. О. Определитель божьих коровок (Coleoptera, Coccinellidae) европейской части России и Северного Кавказа / А.О. Беньковский– Ливны: Издатель Мухаметов Г.В., 2020. –140 с.: ил.
- [17] Исаев, А. Ю. Определитель жесткокрылых Среднего Поволжья (часть III. Polyphaga-Phytophaga) / А. Ю. Исаев. Ульяновск, Вектор, 2007. 256 С.
- [18] Кабаков О.Н. Пластинчатоусые жуки подсемейства Scarabaeinae (Insecta, Scarabaeidae) фауны России и сопредельных стран. Москва: Товарищество научных изданий КМК. 2006. 374 С.
- [19] Крыжановский О.Л., Рейхардт А.Н. Жуки надсемейства Histeroidea (семейства Sphaeritidae, Histeridae, Synteliidae).– Фауна СССР. Жесткокрылые. Т.V, вып 4. Л., «Наука», 1976г. 434 С.
- [20] Литовкин С.В., Сажнев А.С., Прокин А.А. 2021. Водолюбы подрода *Lumetus* Zaitzev (Coleoptera, Hydrophilidae: *Enochrus* Thomson) фауны России и сопредельных стран // Энтомологическое обозрение, 100(2). С. 390–416.
- [21] Медведев Г.С., Непесова М.Г. Определитель жуков-чернотелок Туркменистана. А.: Ылым, 1985. 180 с.
- [22] Николаев Г.В. Пластинчатоусые жуки (Coleoptera, Scarabaeoidea) Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата: Наука, 1987. 232 с.
- [23] Николаев Г.В., Козьминых В.О. Жуки-мертвоеды (Coleoptera: Agyrtidae, Silphidae) Казахстана, России и ряда сопредельных стран. Определитель. Алматы «Казак университеті» 2002. 159 с.
- [24] Определитель насекомых европейской части СССР в пяти томах (под общей редакцией члена-корреспондента АН СССР Г. Я. Бей-Биенко). Том 2. Жесткокрылые и веерокрылые. Редакторы тома: Е. Л. Гурьева и О. Л. Крыжановский. ("Определители по фауне СССР, издаваемые Зоологическим институтом АН СССР", вып. 89). Москва, Ленинград: Изд-во "Наука", 1965. 668 с.
- [25] Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Том 5. Высшие насекомые. Под общ. ред. С. Я. Цалолихина. СПб.: Наука, 2001. 825 с.
- [26] Тер-Минасян М. Е. Жуки подсемейства Cleoninae фауны СССР. Цветожилы и стеблееды (триба Lixini). [Определители по фауне СССР, 95] / М. Е. Тер-Минасян. Изд. Наука, Л., 1967. 142 с.
- [27] Тер-Минасян М.Е. 1988. Жуки-долгоносики подсемейства Cleoninae фауны СССР. Корневые долгоносики (триба Cleonini). Л., Наука. С. 232.
- [28] Шатровский А.Г. 1986. Водолюбы рода *Hydrochara* (Coleoptera, Hydrophilidae) фауны СССР // Вестник зоологии, 4: 29–34.
- [29] Fery H. 2003. Dytiscidae: V. Taxonomic and distributional notes on *Hygrotus* Stephens, with emphasis on the Chinese fauna and a key to the Palearctic species. In: Water beetles of China. Jäch M.A. and Ji L. (eds.), Vol. III: 133–193.
- [30] Schödl, S. 1991. Revision der Gattung *Berosus* Leach 1. Teil: Die paläarktischen Arten der Untergattung *Enoplurus* (Coleoptera: Hydrophilidae). Koleopterologische Rundschau, 61: 111–135.
- [31] Кузовенко А.Е., Ахмеденов К.М. Редкие беспозвоночные животные Западно-Казахстанской области. Материалы к созданию региональной Красной книги // Вестник ЗКГУ, 2022. С. 139-179.

REFERENCES

- [1] Bukhareva, O. A. Sukcessiya rastitel'nyh asociacij na poseleniyah obshchestvennoj polevki (*Microtus socialis* Pall.) na molodyh territoriyah Volgo-Ural'skogo mezhdurech'ya

[Succession of plant associations in the settlements of the public vole (*Microtus socialis* Pall.) in the young territories of the Volga-Ural interfluves] / O. A. Bukhareva, A.V. Bykov // Scientific Vedomosti BelSU. Ser. Natural sciences. 2011. No. 15(110), vol.16. pp. 10-18. [in Russian].

[2] Golovachev I. V. Ekspeditsiya sekcii speleologii i karstovedeniya «Maloe Bogdo-2018, vesna» [Expedition of the section of speleology and karst studies "Maloe Bogdo-2018, spring"] / Astrakhan Regional History Bulletin. Issue VII / Comp. P.I. Bukharitsin, M.A. Kirokossian. Astrakhan: Publisher: Roman V. Sorokin, 2019. pp. 10-11. [in Russian].

[3] Shabanova N. P., Khitrov N. B., Gerasimova M. I. Zavisimost' svoystv pochv ot morfometricheskikh parametrov zapadin glinistoj polupustyni Zavolzh'ya [Dependence of soil properties on morphometric parameters of the western clay semi-desert of the Volga region] // Soil science. 2008. No. 9. pp. 1037-1046. [in Russian].

[4] Shabanova N. P., Lebedeva M. P., Bykov A.V. Morfologicheskie i himicheskie svoystva pochv lugovo-polupustynnogo kompleksa terrasysora HakiBotkul'sko-Hakskoj depressii Prikaspijskoj nizmennosti [Morphological and chemical properties of soils of the meadow-semi-desert complex of the Sora Khaki terrace of the Botkul-Khaki depression of the Caspian lowland] // Soil science. 2010. No. 3. pp. 282-292. [in Russian].

[5] Shabanova N. P., Lebedeva M. P., Bykov A.V. Vliyanie royushchej deyatel'nosti malogo suslika na pochvy pervoj terrasy sora HakiBotkul'sko-Hakskoj depressii [The influence of the burrowing activity of the small gopher on the soils of the first terrace of the Sora Khaki Botkul-Khak depression] // Soil Science. 2014. No. 3. pp. 1-14. Doi10.7868/S0032180X14030095 [in Russian].

[6] Shabanova N. P., Lebedeva M. P. Svoystva soloncov terrassolenyh ozer Bulukhtai Haki v Prikaspijskoj nizmennosti [Properties of salt terraces of salt lakes Bulukhta and Khaki in the Caspian lowland] / Soil Science, 2016, No. 6, pp. 647-662. [in Russian].

[7] Zinovieva JI. A. Vliyanie haraktera rastitel'nostii pochvoobrazovatel'nogo processa na zaselennost' hrushchami pochv Narynskogo peschanogo massiva [Influence of the nature of vegetation and the soil-forming process on the settlement of the soils of the Naryn sandy massif with khrushchas] / L.A.Zinovieva, P.M.Rafes // Zool. Journal. Vol. 33. Issue 5. 1954. pp.1081-1091. [in Russian].

[8] Petrenko E. S. Vliyanie osinovoj zlatki na rost Narynskogo topolya v Urdinskom leskhoze. [Zavolzh'e][The influence of aspen gold leaf on the growth of Naryn poplar in Urda forestry. [Zavolzhye]] / E. S. Petrenko // Scientific and technical. information. No. 8. M., 1955. pp. 14-23. [in Russian].

[9] Rafes P. M. Vrednye nasekomye loha, dzhuzguna i tamariksa, proizrastayushchih na Narynskih peskah polupustynnogo Zavolzh'ya [Harmful insects of the loch, juzgun and tamarix growing on the Naryn sands of the semi-desert Volga region] / P. M. Rafes // Entomol. review. Vol.35. Issue 4. 1956. pp. 805-817. [in Russian].

[10] Rafes P. M. Nasekomye – vreditelilesnyh kul'turna Narynskih peskah polupustynnogo Zavolzh'ya/ P. M. Rafes [Insect pests of forest crops on the Naryn sands of the semi-desert Volga region] / P. M. Rafes // Zool. journal. Vol.36. Issue 10. 1957. pp. 1455 – 1466. [in Russian].

[11] Rafes P. M. Nasekomye – vrediteli chernoj ol'hi, proizrastayushchej na Narynskih peskah polupustynnogo Zavolzh'ya [Insect pests of black alder growing on the Naryn sands of the semi-desert Volga region] / P. M. Rafes // Byul. Mosk. o-va is tested. nature. Otd. biol. Vol. 63. Issue 3. 1958. pp. 33 – 40. [in Russian].

[12] Rafes P. M. Nasekomye-vrediteli topolej, osini iv, proizrastayushchih na Narynskih peskah polupustynnogo Zavolzh'ya [Insect pests of poplars, aspens and willows growing on the Naryn sands of the semi-desert Volga region] / P. M. Rafes // Proceedings of the Institute of Forests (USSR Academy of Sciences). Vol. 48. 1960. pp.102 – 128. [in Russian].

[13] Rafes P. M. Formirovanie mira nasekomyh v lesnyh nasazhdeniyah na Narynskih peskah polupustynnogo Zavolzh'ya [The formation of the insect world in forest plantations on the

Naryn sands of the semi-desert Volga region] / P. M. Rafes // Proceedings of the Institute of Forests (USSR Academy of Sciences). 1960. Vol. 48. pp. 129-188. [in Russian].

[14] Baitenov M. S. Zhuki-dolgonosiki (Coleoptera: Attelabidae, Curculionidae) Srednej Azii i Kazahstana. Illyustrirovannyj opredelitel' rodov i catalog vidov [Weevil beetles (Coleoptera: Attelabidae, Curculionidae) Central Asia and Kazakhstan. Illustrated determinant of genera and catalog of species] / M. S. Baitenov. Publishing house "Science" of the Kazakh SSR. Alma-Ata, 1974. 287 p. [in Russian].

[15] Benkovsky A. O. Opredelitel' zhukov-listoedov (Coleoptera, Chrysomelidae) Evropejskoj chaste Rossii i evropejskih stran blizhnego zarubezh'ya [Determinant of leaf beetles (Coleoptera Chrysomelidae) of the European part of Russia and European countries of the near abroad] / A. O. Benkovsky – M.: Techpoligrafcenter, 1999. 204 p., 565 fig. [in Russian].

[16] Benkovsky A. O. Opredelitel' bozh'ih korovok (Coleoptera, Coccinellidae) evropejskoj chaste Rossii i Severnogo Kavkaza [Determinant of ladybirds (Coleoptera, Coccinellidae) of the European part of Russia and the North Caucasus] / A. O. Benkovsky. Livny: Publisher Mukhametov G. V., 2020. 140 p.: ill. [in Russian].

[17] Isaev, A. Y. Opredelitel' zhestkokrylyh Srednego Povolzh'ya (chast' III. Polyphaga-Phytophaga)[Determinant of coleoptera of the Middle Volga region (part III. Polyphaga-Phytophaga)] / A. Y. Isaev. Ulyanovsk, Vector, 2007. 256 p. [in Russian].

[18] Kabakov O. N. Platinchatousye zhuki podsemejstva Scarabaeinae (Insecta, Scarabaeidae) fauny Rossii i sopredel'nyh stran [Plate-moustached beetles of the subfamily Scarabaeinae (Insecta, Scarabaeidae) of the fauna of Russia and neighboring countries]. Moscow: Association of Scientific Publications KMK. 2006. 374 P. [in Russian].

[19] Kryzhanovskiy O. L., Reichardt A. N. Zhuki nadsemejstva Histeroidea (semejstva Sphaeritidae, Histeridae, Synteliidae)[Beetles of the superfamily Histeroidea (families Sphaeritidae, Histeridae, Synteliidae)]. Fauna of the USSR. Coleoptera. T.V., issue 4. L., "Science", 1976, 434 p. [in Russian].

[20] Litovkin S. V., Sazhnev A. S., Prokin A. A. 2021. Vodolyuby podroda Lumetus Zaitzev (Coleoptera, Hydrophilidae: Enochrus Thomson) fauny Rossii i sopredel'nyh stran [Aquarians of the subgenus LumetusZaitzev (Coleoptera, Hydrophilidae: Enochrus Thomson) fauna of Russia and neighboring countries] // Entomological Review, 100(2). pp. 390-416. [in Russian].

[21] Medvedev G. S., Nepesova M. G. Opredelitel' zhukov-chernotelok Turkmenistana [Determinant of beetles-black beetles of Turkmenistan]. A.: Ylym, 1985. 180 p. [in Russian].

[22] Nikolaev G. V. Platinchatousyehzhuki (Coleoptera, Scarabaeoidea) KazahstanaiSrednejAzii[Plate-moustached beetles (Coleoptera, Scarabaeoidea) Kazakhstan and Central Asia]. Alma-Ata: Nauka, 1987. 232 p. [in Russian].

[23] Nikolaev G. V., Kozminykh V. O. Zhuki-mertvoedy (Coleoptera: Agyrtidae, Silphidae) Kazahstana, Rossii i ryada sopredel'nyh stran [Dead-eating beetles (Coleoptera: Agyrtidae, Silphidae) Kazakhstan, Russia and a number of neighboring countries]. The determinant. Almaty "Kazak University" 2002. 159 p. [in Russian].

[24]Opredelitel' nasekomyh evropejskoj chasti SSSR v pyati tomah [The determinant of insects of the European part of the USSR in five volumes] (under the general editorship of corresponding member of the USSR Academy of Sciences G. Ya. Bey-Bienko). Volume 2. Coleoptera and fan-wings. The editors of the volume: E. L. Guryeva and O. L. Kryzhanovskiy. ("Determinants of the fauna of the USSR, published by the Zoological Institute of the USSR Academy of Sciences", issue 89). Moscow, Leningrad: Nauka Publishing House, 1965. 668 p. [in Russian].

[25] Opredelitel' presnovodnyh bespozvonochnyh Rossii i sopredel'nyh territorij [Determinant of freshwater invertebrates of Russia and adjacent territories]. Volume 5. Higher insects. Under the general editorship of S. Ya. Tsalolikhin. St. Petersburg: Nauka, 2001. 825 p. [in Russian].

[26] Ter-Minasyan M. E. Zhuki podsemejstva Cleoninae fauny SSSR. Cvetozhily I stebleedy (triba Lixini) [Beetles of the Cleoninae subfamily of the fauna of the USSR. Peduncles and stalkers (tribe Lixini)]. [Determinants of the fauna of the USSR, 95] / M. E. Ter-Minasyan. Izd. Nauka, L., 1967. 142 p. [in Russian].

[27] Ter-Minasyan M. E. 1988. Zhuki-dolgonosiki podsemejstva Cleoninae fauny SSSR. Kornevye dolgonosiki (triba Cleonini) [Weevil beetles of the Cleoninae subfamily of the fauna of the USSR. Root weevils (tribe Cleonini)]. L., Nauka. p. 232. [in Russian].

[28] Shatrovsky A. G. 1986. Vodolyuby roda Hydrochara (Coleoptera, Hydrophilidae) fauny SSSR [Aquarians of the genus Hydrochara (Coleoptera, Hydrophilidae) of the fauna of the USSR] // Bulletin of Zoology, 4:29-34. [in Russian].

[29] Fery H. 2003. Dytiscidae: V. Taxonomic and distributional notes on *Hygrotus* Stephens, with emphasis on the Chinese fauna and a key to the Palearctic species. In: Water beetles of China. Jäch M.A. and Ji L. (eds.), Vol. III: 133–193.

[30] Schödl, S. 1991. Revision der Gattung *Berosus* Leach 1. Teil: Die paläarktischen Arten der Untergattung *Enoplurus* (Coleoptera: Hydrophilidae). Koleopterologische Rundschau, 61: 111–135.

[31] Kuzovenko A. E., Akhmedenov K. M. Redkie bespozvonochnye zhivotnye Zapadno-Kazahstanskoj oblasti. Materialy k sozdaniyu regional'noj Krasnoj knigi [Rare invertebrates of the West Kazakhstan region. Materials for the creation of the regional Red Book] // Bulletin of the WKSU, 2022. pp. 139-179. [in Russian].

Кузовенко А.Е., Тилли А.С., Литовкин С.В.
ҚОҢЫЗДАР (INSECTA, COLEOPTERA)
ХАКИ-СОР ТҰЗДЫ КӨЛІНІҢ ЖАҒАЛАУ ШӨГІНДІЛЕРІНДЕ
(ҚАЗАҚСТАН, БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ)

Аннотация. Мақалада Хаки-сор тұзды көлінің солтүстік-шығыс бөлігіндегі жағалау шөгінділерінен табылған қоңыздарға шолу берілген. Хаки-Сор энтомофаунасы туралы мәліметтер алғаш рет келтірілген. Зерттеудің мақсаты - Хаки-сор тұзды көлінің жағалау шөгінділеріндегі қоңыздар түрлерін түгендеу. Жәндіктерді жинау сордың бірінші террасасының жартастарында, сордың жағалау бөлігінде жүргізілді және тұзды батпақтың рапасына түскен жәндіктер немесе бірінші террасаның бетінен нөсер жаңбырымен жуылған түрлер ұсынылды. Омыртқасыз шөгінділердің жалпы массасынан қоңыздардың ең сақталған үлгілері таңдалды. Қоңыздардың аз бөлігі қолмен немесе DRV-250 шамын жарықпен аулау кезінде жиналды. Барлығы 146 түрге жататын 2053 қоңыз анықталды. Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысының Қызыл кітабына енгізуге ұсынылған түрлердің ішінен Хаки-Сор көлінің шөгінділерінен табылған жер қоңыздарының үш түрі атап өтілді: *Calosoma sycophanta* (L., 1758), *Calosoma inquisitor* (L., 1758) және *Carabus bessarabicus* Fischer von Waldheim, 1823.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан; қоңыздар; сортаң; сор; Хаки-сор; сор Хаки; тұзды балшық; фауна; жағалау шөгінділері; Coleoptera.

Kuzovenko Alexander Evgenievich, Tilly Alexander Sergeevich,
Litovkin Stanislav Vladimirovich
BEE TL ES (INSECTA, COLEOPTERA)
IN THE COASTAL SEDIMENTS OF THE SALT LAKE KHAKI-SOR
(KAZAKHSTAN, WEST KAZAKHSTAN REGION)

Annotation. The article presents an overview of beetles found in coastal sediments in the northeastern part of the salt lake Khaki-sor. Data on the entomofauna of Khaki-Sor are given for the

first time. The purpose of the study is to inventory the species of Coleoptera in the coastal sediments of the salt lake Khaki–sor. Insect collections were carried out on the cliffs of the first terrace of the litter, in the coastal part of the litter, and are represented by insects caught in the brine of the salt marsh or species washed away from the surface of the first terrace by heavy rains. The best preserved beetle specimens were selected from the total mass of invertebrate sediments. A small part of the beetles were collected manually or by catching the light of the HWL-250 lamp. A total of 2,053 beetles were identified, assigned to 146 species. Of the species proposed for inclusion in the Red Book of the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan, three species of ground beetles were noted, for which there are single finds from the sediments of Lake Khaki-Sor: *Calosoma sycophanta* (L., 1758), *Calosoma inquisitor* (L., 1758) and *Carabus bessarabicus* Fischer von Waldheim, 1823.

Keywords: West Kazakhstan region; beetles; salt marsh; litter; Khaki-litter; litter Khaki; Salty mud; fauna; coastal sediments; Coleoptera.

UDC 574/37

IRSTI 87.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).64

Maidanova Meiramgul, Alshekenova Dilnaz***University of Innovative and Telecommunication Systems of Kazakhstan, Uralsk*** **Corresponding author:** *alshekenova.dilnaz@mail.ru***E-mail:** *m.meiramgul_88@mail.ru, alshekenova.dilnaz@mail.ru***THE IMPORTANCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND EDUCATIONAL WORK**

***Annotation.** Currently, the emergence of environmental problems is becoming obvious, including the endless growth of human activities, affecting the natural environment and its negative manifestations. In accordance with the globally recognized process of greening, virtues, value relations, theoretical and practical directions began to be defined. Environmental education and training is a multi-stage process that must be considered comprehensively. The tasks of environmental education and upbringing include the acquisition of scientifically based knowledge about nature, its integrity and unity with society, the justification and establishment of practical measures related to the impact on it, understanding the infinite value of nature for society and humans, compliance with the norms of correct behavior in the natural environment, character and development of communication skills, competent organization of activities to improve nature and the natural environment. Solving these problems is aimed at increasing the environmental knowledge of young people and forming their relationships with nature.*

***Key words:** Ecological education, ecological education, ecological culture, ecological principles, continuous ecological education, environment, nature.*

Introduction

Environmental education and upbringing is one of the urgent issues of youth education at the present time. The use of the world's environmental data, scientific information in the process of education and training depends on the deep knowledge, pedagogical skill, and high culture of the teachers. In this regard, one of the most important tasks is to equip young people with theoretical and practical knowledge on the basis of science. For this, the main sources of environmental knowledge are the subjects of chemistry, physics, biology, geography, and astronomy. All of us are responsible for the protection, preservation and proper use of nature before generations and history. From this point of view, it is necessary to clearly explain the tasks and goals of providing environmental education and upbringing to all young people [1, page 204].

Research materials and methods

The main tasks of ecological education:

- Being able to use environmental knowledge in life and real work, to engage in business;
- Involvement in massive public benefit work related to nature protection and change;
- Organization of ecological education and educational society in every educational center. The purpose of the society is to educate members of the society to protect and care for the nature of the area where they live, to involve them in research work, to teach methods and methods of conducting research, to turn the center into a center of environmental work;
- Members of the society cooperate with the youth organization of the educational center, create environmental headquarters at their place of residence, organize hikes and trips;

The main goals of environmental education:

- Educating the need for environmental norms and rules in the behavior of young people.
- Do not allow the watchers to be irresponsible to the environment.
- Formation of environmental culture among young people:
  - a) in a person's behavior;
  - b) protection, care and improvement of the surrounding nature through socially beneficial labor and labor education;
  - b) promoting environmental knowledge;
  - c) in the first professional work.

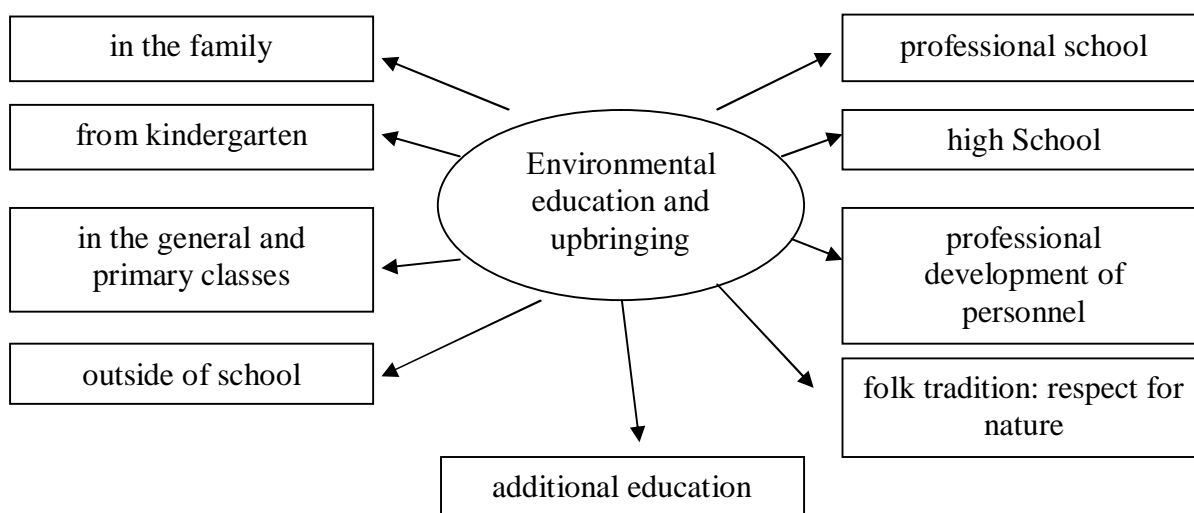
Problems of environmental education and education for students in XVI-XVIII centuries. Great pedagogues: Ya.A. Komensky, J. J. Rousseau, A. Humboldt, etc. progressive ideas based the laws of formation of the world view of education and upbringing in classical pedagogy. Speaking about the education of the "Sense of Nature" that instills a good moral character in the child, they revealed the importance of nature in his moral and aesthetic development. Progressive pedagogy appreciates the great role of nature in the formation of an individual:

"The whole spiritual life of a person is closely connected with nature" - he can formulate an open opinion.

Democratic educators of the 19th century: V.G. Belinsky, A.N. Hertzfel, D.I. Piarelev opposed the careless teaching of nature at school and treating it with a merciless attitude. Russian educators paid special attention to the fact that it affects the formation of moral consciousness, which determines the behavior of a person in nature, and conscious education about nature. These comments served as an example for pedagogues after them to justify the interrelationship of knowledge and perception in the interpretation of natural phenomena and objects [2, page 285].

During the time of the Director General of UNESCO, F. Major, he said that environmental problems should be the most important factor in solving the environmental problem, making it the core of the entire educational program, from pre-school states to higher educational institutions. He said, "If we do not know how to inculcate in every child the simple and reliable words that we, people, are a part of nature, we should be able to love our trees and rivers, fields and forests as our souls, then the situation that we are currently achieving in environmental protection will only remain clear." "-says [2, page 286].

Table 1 - Environmental education and training

"As we build our society, our citizens should be healthy until the end of their lives and make efforts to keep the natural environment around them clean," said the President's address to the

people. Because the biological and genetic structure of a person has not been able to adapt to the changes in the environment due to the sharp deterioration of the ecological situation, human health is suffering enormous damage. The problem of restoring the balance of nature, treating the environment with compassion, preserving the natural treasure, including the person himself, requires environmental literacy from everyone. Therefore, providing environmental education to the younger generation is the main task of educational institutions (Table 1).

Research results

Pedagogical principles of ecological knowledge formation

Providing environmental education to students in secondary schools requires several special requirements. They:

1. Creation of the curriculum, corresponding textbooks and teaching methods, organization of classroom and extracurricular activities, etc.
2. The level of preparation of the teacher's environmental education.
3. Providing environmental knowledge through optional lessons based on the principles of biocentrism in natural sciences.
4. Improvement of teachers' knowledge on issues of nature protection and ecology.
5. Introduction of modern technical tools, computerization of training and new types of training.
6. Creating opportunities for teachers to exchange experience and study materials.
7. Creation and mastery of the information collection center.
8. There should be messages about the possibilities of geographers, biologists, historians, writers and mathematicians, etc.
9. It is necessary to know the state environmental policy well.
  - to be aware of scientific achievements in the field of ecology.
  - knowledge of regulatory and legal documents.

It is necessary to be able to use various methods and forms of education to realize the above tasks.

Basic principles of environmental education:

The principle of connectedness is basically the understanding that there are close connections between living and dead nature and the environment (soil, air, water, plants and animals).

The principle of balance is to explain that the nature of biocenoses and ecosystems is not maintained, and the change of one set leads to the disturbance of the balance of nature.

The principle of interest is to awaken in students a feeling of enthusiasm for the unique and beautiful nature of our country, and to educate them to love and respect their native land and its natural resources[4].

The principle of continuity is the coordinated development of students' knowledge base from kindergarten, infancy, elementary school, and then promotion to higher classes. In higher grades, gradually bring them to levels where they can independently assess environmental conditions.

The shadow principle is the use of visual aids, filmstrips, tapestry, collections, videos, and bioindicators in environmental education.

The principle of the receiver is mainly to plan the content of environmental science by the teacher according to age characteristics, to explain in a familiar and understandable language, taking into account the concept of the understanding of ecological terms and the possibilities of adopting laws.

Regional principles - reminding of household traditions, urban or rural areas of residence in environmental education.

Uztaz should know that the implementation of the above principles in a comprehensive manner is viable in each system and harmonious situation.

In the current situation, production is a factor that has a strong impact on nature. In this regard, young people should understand that the rational use of nature is based on scientific knowledge. Because as a result of industrial activity, there may be various changes in the environment.

Environmental education is related to labor education, because in the course of industrial activity, a person has a direct impact on the environment[5].

Now let's look at several types of environmental education for young people:

1. Cultivation of seedlings of valuable tree seeds at the educational and practical site and use them for gardening of cities and rural areas;
2. Caring for planted seedlings;
3. Collecting fruits;
4. Protection of animals and taking their account;
5. Organization of exhibitions and competitions;

All these contribute to the environmental culture of young people, as well as to the protection and improvement of the natural environment.

Issues of continuous environmental education and training:

Globalization in the life of the society, the tools that people started to use as a result of thinking and knowledge, internal stability and balance in the biosphere have not always been preserved. As a result, the natural richness and condition of the environment began to change and decrease. This, on the contrary, created the need for human help and care for nature. The 20th century, which was full of great events and changes, along with many problems, put the environmental issue at the forefront.

The appearance of environmental problems is primarily due to socio-economic factors, and these problems can be solved by technical means and by reorienting the attitude and attitude of an individual, a group of people to the environment. Humanity recognizes the need to form a new mentality in connection with the approach to the development of society in an ecological sense. As a means of social action, public ecological knowledge should ensure the correct implementation of all mechanisms of social control, it is necessary to pay special attention to the problem of improving the environment of the resident population, as well as to the problems of providing environmental education and education to students.

Ecology - as an independent science that studies the relationship between organisms and their environment, has been formed since the first half of the 20th century. The term "ecology" was first introduced by the German biologist Ernst Haeckel (1834-1919) in his work "General Morphology of Organisms", and he derives its basis from the concept of the association of the organism and the environment and the change of organisms in the process of evolution.

The real object of ecological science is the current state of the environment, understanding the nature of the earth, and aiming to satisfy environmental and socio-ecological needs as much as possible.

Ecology and nature protection sciences complement each other. Ecological science creates a scientific and theoretical basis for effective use and protection of nature. At the same time, natural resources and their creators were studied in connection with ecological factors with the environment and human activities, and the main findings of its implementation were approved. And the science of nature protection is a set of state or public good deeds that implement the main conclusions of the science of ecology. Does not allow ecology and natural disasters. As a result, a plan for effective use of natural resources and its protection will be implemented. Therefore, the concept of "nature protection" is often used. It is a set of social and economic protection of human environment. Human beings work according to the system of efficient use of nature to realize nature protection. And the efficient use of nature is the most rational and useful technology for the use of natural resources and their regeneration.

In order to protect nature, human beings are obliged to know its laws and basic principles.

Within the biosphere, all living organisms are connected to each other and are adapted to live only in the conditions of communication. Disruption of one of these connections can lead to changes in the balance of nature. Therefore, human beings should know the role of each natural component in the environment and natural ecosystem.

Nothing is lost in nature. If a human being gives birth to a new substance, he must think of a way to destroy it.

That is, it works according to the law of conservation of energy. That is why when human beings use nature, they must coordinate its production and reproduction, and preserve the safety of man and nature [3, p. 6-7].

When I think about it, nature is an inexhaustible source of life and beauty. One of the main problems facing today's society is environmental issues, nature protection and economical use of natural resources. As mentioned above, environmental education and training is a multi-stage process that needs to be considered in a complex way. Scientists have written a lot of information on environmental "education and education". What would I do if given the chance?

- Ø To increase the love for nature in every child and bring up a patriotic generation;
- Ø Organizing various events related to environmental education and increasing people's environmental knowledge;
- Ø Introduction of "ecological education and upbringing" subjects in general education schools;
- Ø Create an environmental headquarters and implement the "Green Country" program;
- Ø Making environmental evenings in the city where I live every week;
- Ø Involve people in nature research;

Environmental education is also related to labor education. Because in the course of industrial activities, people directly affect the environment. People take care of and protect the natural environment, help employees who manage forestry and state reserves. Protection of wild animals and plants.

Environmental education and training is currently becoming a complex science that acts in continuity with all other sciences.

REFERENCES

- 1] Koshtaev S.K. Ecology: textbook. Almaty: JK "AKNUR" publishing house, 2019. - 212 p. [Qoštaev S.Q. Ékologiya: oqwliq. Almaty: JQ «AQNUR» baspası, 2019. - 212 b].
- [2] Duysenbaev S.T. Fundamentals of nature protection and ecology. Theory and practice: Textbook. / Duysenbaev S.T., Baubekov S.Zh. - Almaty, 2014. - 372 p. [Düysenbaev S.T. Tabığattı qorğaw jäne ékologiya negizderi. Teoriya jäne praktika: Oqwliq. / Düysenbaev S.T., Bawbekov S.J. – Almaty, 2014. – 372 b].
- [3] Mamadiyarov, M.D.Environmental education and training: Educational tool. . - Shymkent: Yukgpi, 2013. - 101 p [Mamadiyarov, M.D.Ékologiyalıq tärbié jäne oqıtw: Tärbié quralı. . – Şımkent: Yukgpı, 2013. – 101 b].
- [4] Konovalova L.S., The use of modern technologies in environmental education of preschool children according to N.A. Ryzhova's program "Our Home is Nature" / S.K. Lyudmila, O.V. Solovyova // Child and Society: network publication. – 2017.[Konovalova L.S., Ispol'zovaniye sovremennykh tekhnologiy v ekologicheskom obrazovanii doshkol'nikov po programme N. A. Ryzhovoy «Nash dom – priroda» / S. K. Lyudmila, O. V. Solov'yeva // Rebenok i obshchestvo : setevoye izdaniye. – 2017.].
- [5] Novikov Yu.V. Ecology, environment and people: Textbook for universities - M. Grand-Fair, 2001., p. 320 [Novikov YU.V. Ekologiya, okruzhayushchaya sreda i chelovek : Uch.posobiye dlya vuzov - M.Grand-Fair,2001., str 320].

Майданова М.Х. Алшекенова Д. Т.
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Андатпа. Қазіргі кездегі экологиялық проблемалардың туындауы, соның ішінде табиғи ортаға тигізетін адамның іс-әрекетінің шексіз өсуі және оның келеңсіз көріністері айқын байқалуда. Жалпы әлемдік деңгейде мойындалып отырған экологияландыру процесіне сәйкес ізгілік қасиеттерін, құндылық қатынастарын, теориялық – практикалық тенденциялары айқындала бастады. Экологиялық тәрбие мен білім беру – көп сатылы процес, ол кешенді тұрғыда қарастыруды қажет етеді. Экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің міндеттеріне табиғат туралы, оның тұтастығы және қоғаммен бірлігі хақындағы ғылыми негізделген білімді меңгеру, оған ықпал етуге байланысты туындайтын практикалық шараларды дәлелдеп орнықтыру, қоғам мен адам үшін табиғаттың құндылығы шексіз екенін ұғындыру, табиғи ортада дұрыс жүріп-тұрудың нормаларын сақтау, табиғат пен сырласа білу қабілетін дамыту, табиғат пен қайта түлеген ортаны жақсарту жөніндегі қызметті сауатты ұйымдастыру жатады. Міне, осы міндеттерді шешу жастардың экологиялық білімін арттырып, олардың табиғатқа деген қарым-қатынасын қалыптастыруға бағытталады.

Кілт сөздер: Экологиялық білім; экологиялық тәрбие; экологиялық мәдениет; экологиялық принциптер; үздіксіз экологиялық білім; қоршаған орта; табиғат.

Майданова М.Х. Алшекенова Д. Т.
ВАЖНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ
РАБОТЫ

Аннотация. В настоящее время становится очевидным возникновение экологических проблем, в том числе бесконечный рост деятельности человека, влияющей на природную среду, и ее негативные проявления. В соответствии с общепризнанным на мировом уровне процессом экологизации стали определяться добродетели, ценностные отношения, теоретические и практические направления. Экологическое воспитание и образование – это многоступенчатый процесс, который необходимо рассматривать комплексно. В задачи экологического образования и воспитания входит приобретение научно обоснованных знаний о природе, ее целостности и единстве с обществом, обоснование и установление практических мер, связанных с воздействием на нее, понимание бесконечности ценности природы для общества и человека, соблюдение норм правильного поведения в природной среде, характер и развитие коммуникативных навыков, грамотная организация деятельности по улучшению природы и природной среды. Решение этих задач направлено на повышение экологических знаний молодежи и формирование ее отношений с природой.

Ключевые слова: Экологическое образование; экологическое воспитание; экологическая культура; экологические принципы; непрерывное экологическое образование; окружающая среда; природа.

ӘОЖ 372.857(574)

ҒТАХР 34.35.25

DOI 10.37238/1680-0761.2023.91(3).65

Дарбаева Т.Е. Аманжолова С.А.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

E-mail: symbat8@icloud.com

ШАҒАН ӨЗЕНІНІҢ ЖАЙЫЛМАЛЫ ОРМАНДАРЫНДА (FRAXINUS AMERICANA) АМЕРИКАН АҒАШЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының 2006 жылы 7 шілдеде № 175 заңына сәйкес Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарында қорғау, ол жердегі негізгі және қосымша ағаш түрлері, бұталарды сақтауға жете көңіл бөлінеді. Сонымен қатар ЕҚТА-да ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі, Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінің перспективалық тақырыптық ғылыми жоспарында көрсетілгендей, сирек кездесетін, эндемикалық, дәрілік, сәнді өсімдіктер түрлерін анықтау, жай-күйіне баға беру, көрсету және кеңінен таралған өсімдіктер дүниесін зерттеу жұмыстары жоспарланған.

Қазіргі уақытта бөтен текті түрлердің басып кіруі табиғи әртүрлілікке қауіп төндіретін ауқымды құбылыс және адамзат алдында тұрған күрделі экологиялық проблемалардың бірі болып табылады. Солардың бірі жайылма ормандарда таралған – Американ шағаны (*Fraxinus americana*). Бұл ағаш - БҚО облысында Жайық, Шаған, Деркөл және кіші өзендердің жағалауларында таралған. Американ шағаны (*Fraxinus americana* L.) – Неофит. Эргазиофит. Колонофит. Ағаш. Солтүстік-американдық. Өте сирек орман жағалауында өседі [1,2].

Кілт сөздер: жайылмалы орман; номенклатура; флора; биоморфологиялық талдау; тұқымдас және туыс; геоботаникалық зерттеу; өсімдіктер популяция; ареалы; географиялық орны.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі бағыты – Шаған өзенінің жайылма ормандары (GPS: N 51°11'29 E 51°20'57), екінші зерттеулі нүктеміз Хан тоғайы N 51°10'01 E 51°21'19 (сурет 1).

1-сурет. Зерттеу ауданының карта-схемасы

М.Өтемісов атындағы БҚУ кепшешөп қорынан материалдар, тұқымдас және туыстарды латын әріптермен ретке келтіру, номенклатурасы мен таксон ауқымын стандарттауда «Plants of the World online» (<http://plantsoftheworldonline.org>), өзге әдебиеттерден шолу қатарынан (Флора СССР / Шығыс Еуропаның флоры, 1974–2004; Цвёлев; 2000; Шығыс Еуропаның конспект флорасы, 2012; Цвёлев, Пробатова, 2019) [2].

Алғашқы талдау Шаған өзені жайылмасындағы сүректі ағаштарға геоботаникалық зерттеу жүргізу кезінде биоморфологиялық ерекшеліктен басталды (кесте 1).

1-Кесте – Биоморфологиялық талдау.

№	Атауы	Тіршілік Формасы	Географиялық тобы	Экологиялық тобы
Сүректі ағаштар				
1	Қара терек	Ағаш.	Еуразиялық	Орман
2	Ақ терек	Ағаш	Жерортатеңіздік	Орман
3	Америка шағаны	Ағаш	Канадалық	Орман
4	Қарағаш	Ағаш	Европалық	неморалды орман.
5	Шегіршін	Ағаш	Азиялық	Жартылай дала
6	Кәдімгі қарағай	Ағаш	Сібір	Орман
7	Татар үйеңкі	Ағаш	Шығыс-Еуропа	Орман
8	Қара үйеңкі	Ағаш	Солтүстік Американдық	Орман
9	Күміс жиде	Ағаш	Голарктикалық	Дала
10	Ақ тал	Ағаш	Европалық	Су жағалаулары
Бұта				
1	Тікенді қара өрік	Бұта	Сармат	Орман
2	Тікенді итмұрын	Бұта	Еуразиялық	Орман
3	Акация	Бұта	Европалық	Дала
4	Ешкі тал	Бұта	Еуразиялық	Бореалды
Жартылай бұталар				
1	Қызыл мия	Жартылай бұташық	Жерортатеңіздік	Шалғын
2	Дәрілік жусан	Жартылай бұташық	Жерортатеңіздік	Шалғын

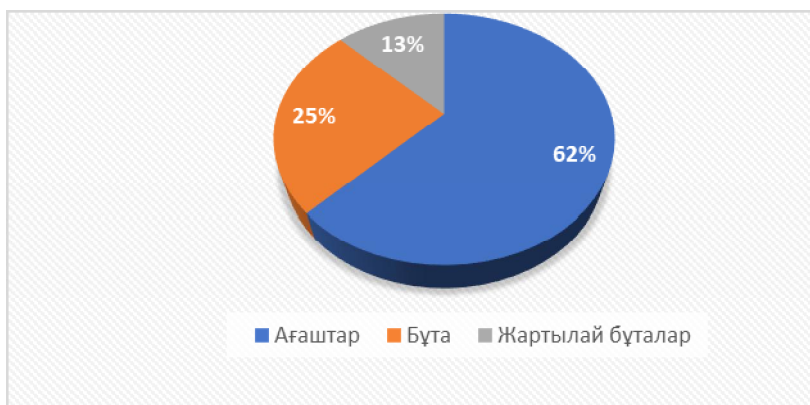
Шаған өзенінің жайылма ормандарында (*Fraxinus americana*) қауымдастығының популяциясында биоморфологиялық талдау нәтижесінде доминантты топ ағаштар 10 (62,5%), бұта 4 (25%), жартылай бұта 2 (12,5%). Ағаштектестер өзен жағалаулығы мен салаларында көбірек кездеседі.

Шаған өзенінің жайылма ормандарында (*Fraxinus americana*) ағашымен бірге өсетін ақ терек (*Populus alba* L.), қара терек (*Populus nigra* L.), үйеңкі (*Acer tataricum* L.) көбірек таралған.

Бұташық ярустардан тікенді қара өрік (*Prunus spinosa* L.), тікенді итмұрын (*Rosa canina* L.), акация (*Acacia dealbata* L.), ешкі тал (*Salix caprea* L.) таралған.

Жартылай бұталарды әртүрлі жерде таралуына байланысты көп доминантты көрсеткен өсімдік түрлерінен қызыл мия (*Glycyrrhiza glabra* L), дәрілік жусан (*Artemisia abrotanum* L.) кездесті.

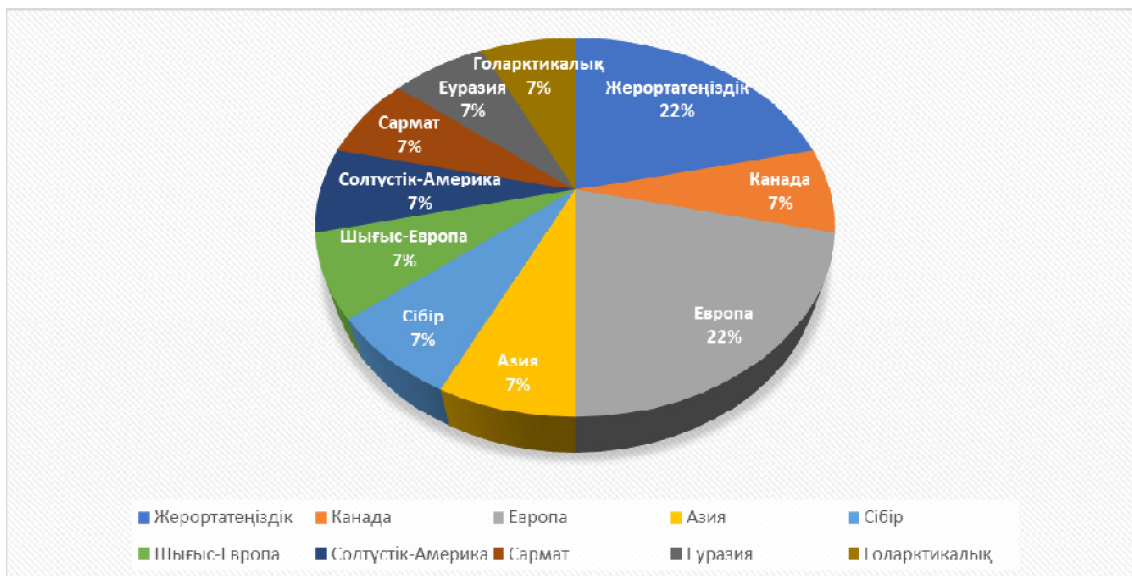
Барлық биоморфологиялық талдау төмендігідей нәтиже көрсетеді: флораның өмір сүру формасының көп бөлігі сүректі ағаштар және бұта мен жартылай бұташықтарға бөлінді.

2-сурет. (*Fraxinus americana* L.) өсімдіктер популяциясына биоморфологиялық талдау

Зерттеу жұмысы кезінде географиялық сараптама нәтижесі флоралық аймақтарды 10 топқа бөлді. Жерортатеңіздік 3 түр, Еуропалық 3 түр, Еуразиялық 3 түр, қалған аймақтар Канада 1 түр, Азия 1 түр, Сібір 1 түр, Шығыс-Еуропалық 1 түр, Солтүстік Америка 1 түр, Сармат 1 түр, Голарктикалық 1 түр.

Шаған өзені жайылмасындағы ормандардың географиялық элементтерін А.Л.Тахтаджянның (1974) еңбегіне сүйене отырып, Европа-Еуразия арасындағы ормандар типі деп аталды. [3].

3-сурет. Географиялық элементтердің қорытынды диаграммасы

Ағаштар қауымдастығының экологиялық қорытындыларының сараптамалық оқу-зерттеу кезінде Шаған өзені жайылмасындағы өсімдік қауымдастығы 7 топқа бөлінді.

Талдау нәтижесінде ең жоғары үстемдік еткен зона – орман болды. Ол барлық кездесетін флоралық құрамдас бөліктердің ішінде 8 түрі (50%) құрады.

Бірінші орында тұрған жайылма орман түрлері болды. Соның ішінде меншікті деп танылған 16 өсімдіктің 10-і ағаштар болды. Неморалды орман мен бореалды ормандар 1-ден кездесті. Шаған өзенінің жоғарғы және төменгі ағысы айтарлықтай өзгеріске ұшырап

шөптесін өсімдіктердің орнын паразитті және аллергия тудыратын популяциялар пайда болған.

Біздің жеріміздің географиялық ерекшеліктеріне байланысты табиғи ормандар Жайық өзенінің бойында орналасқан. Көбі біздің жеріміз дала түрлері мен жазық жерлерге бейім келеді. Соған байланысты дала мен шалғын өсімдіктерінің фитоценотикалық топтары 2-ден кездесті. Қалған жартылай – дала, су жағалаулары 1-ден кездесті [4].

Зерттеу әдістерінің тағы бір бағыты карпографиялық талдау жасау. Батыс Қазақстан облысының территориясында шаған өсімдігінің екі түрі кездеседі. Аталған түрлердің ерекшеліктері мен морфологиялық өзгерістері тұрғылықты жеріне байланысты өзгереді (сурет 4,5).

4-сурет. *Fraxinus excelsior* L.

5-сурет. *Fraxinus americana* L.

Шаған өзенінің жайылмалы ормандарында (*Fraxinus americana* L.) ағашын зерттеу әдістемесін жүргізу кезінде жайылма ормандарда таралу шектігі, ағаш діндерінің ярустық биіктіктері мен олардың жасын анықталды (кесте 2).

2-Кесте. *Fraxinus americana* L. популяциясын талдау қорытындылары

Түр	1 га таралған саны	Ярус	Диаметр, см	Максим биіктігі	Орташа биіктігі	Жасы
Шаған	90-120	II	60-70	19	15	50-60

Американ шағанының тұқымдары доға тәрізді сырға, ұштары үшкір сыртқы қабықшасы түр ерекшелігіне байланысты сары, жасыл болады. Табиғи популяцияда өлшеу кезінде морфометриялық салыстыру кезінде Американ шағаны (*Fraxinus americana* L.) тұқымдарының ұзындығы 1-4 см, ені 0,3 см. Салыстырмалы екінші түр *Fraxinus excelsior* L. ұзындығы 1,2-5,2 см, ені 0,4 см болды (сурет 6,7).

6-сурет. Шаған ағашының тұқымдарына морфометрия

7-сурет. Жас тұқымдардан пайда болған жас шаған ағашы

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны Шаған ағашы - дүние жүзінде 15 түрі, Республикада 4 түрі, Батыс Қазақстан облысы бойынша 2 түрі кездеседі. Американ шағаны - былғал сүйгіш тұқымы жел арқылы тез таралып, вегетациялық дамуында 5-ші жылы гүлдеп тез көбейетіндіктен айналасындағы жабайы ақ терек, қара терек ағаштарына, санырауқұлақтар популяциясын ареалын шектеп өсуге кедергі келтіреді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы № 4-4/282 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 23 шілдеде № 11739 болып тіркелді. (Өздеріне қатысты өсімдіктер карантині жөніндегі іс-шаралар белгіленетін және жүзеге асырылатын карантинді объектілер мен бөтен текті түрлердің тізбесін және аса қауіпті зиянды организмдер тізбесін бекіту туралы)

[2] Инвазивные чужеродные виды древесно-кустарниковых растений и оценка их фитоценотической агрессивности в Государственном региональном природном парке «Медеу» (Республика Казахстан)

[3] Нотов А. А., Виноградова Ю. К., Майоров С. Р. О проблеме разработки и ведения региональных черных книг // Российский Журнал Биологических Инвазий, 2010. - № 4. - С. 54-68.

[4] Чекалин С. В., Саданов А. К., Абишева К.Ж. Современное состояние проблемы защиты природных экосистем Казахстана от заселения чужеродными видами растений // Известия НАН РК. Серия биологическая, 2006, № 6. - С. 62-66.

REFERENCES

[1] Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated March 30, 2015 No. 4-4/282. It was registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on July 23, 2015 under No. 11739. (On approval of the list of quarantine objects and alien species and the list of especially dangerous pests in respect of which plant quarantine measures are established and carried out). [Respubliki Kazakhstan Auyl sharuashylygy ministerstva v 2015 godu zhilgy 30 nauryzdagi № 4-4/282 bayrgy. Respublika Kazakhstan Syn Adilet Ministr Ligi 2015 god 23 goda №11739 Bolli Turkel'di. (Ozdoríne katysty osimdikti karantin zhínindegí is-sharalar belgilenetin zhane zhuzege asyrylatyn karanitandi ob"yektíler men boten tekti tirlerdin tízbesín zhane asa kauipti zianda organizmder tizbesin bekítu turaly)].

[2] Invasive alien species of trees and shrubs and assessment of their phytocenotic aggressiveness in the Medeu State Regional Natural Park (Republic of Kazakhstan). [Invazionnyye chuzherodnyye vidy derev'yev i kustarnikov i otsenka ikh fitotsenoticheskoy agressivnosti v Gosudarstvennom regional'nom prirodnom parke «Medeu» (Respublika Kazakhstan)].

[3] Notov A.A., Vinogradova Yu.K., Mayorov S.R. On the problem of developing and maintaining regional black books // Russian Journal of Biological Invasions, 2010. - No. 4. - P. 54-68. [Notov A.A., Vinogradova YU.K., Mayorov S.R. K probleme razrabotki i vedeniya regional'nykh chernykh knig // Rossiyskiy zhurnal biologicheskikh invaziy, 2010. - № 4. - S. 54-68].

[4] Chekalin S.V., Sadanov A.K., Abisheva K.Zh. Current state of the problem of protecting the natural ecosystems of Kazakhstan from colonization by alien plant species // Izvestia of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Biological series, 2006, No. 6. - P. 62-66. [Chekalin S.V., Sadanov A.K., Abisheva K.ZH. Sovremennoye sostoyaniye problemy zashchity prirodnykh ekosistem Kazakhstana ot kolonizatsii chuzherodnymi vidami rasteniy // Izvestiya Natsional'noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Biologicheskaya seriya, 2006, № 6. – S. 62-66].

Аманжолова С.А.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЯСЕНЯ АМЕРИКАНСКОГО (FRAXINUS AMERICANA) В ПОЙМЕННЫХ ЛЕСАХ РЕКИ ЧАГАН

Аннотация. В соответствии с Законом Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 175 охране основных и второстепенных пород деревьев и кустарников на особо охраняемых природных территориях уделяется достаточное внимание. Кроме того, как указано в перспективном тематическом научном плане Министерства экологии, геологии и природных ресурсов РК, Комитета лесного хозяйства и животного мира, редкие, эндемичные, лекарственные, живые виды мировых видов, оценка их состояния планируется демонстрация и широкое распространение исследовательской работы по видовой критике.

В настоящее время нашествие чужеродных видов представляет собой масштабное явление, угрожающее природному разнообразию и являющееся одной из наиболее серьезных экологических проблем, стоящих перед человечеством. Один из них распространен в пойменных лесах — ясень американский (*Fraxinus americana*). Это дерево распространено по берегам Жайыка, Чагана, Деркула и небольших рек Западного региона.

Ясень американский (*Fraxinus americana* L.) - Неофит. Эргазифит. Колонофит. Дерево. Североамериканский. Редко растёт на опушке леса.

Ключевые слова: Пойменный лес; номенклатура; флора; биоморфологический анализ; род и семейство; геоботанические исследования; популяция растений; область; географическое положение.

Amanzholova Symbat

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AMERICAN ASH (*FRAXINUS AMERICANA*) IN THE FLOODLAND FORESTS OF THE CHAGAN RIVER

Annotation. In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2006 No. 175, sufficient attention is paid to the protection of major and minor species of trees and shrubs in specially protected natural areas. In addition, as indicated in the long-term thematic scientific plan of the Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, the Committee of Forestry and Wildlife, rare, endemic, medicinal, living species of the world species, assessment of their condition, demonstration and wide dissemination of research work on species criticism is planned.

Currently, the invasion of alien species is a large-scale phenomenon that threatens natural diversity and is one of the most serious environmental problems facing humanity. One of them is common in floodplain forests - American ash (*Fraxinus americana*). This tree is distributed along the banks of Zhaiyk, Chagan, Derkul and small rivers in the Western region.

American ash (*Fraxinus americana* L.) - Neophyte. Ergasiophyte. Colonophyte. Tree. North American. Rarely grows on the edge of the forest.

Keywords: Floodplain forest; nomenclature; Flora; biomorphological analysis; clan and family; geobotanical research; plant population; region; geographical position.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Айталиев Шакир Еркемович – магистр, Қазан Федералдық университетінің аспиранты, Қазан қ., Ресей; aitaliev_shakir@mail.ru

Акатьев Николай Владимирович - Химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Акимова Сауле Муратовна – магистр, Информатика мұғалімдері мен IT мамандарын дайындау БББ, М. Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан, saule_akim@mail.ru

Алшекенова Дильназ Темірханқызы – магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан, alshekenova.dilnaz@mail.ru.

Аманжолова Сымбат Анваровна – магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, e-mail: symbat8@icloud.com.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич – г.ғ.к., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасының орынбасары – ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, kazhmurat78@mail.ru

Баймуканова Ж.Т. – білім алушы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан, e-mail: zhannakhussainova@gmail.com.

Бегалиева Айша - аға оқытушы, Қазақ ұлттық университеті. әл-Фараби, Алматы, Қазақстан, aysha.1958@mail.ru

Булатова Қанжан Беймұханқызы - аға оқытушысы. М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан, kanzhan_46 @ mail.ru.

Далабаева Назгүл Санаққызы- химия ғылымдарының кандидаты, жалпы және бейорганикалық химия кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ, Қазақстан, nursain@mail.ru

Дарбаева Талшен Есенмановна – б.ғ.д. профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ, e-mail: dtalshen@mail.ru

Демченко Людмила Валерьевна – аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.

Джаманбадиева Айя Кадыровна – педагогика ғылымдарының магистрі, химия мұғалімі, КММ ОМ № 9, Орал қ., Қазақстан, ayiaerzhan@mail.ru

Джусупова Римма Алексеевна – магистрант, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, rimma.alina.d@gmail.com

Ербулатова Ильмира Канатовна – доктор PhD, орыс филология кафедрасының доценті, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, ilmira.yerbulatova@inbox.ru

Жазанова Махабат Сагандыковна – магистрант, орыс филология кафедрасы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, zhazanova.mahabat@mail.ru

Жапекова Гүлфайрус Кабдуловна – тарих ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті., Астана қ., Қазақстан, e-mail: gulfairusk@mail.ru

Жищенко Александр Николаевич – аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.

Ибрагимова Зилия Фахргалеевна, г. ф. к., - доцент Уфа ғылым және технологиялар университеті, Уфа қ., Башқұртстан, РФ. zilyaf2013@yandex.ru

Исмагулова Жания Жандосқызы Педагогика және психология ғылымдарының магистрі, Қазақ ұлттық университеті. әл-Фараби, Алматы, Қазақстан zhaniyaismagulova@gmail.com

Қадырғалиева Сәуле Исламқызы - аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан, e-mail: Saule0312@mail.ru

Қайыржанова Асылзада - «География-Тарих» білім беру бағдарламасының 3-ші курс студенті, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан; asemtorchio@gmail.com

Клименко Татьяна Ивановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ. E-mail: krist_00@list.ru

Қуанышқызы Ақбота - «География-Тарих» білім беру бағдарламасының 3-ші курс студенті, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

Кузовенко Александр Евгеньевич - биология ғылымдарының кандидаты, "Самара хайуанаттар бағы" МБУ даму және ғылыми-ағарту қызметі жөніндегі директордың орынбасары, Самара қ., Ресей, prirodnick@yandex.ru

Курманиязова Алтыншаш Аслановна - 7M01510 География білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

Курмашева Динара Наримановна - информатика пәні мұғалімі, магистр, №42 «Ақ ниет» гимназиясы, Орал қ., Қазақстан, kurmashevadin@mail.ru

Кушенова Ганижамал Иманқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті., Астана қ., Қазақстан, e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com.

Литовкин Станислав Владимирович - энтомолог, Ресей энтомологиялық қоғамының Самара бөлімінің мүшесі, Самара қ., Ресей, sats.lit@gmail.com

Майданова Мейрамгүл Хайроллақызы – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті, Орал қаласы, Қазақстан, m.meiramgul_88@mail.ru

Мақашев Шынтас Амангелдіұлы – магистр, аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Орал қ. E.mail: Makashev7676@mail.ru

Медешова Айгүл Бактығалиевна педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Информатика мұғалімдері мен IT мамандарын дайындау БББ, М. Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан, medeshovaa@mail.ru

Пименова Марина Владимировна - "Халықаралық гуманитарлық университет. П. п. Семенова – Тянь-Шанский", филология ғылымдарының докторы, профессор (Санкт-Петербург қ., Ресей), MVPimеноva@yandex.ru

Садуақас Жансая Алтынбекқызы - жалпы және бейорганикалық химия факультетінің 2-курс магистранты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ, Қазақстан, saduakas_zhansaya@live.kaznu.kz

Сағнайқызы Самал тарих ғылымдарының кандидаты, кафедра доценті, Қазақ ұлттық университеті. әл-Фараби, Алматы, Қазақстан, Samal7373@mail.ru

Салов Владимир Юрьевич – п.ғ.д. профессор, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.

Сартаев Спатай - заң ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті., Алматы, Қазақстан.

Серік Асем - «География-Тарих» білім беру бағдарламасының 3-ші курс студенті, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

Собянин Федор Иванович – п. ғ. к., аға оқытушы "Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті" Жоғары білім берудің федералды мемлекеттік автономды білім беру мекемесі, Белгород, Ресей Федерациясы E-mail: Sosnovi60@mail.ru

Тилли Александр Сергеевич - экология, ботаника және табиғатты қорғау кафедрасының биостанциясының бас маманы, фгауо" академик С. П. Королев атындағы Самара ұлттық зерттеу университеті", Самара қ., Ресей, al_drtilly@mail.ru

Якупова Джамиля Болатовна – биология, география, химия мұғалімдерін дайындау БББ оқытушысы, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айталиев Шакир Еркемович - магистр, аспирант Казанского Федерального университета, г.Казань, Россия, aitaliev_shakir@mail.ru

Акатьев Николай Владимирович - Кандидат химических наук, старший преподаватель, ОП по подготовке учителей биологии, географии, химии, ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Акимова Сауле Муратовна - магистр, ОП по подготовке учителей информатики и IT специалистов, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, saule_akim@mail.ru

Алшекенова Дильназ Темирхановна – магистрант, ЗКУ имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, alshekenova.dilnaz@mail.ru.

Аманжолова Сымбат Анваровна - магистрант, ЗКУ имени М. Утемисова, e-mail: symbat8@icloud.com.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - кандидат географических наук, профессор, проректор по НР и МС ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан; kazhmurat78@mail.ru

Баймуканова Ж.Т. - обучающаяся, ЗКУ им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: zhannakhussainova@gmail.com.

Бегалиева Айша - старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, aysha.1958@mail.ru

Булатов Канжан Беймухановна - старший преподаватель ЗКУ им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, kanzhan_46@mail.ru.

Далабаева Назгуль Санаковна - кандидат химических наук, кафедры общей и неорганической химии, КазНУ им Аль-Фараби г.Алматы, Казахстан, nurgain@mail.ru

Дарбаева Талшен Есенмановна - д. б.н. профессор, ЗКУ им. М. Утемисова, e-mail: dtalshen@mail.ru

Демченко Людмила Валерьевна – старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Казахстан, г. Уральск

Джаманбалиева Айя Кадыровна – магистр педагогических наук, учитель химии, КГУ ОШ № 9, г.Уральск, Казахстан, ayiaerzhan@mail.ru

Джусупова Римма Алексеевна – магистрант, ОП по подготовке учителей биологии, географии, химии, ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, rimma.alina.d@gmail.com

Ербулатова Ильмира Канатовна – доктор PhD, доцент кафедры русской филологии, ЗКУ им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ilmira.yerbulatova@inbox.ru

Жазанова Махабат Сагандыковна – магистрант, кафедра русской филологии, ЗКУ им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, zhazanova.mahabat@mail.ru

Жапекова Гульфайрус Кабдуловна – канд. ист. наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: gulfairusk@mail.ru

Жищенко Александр Николаевич – старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Казахстан, г. Уральск

Ибрагимова Зилия Фахргалеевна, к.г.н., - доцент Уфимский университет науки и технологий, г. Уфа, Башкортостан, РФ. zilyaf2013@yandex.ru

Исмагулова Жания Жанасовна Магистр педагогических и психологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан zhaniyaismagulova@gmail.com

Кадыргалиева Сауле Исламовна - старший преподаватель, ЗКУ имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: Saule0312@mail.ru

Қайыржанова Асылзада – студент 3-го курса ОП «География-История» ЗКУ им. М.Утемисова; г.Уральск, Казахстан, asemtorchio@gmail.com

Клименко Татьяна Ивановна – кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Казахстан, г. Уральск E-mail: krist_00@list.ru

Қуанышқызы Ақбота - студент 3-го курса ОП «География-История» ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

Кузовенко Александр Евгеньевич – кандидат биологических наук, заместитель директора по развитию и научно-просветительской деятельности ГБУ «Самарский зоопарк», г. Самара, Россия, prirodnick@yandex.ru

Курманиязова Алтыншаш Аслановна - магистрант 1-го курса ОП 7M01510 География, ЗКУ мм.М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

Курмашева Динара Наримановна - учитель информатики, магистр, гимназия №42 «Ақ ниет», г. Уральск, Казахстан, kurmashevadin@mail.ru

Кушенова Ганижамал Иманкызы – канд. ист. наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com.

Литовкин Станислав Владимирович – энтомолог, член Самарского отделения Русского энтомологического общества, г. Самара, Россия, sats.lit@gmail.com

Майданова Мейрамгуль Хайроллаевна – магистр естественных наук, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, г. Уральск, Казахстан, m.meiramgul_88@mail.ru

Макашев Шынтас Амангельдиевич – магистр, старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, Казахстан г.Уральск E.mail: Makashev7676@mail.ru

Медешова Айгуль Бактыгалиевна – кандидат педагогических наук, доцент, ОП по подготовке учителей информатики и IT специалистов, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, medeshovaa@mail.ru

Пименова Марина Владимировна - Ректор АНО ВО «Международный гуманитарный университет им. П.П. Семенова – Тянь-Шанского», доктор филологических наук, профессор (г. Санкт-Петербург, Россия), MVPimенова@yandex.ru

Садуақас Жансая Алтынбекқызы - магистрант 2-курса кафедры общей и неорганической химии, КазНУ им Аль-Фараби г.Алматы, Казахстан, saduakas_zhansaya@live.kaznu.kz

Сағнайқызы Самал - кандидат исторических наук, доцент кафедры, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, Samal7373@mail.ru

Салов Владимир Юрьевич – д.п.н. профессор, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Казахстан, г. Уральск

Сартаев Спатай - кандидат юридических наук, заведующий кафедрой, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Серік Асем - студент 3-го курса ОП «География-История» ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

Собянин Федор Иванович - к.п.н, ст. преподаватель Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Белгородский государственный национальный исследовательский университет», Белгород, Российская Федерация E-mail: Sosnovi60@mail.ru

Тилли Александр Сергеевич – главный специалист биостанции Кафедры экологии, ботаники и охраны природы, ФГАУО ВО «Самарский национальный исследовательский университет имени академика С. П. Королёва», г. Самара, Россия, al_drtilly@mail.ru

Якупова Джамиля Болатовна – преподаватель ОП по подготовке учителей биологии, географии, химии, ЗКУ им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aitaliev Shakir Ermekovich – master, post-graduate student of the Kazan Federal University (Kazan, RF.), aitaliev_shakir@mail.ru

Akatyev Nikolay Vladimirovich - candidate of chemical sciences, senior lecturer, EP for training teachers of biology, geography, chemistry, M. Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Akimova Saule Muratovna - master's degree, EP Training of Computer Science teachers and IT Specialists, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, saule_akim@mail.ru

Alexander N. Zhishchenko – Senior Lecturer, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

Alshekenova Dilnaz Temirkhanovna – Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, alshekenova.dilnaz@mail.ru

Amanzholova Simbat Anvarovna - master's student, M. Utemisov WKU, e-mail: symbat8@icloud.com.

Akhmedenov Kazhmurat Maksutovich – Candidate of geographical sciences, professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Vice-Rector for Research and International Relations, Uralsk, Kazakhstan, kazhmurat78@mail.ru

Baymukanova Zh.T. - student, West Kazakhstan University named after Mahambet Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: zhannakhussainova@gmail.com

Bulatova Kanzhan Beimukhanovna - Senior lecturer at the M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, kanzhan_46 @ mail.ru.

Begalieva Aisha - Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, aysha.1958@mail.ru .

Dalabayeva Nazgul Sanakovna - Candidate of Chemical Sciences, Department of General and Inorganic Chemistry, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, nursain@mail.ru

Darbayeva Talshen Esenomanovna - doctor of Biological Sciences, professor, M. Utemisov WKU, e-mail: dtalshen@mail.ru

Dzhusupova Rimma Alekseevna - master student, EP for training teachers of biology, geography, chemistry, M. Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan, rimma.alina.d@gmail.com

Ibragimova Zilya Fakhargaleevna, PhD, - Associate Professor Ufa University of Science and Technology, Ufa, Bashkortostan, Russian Federation. zilyaf2013@yandex.ru

Ismagulova Zhania Zhandosovna Master of Pedagogical and Psychological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan zhaniyaismagulova@gmail.com

Jamanbaliyeva Ayia Kadyrovna - master of pedagogical sciences, chemistry teacher, CGA ES № 9, Uralsk, Kazakhstan, ayiaerzhan@mail.ru

Kadyrgalieva Saule Islamovna - Senior lecturer, West Kazakhstan University named after Mahambet Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: Saule0312@mail.ru

Kayyrzhanova Asylzada – 3rd year student of the OP "Geography-History" West Kazakhstan University named after M. Utemisov; Uralsk, Kazakhstan, asemtorchio@gmail.com

Klimenko Tatiana Ivanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk E-mail: krist_00@list.ru

Kurmaniyazova Altynshash Aslanovna - 1st year Master's student OP 7M01510 Geography, WKU named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

Kurmasheva Dinara Narimanovna - Computer science teacher, Master, gymnasium No. 42 "Ak niet", Uralsk, Kazakhstan, kurmashevadin@mail.ru

Kushenova Ganizhamal Imankyzy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com .

Kuzovenko Alexander Evgenievich – Candidate of Biological Sciences, Deputy Director for Development and Scientific and Educational Activities of the Samara Zoo, Samara, Russia, prirodnick@yandex.ru

Litovkin Stanislav Vladimirovich – entomologist, member of the Samara Branch of the Russian Entomological Society, Samara, Russia, sats.lit@gmail.com

Lyudmila V. Demchenko – Senior Lecturer, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

Tilly Alexander Sergeevich – Chief Specialist of the Biostation of the Department of Ecology, Botany and Nature Conservation, Samara National Research University named after Academician S. P. Korolev, Samara, Russia, al_drtilly@mail.ru

Maidanova Meiramgul Khayrollaevna – Master of Natural Sciences, Kazakhstan University of Innovative and Telecommunication Systems, Uralsk, Kazakhstan, m.meiramgul_88@mail.ru

Makashev Shyntas Amangeldievich – Master's degree, Senior lecturer, West Kazakhstan Innovation and Technology University, Kazakhstan, Uralsk E.mail: Makashev7676@mail.ru

Marina Vladimirovna Pimenova - Rector of the P.P. Semenov – Tyan-Shansky International University for the Humanities, Doctor of Philology, Professor (St. Petersburg, Russia), MVPimenova@yandex.ru

Medeshova Aigul Baktygalievna - candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, EP Training of Computer Science teachers and IT Specialists, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, medeshovaa@mail.ru

Saduakas Jansaya Altynbekkyzy - 2nd year Master's student of the Department of General and Inorganic Chemistry, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, saduakas_zhansaya@live.kaznu.kz

Sagnaikyzy Samal Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, Samal7373@mail.ru

Salov Vladimir Yurievich – PhD Professor, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

Sartaev Spatai - PhD in Law, Head of the Department, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Serik Asem - 3rd year student of the OP "Geography-History" West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

Sobyanin Fyodor Ivanovich - PhD, Senior Lecturer Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education "Belgorod State National Research University", Belgorod, Russian Federation E-mail: Sosnovi60@mail.ru

Kuanyskyzy Akbota - 3rd year student of the OP "Geography-History" West Kazakhstan University named after M. Utemisov

Yakupova Jamilya Bolatovna - teacher of the OP for the training of teachers of biology, geography, chemistry, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, yakupova_j@mail.ru

Yerbulatova Ilmira Kanatovna – Doctor of PhD, Associate Professor of the Department of Russian Philology, WKU named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, ilmira.yerbulatova@inbox.ru

Zhazanova Makhabat Sagandykovna – Master's student, Department of Russian philology, WKU named after M.Utemisov, Uralsk, Kazakhstan, zhazanova.mahabat@mail.ru

Zhapekova Gulfairus Kabdulovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: gulfairusk@mail.ru

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.
№3 (91)/2023**

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Sagnaikyzy Samal, Ismagulova Zhaniya PEDAGOGICAL PRACTICE: FROM THE SOVIET MODEL.....	6
Медешова А.Б., Адельбаева Н.А., Акимова С.М., Курмашева Д.Н. ШЕТЕЛДІКЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ PART-TIME ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ.....	13
Ж.А.Садуақас, Н.С.Далабаева ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ КОЛЛЕДЖДЕРІНЕ АРНАЛҒАН «ЖАСЫЛ ХИМИЯ» ЭЛЕКТИВТІ КУРСЫН ЖАСАУ.....	23
Ф.И.Собянин, В.Ю.Салов, А.Н.Жищенко, Т.И. Клименко, Л.В. Демченко, Макашев Ш.А. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ К ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ И ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ.....	31
Булатова К.Б., Алшекенова Д. Т. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫНДА БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ.....	38

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Жазанова М.С., Ербулатова И.К. ИНТЕГРИРОВАННЫЙ ПОДХОД КАК ОСОБЫЙ ПРИНЦИП ОБУЧЕНИЯ.....	45
Пименова М. В. МАКРОКОНЦЕПТЫ РОД & ОРДА КАК ФАКТ ЛИНГВОКУЛЬТУР И ЯЗЫКОВЫХ КАРТИН МИРА.....	54
Vaimukanova Zh.T., Kadyrgalieva S.I. METHODS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK FOR SENIOR STUDENTS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION.....	62

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Жапекова Г. К., Кушенова Г.И. БЛАГОТВОРИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.....	70
Sagnaikyzy. S., Sartayev S.A., Begalieva A.K. ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT ORGANIZATIONS DURING IMPLEMENTATION OF THE "PROTECTION OF SOCIALIST PROPERTY" LAW.....	76
Aitaliev Sh. CHEMICAL-TACTICAL SERVICE IN THE YEARS OF THE CIVIL AND GREAT PATRIOTIC WARS AND ACTIVITIES OF GENERAL S. DZHEKSENBAYEV.....	88

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Қайыржанова А.Р., Қуанышқызы А., Серік А.С., Якупова Д.Б., Ахмеденов К.М. ЮРСКИЕ И МЕЛОВЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ ЖЫЛЫЙСКОГО РАЙОНА АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	94
--	----

Ибрагимова З.Ф. РАЗВИТИЕ ПРИДОРОЖНОГО СЕРВИСА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН.....	102
Kurmaniyazova A.A., Akhmedenov K.M., Yakupova D.B. GEOLOGICAL FEATURES OF THE INDER SALT DOME BASIN OF THE INDER DISTRICT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	110

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

Джусупова Р.А., Джаманбадиева А.К., Акатьев Н.В. ИССЛЕДОВАНИЕ СОЛНЦЕЗАЩИТНЫХ СВОЙСТВ ВОДНЫХ ЭКСТРАКТОВ БЕЛОЙ МАРИ (<i>CHENOPÓDIUM ÁLBUM LINN</i>).....	117
Кузовенко А.Е., Тилли А.С., Литовкин С.В. ЖЕСТКОКРЫЛЫЕ НАСЕКОМЫЕ (INSECTA, COLEOPTERA) В БЕРЕГОВЫХ НАНОСАХ СОЛЕННОГО ОЗЕРА ХАКИ-СОР (КАЗАХСТАН, ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....	128
Maidanova Meiramgul, Alshekenova Dilnaz THE IMPORTANCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND EDUCATIONAL WORK.	140
Аманжолова С.А. ШАҒАН ӨЗЕНІНІҢ ЖАЙЫЛМАЛЫ ОРМАНДАРЫНДА (<i>FRAXINUS AMERICANA</i>) АМЕРИКАН АҒАШЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	146
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	153
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	155
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	157

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиіктері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ӘОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAXP – жоғарғы сол жақ бұрышында ӘОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAXP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (:).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізімдегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.
2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.
3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по

центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);

- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;

- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.
2. Next, you need to send materials for publication to the site <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.
3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);
- Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;
- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;
- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);
- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;
- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);
- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);
- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);
- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);
- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);
- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

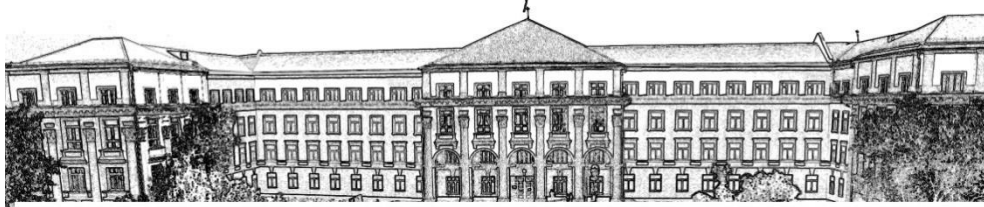
Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

*Басуға 25.09.2023ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.09.2023г.*

Көлемі 21,4 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 132.
Объем 21,4 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 132.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2023.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2023.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.